

Internationales Lucien-Febvre-Wissenschafts- und Bildungskonsortium

Ihor SRIBNJAK

ENZYKLOPÄDIE
DER KRIEGSGEFANGENSCHAFT

Das ukrainische
Rastatt

Zur Gründung und Tätigkeit
der Gemeinschaft
«Die Unabhängige Ukraine»,
1915-1918

München-Paris • 2020

Veröffentlicht mit einem Druckkostenzuschuss des Ausschusses
für wissenschaftliche Forschung des Internationalen
Lucien-Febvre-Wissenschafts- und Bildungskonsortiums

Für ihre Unterstützung in verschiedenen Arbeitsstadien danke ich
Viktor Schneider, Felix Ackermann, Oliver Fieg, Lukaš Babka
Anna Khlebina, Wasył Blaschtschak, Anastasiia Sarapyna
Milana Sribniak, Maryna Paliienko

Titelbild:

Ein Konzertplakat anlässlich der Einweihung des Denkmals
für kriegsgefangene Ukrainer, die im Ersten Weltkrieg in Deutschland verstarben,
Druckkommando des Lagers Rastatt, Druck «Heneral'na Staršyna»
der ukrainischen Gemeinschaft «Unabhängige Ukraine».
(*Photo:* Zentrales Staatsarchiv der höheren Behörden
und der Verwaltung der Ukraine).

Umschlaggestaltung: Anastasia Zoria

Gedruckt auf umweltfreundlichem, chlorfrei gebleichtem
und alterungsbeständigem Papier © ISO 9706

© 2020 Ihor Sribnyak (i.sribnyak@gmail.com)
© 2020 Omelian-Pritsak-Wissenschafts- und Verlagszentrum
(www.pritsak-center.com).

Alle Rechte vorbehalten.

Dieses Werk sowie einzelne Teile sind urheberrechtlich geschützt.
Jede Verwertung in anderen als den gesetzlich zugelassenen
Fällen ist ohne vorherige schriftliche Zustimmung
des Verlages nicht zulässig.

Printed in Germany, 2020.

Herstellung: Omelian-Pritsak-Wissenschafts- und Verlagszentrum
ISBN 978-2-426-89357-1

Присвячується
полоненим-українцям табору Раштат -
членам громади «Самостійна Україна»,
які вступили до лав «синьожупанних» дивізій
задля участі у збройному захисті УНР
від російсько-більшовицької агресії
у 1918-1920 рр.

Автор

ПЕРЕДМОВА АВТОРА

Минулого року виповнилось 100 років з часу виходу книги Омеляна Терлецького «Історія української громади в Раштаті 1915-1918», яка весь цей час залишалася єдиною синтетичною працею з історії українських таборових громад періоду Першої світової війни. Її публікацією були закладені надійні підвалини для наукової розробки проблеми перебування полонених українців у таборах Німеччини та Австро-Угорщини, але попри це – протягом майже цілого століття дослідники уникали звертатись до таборової проблематики. Значною мірою це було обумовлено недоступністю таборового архіву Раштату (так само як й інших українських таборів у Німеччині), які у 1945 р. були фактично конфісковані радянською окупаційною владою та вивезені з Праги на таємне зберігання до Києва.

Лише завдяки падінню СРСР та відкриттю архівів стало можливим поновити дослідження багатьох тем, які довший час перебували під жорстким ідеологічним «табу», і зокрема – приступити до вивчення життєдіяльності полонених вояків-українців у таборах Раштат, Вецляр, Зальцведель, а також австрійського Фрайштадту. Цьому сприяло й падіння «залізної стіни», якою відгородила себе від усього цивілізованого світу комуністична Москва, в марній надії уберегти від невідворотної руйнації нею ж виплекану тоталітарну й антинаціональну сутність радянського режиму.

Приїзд автора цієї монографії на навчання до Українського Вільного Університету в Мюнхені (1994-1996 рр.), прослухані ним лекції метрів української науки за кордоном (професорів В. Косика, Б. Цимбалістого, Я. Розумного,

Д. Злепка, О. Субтельного та ін.) відкрили тоді нові горизонти не тільки для нього, але й для багатьох молодих дослідників з України. Доленосним для автора цієї книги стало й визначення ректором УВУ професором Мирославом Лабунькою проблеми таборового повсякдення полонених українців у Німеччині та Австро-Угорщині як теми для подальших наукових досліджень. Підсумком архівно-пошукової роботи автора в цьому напрямі стала підготовлена та захищена ним дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії УВУ (1996 р.).

Пропонована читачеві монографія є продовженням започаткованого у середині 1990-х рр. таборового «вектору» наукових зацікавлень автора, який реалізується шляхом публікації серії історій таборів полонених та інтернованих вояків-українців в Європі в рамках міжнародного науково-освітнього проекту «Енциклопедія полону». Принагідно слід відзначити, що згадуваний проект був започаткований у 2017 р. виходом книги про обставини перебування полонених старшин-українців УГА в таборі Тухоля та продовжений наступного року ще двома нарисами – про табори інтернованих вояків Армії УНР Александрів Куявський та Ланцут (всі в Польщі)¹.

Історія громади «Самостійна Україна» в Раштаті посідає особливе місце в історії українського національно-визвольного руху в часі Першої світової війни, який до Лютневої революції 1917 р. мав можливість вільно виявляти себе тільки поза межами Російської імперії. Власне саме створення (точніше – українізація) табору в Раштаті стала першим «експериментом» Берлінської централі СВУ на

¹ Всі вони є доступними он-лайн, будучи розміщеними в інституційному репозиторії Київського університету імені Бориса Грінченка, див. зокрема: *Срібняк І. Енциклопедія полону: українська Tuchola*. Київ-Париж, 2017. Кн.1. 156 с. (<http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/18844>); *Sribniak I. Encyklopedia jeniectwa: ukraiński Aleksandrów*. Warszawa-Paryż, 2018. 88 s. (<http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/24208>); *Sribniak I. Encyklopedia jeniectwa: ukraiński Łañcut*. Warszawa-Paryż, 2018. 115 s. (<http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/24320>). З повнотекстовою версією цієї книги також можна буде ознайомитись на згаданому інформаційному ресурсі – *авт.*

чолі з О.Скорописом-Йолтуховським у спробах «конструювання» національної свідомості зрусифікованих полонених українців шляхом прищеплення їм державницького світогляду тоді, коли ідея незалежності України власне ще не набула якогось оформленого вигляду. Це стало можливим завдяки подвижницькій діяльності кращих представників української інтелігенції, зусиллями яких у таборі була налагоджена інтенсивна національно-організаційна та культурно-освітня робота.

Навіть сама назва таборової громади – «Самостійна Україна» – засвідчувала усвідомлений політичний вибір її «громадян», а та обставина, що дехто з них (за власним на те бажанням) погоджувався на таємний перетин кордону для проведення організаційно-національної роботи з метою революціонування та підриву запілля царської армії – не двомовне демонструвала дійсне ставлення частини полонених українців до російського імперського режиму. Ще одна категорія радикально налаштованих вояків-українців – членів таборової «Запорізької Січі» – виявила свою антиросійськість тим, що добровільно зголосилась увійти до лав німецької армії, після чого поповнила собою склад німецьких комендатур на окупованих українських землях.

Найголовнішим підсумком діяльності громади «Самостійна Україна» стало масове входження її членів до складу «синьожупанних» дивізій, які були сформовані за сприяння німецької військової влади. І хоча їх бойове застосування у 1918 р. залишилось здебільшого неефективним, попри це значна частина «синьожупанників» продовжила збройно виборювати самостійність і соборність України в складі різних частин та з'єднань Армії УНР у 1919-1920 рр. На жаль, їм судилась сумна доля – наново потрапити в кінці 1920 р. до таборів інтернованих в Польщі, в яких дехто із колишніх «синьожупанників» перебував довгі три з по-

ловиною роки, а далі – вже як політичні емігранти вони знову поневірялись на чужині.

Але їх справа не загинула – з відновленням державності України українське громадянство та чимало дослідників історії національно-визвольного руху все частіше звертають свою увагу на тих наших земляків, які наслідком участі у воєнних діях опинились в полоні чи на інтернуванні, проте попри всі труднощі таборового існування залишились вірними українському прапору. Їх відданість національно-визвольній ідеї, їх готовність принести своє життя на олтар Вітчизні слугували й слугуватимуть зразком для нинішніх та майбутніх поколінь українців, яким небайдужа доля України перед новітньою російською збройною агресією та окупацією частини українських земель.

Автор

ВСТУП

Події Першої світової війни призвели до концентрації сотень тисяч вояків-українців у таборах полонених царської армії на теренах Німеччини та Австро-Угорщини. Наявність у таборах такої значної кількості полонених українців відкривала для Союзу визволення України (СВУ) можливість виокремити значне їх число, ізолювавши українців від впливів Російської імперії, та піддати їх впливам української визвольної думки. Проводу СВУ вдалося переконати впливові німецькі й австро-угорські кола у необхідності проведення комплексу політичних заходів, спрямованих на зміцнення національної самосвідомості українського народу і його звільнення з-під московської «опіки». Для здійснення цього Союзу вдалося отримати значні кошти спочатку від урядів Німеччини та Австро-Угорщини, а згодом від неурядових німецьких організацій, завдяки чому СВУ розгорнув широку культурно-освітню та національно-патріотичну діяльність серед полонених вояків-українців на теренах центральних держав.

З огляду на те, що австрійська влада обмежила «українську акцію» в середовищі полонених зі складу царської армії тільки одним табором (Фрайштадт), СВУ доклав всіх зусиль для її активізації в Німеччині. Президія СВУ, і зокрема О.Скоропис-Йолтуховський, сподівались, що німецький уряд активніше сприятиме розвитку українського національного руху в таборах полонених царської армії – в умовах відсутності тиску з боку поляків, що завжди мало місце в Австро-Угорщині. Маючи найбільший військовий та матеріальний потенціал (з усіх інших держав Почвірного союзу),

Німеччина могла собі дозволити порівняно невеликі видатки на проведення національно-організаційної роботи серед українців з числа полонених російської армії, тим більше, що ці кошти мали надходити не від німецького імперського уряду або його структур, а від неурядової організації.

Обраний німцями формат співпраці з СВУ не був випадковим, навпаки – він враховував реалії німецько-російських відносин під час Першої світової війни. Власне активізуючи національний рух серед поневолених царатом народів, офіційний Берлін, з одного боку, намагався послабити Росію, а з іншого – не зв'язував себе напряму підтримкою українських самостійницьких прагнень, зажди тримаючи відкритими двері для проведення сепаратних мирних переговорів з російським урядом. Німецька влада була рівновіддалена від всіх слов'янських народів (на відміну від офіційного Відня), відтак для німців найважливішим був практичний інтерес у реалізації їх зовнішньої та внутрішньої політики.

Зрештою, дійсність підтвердила ці сподівання проводу СВУ – німецька сторона пішла набагато далі австрійців з їх перманентними хитаннями в українському питанні, давши дозвіл на українізацію трьох таборів, причому її темпи були такими, що в скорому часі дозволили українським таборовим громадам в Німеччині за ступенем свого національно-патріотичного розвитку наздогнати і перегнати австрійський Фрайштадт. Першим у цій черзі став табір Раштат (Rastatt), у якому до жовтня 1915 р. зосереджувалась вся національна культурно-просвітня робота серед полонених українців у Німеччині.

* * *

На відміну від інших таборів полонених українців царської армії вивчення історії Раштата розпочалось ще під час його існування. Першою такою спробою стала брошура о. Петра Катеринюка, який досить тривалий час виконував душпастирські обов'язки у згадуваному таборі, а також

працював членом Просвітнього відділу СВУ фактично від моменту українізації Раштату і до липня 1917 р. В ній автором були наведені найважливіші дати з історії розвитку української таборової громади, але в ній і не могли бути (насамперед – з огляду на її невеличкий обсяг) висвітлені всі прояви життєдіяльності полонених українців у Раштаті².

Найбільший внесок у наукову розробку цієї проблеми зробив О. Терлецький, який визначив своїм завданням написання історії трьох українських громад, які постали в таборах українців полонених у Раштаті, Вецлярі й Зальцведелі (всі в Німеччині), від початку просвітньої роботи до лютого-березня 1918 р., коли з числа таборян були сформовані перші українські відділи, що утворили основу «Синьожупанної» дивізії. Слід відразу зауважити, що цей задум автора був реалізований лише почасти – хоча його праця мала складатися з трьох книг про кожен табір (під загальною назвою «Українці в Німеччині 1915-1918»), світ побачив лише перший том дослідження – про українську громаду в Раштаті³, інші два табори (Вецляр і Зальцведель) – так і не дочекались на свого дослідника.

Книга О.Терлецького була написана з використанням широкого кола джерел – протоколів, звідомлень, канцелярських книжок, кореспонденції різних товариств української громади табору Раштат (загалом близько 8 тис. документів), а також актів таборової комендатури. «Раштатський» том його праці став першим і майже на ціле століття єдиним синтетичним дослідженням, в якому було достатньо повно проаналізовано всі прояви життєдіяльності полонених українців у згадуваному таборі. Автор також запропонував свою періодизацію історії розвитку української громади у Раштаті, подав важливі узагальнення, які стосувались особливостей психічного стану таборян та

² *Katerenuk P* Bericht über die ukrainische Aufklärungsarbeit im Lager Rastatt. Rastatt, 1917. 41 s.

³ *Терлецький О.* Історія української громади в Раштаті 1915-1918. Київ-Ляйпціг, 1919. Т. 1. 429 с. (<http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/20690/file.pdf>).

трансформації їх ментальності; навів значну кількість додатків, що розкривали зміст та форми освітньої праці в таборі; умістив деякі фотографії з таборового життя.

Разом з тим він не мав можливості залучити весь джерельний матеріал з даної проблеми, зокрема ним не були використані протоколи деяких таборових товариств (через їх відсутність). Не завжди точно автором подавалась хронологія подій, інколи – не маючи можливості їх встановити, автор подавав «лишень приблизні дати, не раз гіпотетичні, замість дійсних»⁴. Також у монографії відсутній аналіз подій, які відбувались в таборі навесні – восени 1918 р. Нарешті, О. Терлецький свідомо уникав висвітлення деяких аспектів таборового повсякдення (зокрема – міжособистісних конфліктів членів Просвітнього відділу СВУ), а також різних напрямів таємної співпраці СВУ та військових структур II-го Рейху (*Königlich Preussisches Kriegsministerium*)⁵ та генерального штабу його збройних сил (*Deutsches Reichsheer*)⁶. Останні шукали та знаходили в українських таборах добровольців, яких таємно відряджали через лінію фронту для проведення антиімперської революційної агітації, що мало своєю кінцевою метою дестабілізацію запілля царської армії. Ще одним пріоритетним напрямом роботи була підготовка українців для участі у бойових операціях проти росіян на фронті (до чого так і не дійшло – *авт.*), але їх використовували для комплектування прифронтових комендатур.

До вивчення історії розвитку української громади табору Раштат українські дослідники звернулись у другій половині 90-х рр. XX ст., зосередивши при цьому свою увагу на окремих аспектах її життєдіяльності. Зокрема, особливості культурно-просвітницької роботи в середовищі полонених українців у Раштаті перебували в полі уваги й автора цієї монографії, яким було здійснено лише короткий

4 Терлецький О. Історія української громади в Раштаті... С.11.

5 Королівське пруське військове міністерство (КПВМ).

6 Германська імперська армія.

її огляд в рамках власного дисертаційного проекту (виконаного і захищеного в Українському Вільному Університеті) та пізнішого монографічного дослідження історії всіх таборів полонених українців у Німеччині та Австро-Угорщині⁷.

Окремі сторінки таборового повсякдення полонених українців Раштату були відтворені в авторській монографії Д. Степовика. Її автор, висвітлюючи життєвий шлях видатного українського архітектора і скульптора Михайла Парашука, присвятив багато уваги опису обставин його перебування у згадуваному таборі, і зокрема – мистецько-педагогічній діяльності митця серед таборян. Наукову вартість цієї монографії збільшує те, що Д. Степовик використав для її написання матеріали Центрального державного архіву Болгарії (Централен държавен архив, България). Таборовий побут полонених унаочнюють кілька наведених в книзі ілюстрацій, у т.ч. фотографія внутрішнього вигляду різьбарської школи-майстерні табору, знімок членів «Учительської ради» табору Раштат, зображення різних художніх виробів полонених⁸.

Важливим для розуміння національно-духовного самоствердження українців цього табору стали праці Олександра і Наталії Сидоренків, присвячені вивченню специфіки функціонування та характеристики тематичного наповнення таборової преси полонених українців, у т.ч. й таборового часопису «Розсвіт»⁹. Н. Сидоренко звернулась й до вивчення культурно-освітньої діяльності вояків-українців з

7 *Срібняк І.* Полонені вояки-українці в Німеччині та Австро-Угорщині та формування українських військових частин в часі Першої світової війни. Дис. д-ра філософії Українського Вільного Університету. Мюнхен, 1996. С. 91–122; *Срібняк І.* Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1920 рр.). К., 1999. С. 72–92.

8 *Степовик Д.* Скульптор Михайло Парашук: Життя і творчість. Едмонтон-Торонто-Київ, 1994. С.59-63, 65.

9 *Сидоренко О.* Українська таборова преса часів Першої світової війни: Анотов. бібліогр. покажчик. К., 1995. 30 с. його ж. Українська таборова преса часів Першої світової війни: національно-політичні орієнтири // Мат-ли 3-го Міжнар. конгресу українців (Харків, 26–29 серпня 1996 р.). Історія. Харків, 1996. С. 207–210; *Сидоренко Н.М.* Національно-духовне самоствердження: У 3-х ч. Ч. I. Українська таборова періодика часів Першої світової війни. К., 2000. 202 с.

числа полонених трьох українських таборів на окупованих українських землях¹⁰. За кілька років потому національно-освідомлююча діяльність СБУ в Раштаті (та інших таборах полонених українців у Німеччині) стала об'єктом наукових зацікавлень Л. Кривошеєвої, яка завершила свої дослід з даної теми дисертаційною роботою¹¹.

Приблизно у цей же час до вивчення проблеми перебування полонених царської армії в Німеччині звернулась О. Нагорная, підсумком дослідницької роботи якої стала авторська монографія¹². Щоправда, її авторка спеціально не вивчала специфіку функціонування українських таборів у Німеччині, хоча й присвятила їм децимлю своєї уваги в рамках одного із розділів («Пропаганда среди военнопленных польского, украинского и прибалтийского происхождения в перспективе колонизации восточных областей») своєї книги.

Як і слід було очікувати, О. Нагорная зосередила свою увагу на тій потенційній небезпеці (удаваній та дійсній), яку являли для Російської імперії національні прагнення поневолених нею народів, «затаврувавши» «сепаратистський» характер українських національних організацій в німецьких таборах. Зрештою, риторика авторки практично не відрізнялось від тих звинувачень, які лунали на адресу СБУ під час Першої світової війни з боку російських урядових чинників. Не входячи детально в аналіз тестів авторки (що зрештою вже було зроблено в рамках окремої рецензії)¹³, слід відзначити, що в них, власне, відсутня будь-яка змістовна інформація про Раштат.

10 Сидоренко Н. Національно-духовне самоствердження... С.95-106.

11 Кривошеєва Л. Національно-просвітня діяльність Союзу визволення України в таборах військовополонених українців (1914–1918 рр.). Дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук за спец. 07.00.01 – історія України, Запорізький національний університет. Запоріжжя, 2009. 242 с.

12 Нагорная О. С. Другой военный опыт. Российские военнопленные первой мировой войны в Германии (1914-1922). Москва: Новый Хронограф, 2010. С. 167-172.

13 Про це докладніше див.: Срібняк І. «Національний слід» в книзі О. С. Нагорной о военнопленных царской армии в Германии (1914–1922 гг.): полемические записки украинского историка // Соціум. Документ. Комунікація: зб. наук. праць. Серія: історичні науки. Переяслав-Хмельницький, 2018. Вип. 6. С. 287–301 (<http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/27081>).

Значно раніше історія українського табору в Раштаті привернула увагу й німецьких істориків, наслідком чого стала публікація Ф. Гольчевським розлогої статті, а згодом – й узагальнюючої монографії, в якій у контексті вивчення німецько-українських взаємин він торкнувся й деяких аспектів перебування полонених українців у німецьких таборах¹⁴. У 2013 р. німецька історіографія збагатилась ще однією змістовною науково-популярною розвідкою, що була присвячена безпосередньо історії табору Раштат (для унаочнення деяких її сюжетів була використана низка фотографій з фотоальбому «Ukrainer-Lager Rastatt»)¹⁵. Ще за три роки кілька світлин пам'ятника полоненим в Раштаті були розміщені на сайті «Ukrainer in Karlsruhe. Deutsch-Ukrainischer e.V.»¹⁶ (але це було зроблено заходами українців, які мешкають у Німеччині).

У 2017 р. проблема перебування полонених українців у таборах Німеччини в часі Першої світової війни, і зокрема в Раштаті, була актуалізована зусиллями харків'янина Володимира Чернова. У розміщеній ним он-лайн тематичній добірці фотографій полоненого українця Івана Сагрудного, який настило залишився у Німеччині (у 1924 р. він взяв шлюб з німкенню Міна Грох), представлені окремі знімки з табору Раштат¹⁷. На усіляку підтримку заслуговує й інший проект В.Чернова, покликаний вберегти від руйнування монументи померлим у німецькому полоні українцям у Вецлярі та Раштаті¹⁸.

14 *Golczewski F* Die deutsche «Gefangenearbeit» mit Ukrainern im Ersten Weltkrieg // *Lebendige Sozialgeschichte. Gedenkschrift für Peter Borowsky / Rainer Hering u.a.*, 1. Auflage. Wiesbaden, 2003. S.551-572; *Golczewski F* Deutsche und Ukrainer 1914–1939. Paderborn, 2010. 1085 s.

15 *Feik Michael*. Zur Geschichte des «Ukrainer-/Russenslagers» in Rastatt // Heimatbuch des Landkreises Rastatt. 2013, S. 105–114.

16 *Khrabustovskyi Andrii*. Українські сліди у Німеччині (<http://ukrainer-in-karlsruhe.org/uk/ukrainische-spuren-in-deutschland/>).

17 *Chernov Volodymyr*. Kurze Geschichte des ukrainischen Kriegsgefangenen des Ersten Weltkriegs. Iwan Gregoriwitsch Sagrudny und seiner Nachkommen in Wetzlar (<http://www.foto-kunst-tschernow.de/ka017s.html>).

18 *Чернов В.* Двучастный проект по комплексному восстановлению и реставрации в Вецляре (Германия) вецлярской части мемориального ансамбля – погребального комплекса Раштатт-Вецляр памяти умерших украинских военнопленных в период первой мировой войны и после неё, как мемориаль-

Важлива інформація для розуміння процесів, які відбувались у таборі Раштат в часі Першої світової війни, міститься у низці статей автора цієї монографії, опублікованих останніми роками¹⁹. Але вочевидь всіх згаданих

ного комплексу (<http://www.foto-kunst-tschernow.de/ka00.html>).

19 Див. зокрема: *Срібняк І.* Національно-організаційна та культурно-просвітницька діяльність полонених українців у таборі Раштат (Німеччина) у 1915-1917 рр. // Сіверянський літопис. Чернігів, 2014. № 6(120). Листопад-грудень. С.309-324. (http://elibrary.ivinas.gov.ua/4290/1/sl_2014_6_30.pdf); *Срібняк І., Срібняк М.* Мистецькі осередки полонених українців у таборі Раштат (друга половина 1915 – 1916 рр.) // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Серія «Історія». К., 2014. Вип.5(123). С.59-62. (<http://elibrary.ivinas.gov.ua/4291/>); *Срібняк І.* Новітня «Запорізька Січ» на чужині (творення парамілітарних структур в українському таборі Раштат, 1916 р.) // Емінак. Київ-Миколаїв, 2017. № 1(17) (січень-березень). Т.1. С.80-85. (<http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/19943>); *Срібняк І.* Створення та діяльність Комітету культурної допомоги українцям у Німеччині у таборі Раштат (друга половина 1918 р.) // Київські історичні студії / Київ. ун-т ім. Б.Грінченка; ред. кол. В.О.Щербак та ін. К., 2017. № 1(4). С.3-8. (<http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/22185>); *Срібняк І.* Полонені офіцери-українці царської армії в таборі Раштат (Німеччина) у 1916 р.: громадський та особистісний вимір таборового повсякдення // Емінак. Київ-Миколаїв, 2017. № 4(20) (жовтень-грудень). Т.1. С.35-40. (<http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/21895>); *Срібняк І.* «Вже не одиниці з поміж Українців, але тисячі...» (діяльність громади «Самостійна Україна» в таборі Раштат у першій половині 1918 р.) // Межибіж: науковий вісник з проблем регіональної історії і пам'яткознавства. Межибіж, 1'2017. Ч.1. С.345-352. (<http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/22110>); *Срібняк І.* На службі II-му Райху і Україні: організаційно-освітня діяльність вояків-українців 1-го Запорізького імені Т.Шевченка полку на Підляшші (1917 – початок 1918 рр.) // Гуржіївські історичні читання: Зб. наук. праць. Черкаси, 2017. Вип.12. С.138-144. (<http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/23311>); *Sribniak I.* Działalność narodowo-organizacyjna Związku Wyzwolenia Ukrainy w obozie jeńców armii cesarskiej Rastatt w Niemczech (1915-1918) // Wschodnioznawstwo 2018. Wrocław, 2018. S.231-242 (<http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/27330>); *Срібняк І.* Білорус з українським світоглядом (формування національної ідентичності невідомого автора віршованого щоденника у таборі полонених українців Раштат, 1915-1917 рр.) // Беларускі гістарычны зборнік. Беласток, 2018. № 50. С.25-37 (<http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/28037>); *Срібняк І., Голоско С.* Видавнича діяльність полонених вояків-українців у таборах Раштат і Ведляр, Німеччина (1915-1918 рр.) // Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i teraźniejszość. Monografia zbiorowa / red. Ihor Sribnyak. Warszawa-Toruń: Międzynarodowy konsorcjum naukowo-edukacyjny im. Luciena Feburga, 2019. S.108-112. (<http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/27814>); *Срібняк І.* Таборове та позатаборове повсякдення полонених українців (Раштат, Німеччина) у жовтні-грудні 1917 р. // ScienceRise: Scientific Journal. 2019.

вище праць є недостатньо для витворення комплексної історії української громади в таборі Раштат, що спонукає сучасних дослідників наново звернутись до даної проблеми.

Своїм першорядним завданням автор вважав максимально широке залучення матеріалів справжнього «літописця» історії Раштату – таборового часопису «Розсвіт», використання яких дозволило суттєво доповнити фактаж, почерпнутий з архівних документів. Високий інформаційний потенціал таборової газети створив можливість унаочнити різні прояви таборового життя та повсякдення, почасти – проникнути в глибини психології полонених, а головню – відтворити атмосферу табору, його «образ» очима таборян.

Разом з тим у монографії використані окремі архівні документи, які зберігаються у кількох архівосховищах, і зокрема – у Національному архіві Чеської республіки²⁰, Слов'янській бібліотеці Національної бібліотеки Чехії (Slovanská knihovna, Praha), архіві м. Раштат (Німеччина)²¹

Vol.8(61). S.10-12. (<http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/27918>); *Срібняк І.* Табір полонених вояків-українців російської армії Раштат, Німеччина у 1916-1917 рр. (мовою фотодокументів) // *Європейські історичні студії.* К., 2019. № 14. С.114-146. (<http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/28564>); *Срібняк І., Назарук Ю.* «Коли не зберемо що найменше 10000 підписів, то весь наш розмах проти москаля піде на марно...» (участь полонених українців табору Раштат в загальноросійському революційному русі навесні 1917 р.) // *Емінак.* Київ-Миколаїв, 2019. № 3(27). С. 94-103. (<http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/28567>); *Срібняк І.* «...Із зароблених грошей від щирого серця жертвую на сиріт...»: харитативна допомога полоненим українцям з табору Раштат (Німеччина) і благодійність таборян (1915-1918 рр.) // *Вісник Маріупольського державного університету.* Серія: Історія, політологія. Маріуполь, 2020. Вип.27. С. 46-56. (<http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/33264>); *Срібняк І.* Спроби використання німецьким військовим командуванням полонених українців табору Раштат для дестабілізації запілля російської армії в Україні під час Першої світової війни // *Київські історичні студії,* К., 2019. Вип.1(10) С. 26-32 (<http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/31588>).

20 Див. зокрема: Národní archiv (Praha, Česká republika), Ukrajinské muzeum v Praze, karton 5, inv. č. 64, l. 1. Rastatt – spolková činnost v táboru ukrajinských zajatců – stanovy spolků, 1916–1917 (Громадська діяльність в таборі полонених українців – статут громади [«Самостійна Україна» в Раштатському таборі]).

21 Див. зокрема: фотоальбом «Ukrainer-Lager Rastatt» (був виготовлений полоненими українцями в Раштаті та подарований бургомістру цього міста у 1918 р.).

та Бібліотеці та архіві Канади²². Але найбільший корпус документів з даної проблематики представлений в Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). Слід окремо відзначити, що матеріали фонду № 4406 («Організації українських націоналістів в таборі військовополонених у Раштаті (Німеччина)», об'єднаний фонд) до останнього часу були досить мало залучені до наукового обігу.

З числа великої кількості документів, які зберігаються у згаданому фонді, автором був, зокрема, використаний неопублікований щоденник одного з полонених (через відсутність титульної сторінки встановити його авторство не було можливим – *авт.*) цього табору, який охоплює період з кінця лютого – березня 1915 і до 7 березня 1918 рр. Його автор (білорус за своєю національною приналежністю) був досить освіченою людиною, із незаперечними поетичними здібностями. Він досить регулярно занотовував у віршованій формі свої враження під час перебування в таборі Раштат.

Отже, джерельна основа даної проблеми є достатньо репрезентативною, що дозволяє відтворити основні прояви таборового повсякдення полонених українців, діяльність українських гуртків та організацій в таборі, які належали до складу таборової громади «Самостійна Україна», розкрити зміст культурно-освітньої та національно-організаційної роботи, яка провадилась в Раштаті заходами Берлінської централі СВУ, завдяки якій стало можливим виховати в полоні тисячі національно свідомих українців.

22 Library and Archives Canada. The Andry Zhuk Collection, (Особовий фонд А.Жука), MG30, C167, Vol.15, File 27.

1. ПОЧАТКОВА ФАЗА РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ У ТАБОРІ РАШТАТ (ТРАВЕНЬ-ГРУДЕНЬ 1915 р.)

1.1. Українізація табору та створення перших українських гуртків

Концентрація полонених українців у Раштаті почалась в перших числах травня 1915 р., і хоча у цьому таборі мали бути зібрані лише українці («малороси» – як вони самі себе називали), сюди потрапили й росіяни з українських земель та В'ятської губернії (останні опинились у таборі тому, що вважали себе мешканцями «окраїн руського народу»), а також незначна кількість поляків та євреїв (кількасот осіб). Це сталося внаслідок зголошень полонених до цього табору не за національним принципом, а за територіальною ознакою, через, власне, їх майже повну необізнаність з самим терміном «Україна»²³.

Зібрані у таборі полонені були у переважній більшості неписьменними, а решта мала початкову освіту. Інтелігенція була майже відсутня, серед неї нараховувалося лише кілька осіб, що співчували українській справі. І хоча маса полонених розуміла свою відмінність від великоросів, це

²³ Терлецький О. Історія української громади в Раштаті 1915-1918. Київ-Ляйпциг, 1919. Т. 1. С. 49, 52.

було швидше інстинктивне відчуття своєї власної окремішності. Русифікація, що відбулася повз їх розуму і волі – як «даність» згори, доволі відчутно позначилася на полонених, вони намагалися уникати спілкування українською мовою (хоча потаємно тягнулися до неї – бо це нагадувало їм далеку батьківщину). Але й російською мовою вони добре не володіли, а розмовляли дивним діалектом, власне мішанкою з російських та українських слів.

Надзвичайно сильною серед полонених була віра у військову могутність Російської імперії та боязлива повага до її самодержця. Таке становище пояснювалось наявністю серед полонених досить значного відсотку (200-300 осіб) підпрапорщиків (унтер-офіцерів), які у переважній більшості обстоювали «руський патріотизм» й міцно трималися віри в «царя і отечество». Переважна більшість полонених не відчувала себе українцями, і це великою мірою ускладнювало налагодження культурно-освітньої роботи в таборі.

Єдине, що гуртувало всіх полонених, була думка про землю. Саме на цьому ґрунті серед полонених відчувалася і опозиція до російського царату, а дехто мав і відверто антимонархічні погляди щодо вирішення суспільно-політичних проблем. Проте лише одиниці вважали, що тільки військова поразка Росії та постання самостійної України може рішуче змінити на краще становище українського народу. Але ці погляди були радше винятковими, в силу чого один з дописувачів газети «Розсвіт», оцінюючи тодішню ситуацію в Раштаті, писав восени 1917 р.: «табір представлявся тоді для постороннього глядача сірою масою заляканих людей, що [...]припадково попали в табор на чужину задля спільного життя»²⁴.

Для організації просвітньої роботи в Раштаті Берлінська центральна СВУ відрядила до табору двох своїх представників – наддніпрянців Петра Бензю і О.Початка (в якості перекладача їм допомагав студент буковинець

24 Н-в К. Генеральна Рада // Розсвіт. Раштат, 1917. 1 листопада. Ч.73(138).

Іван Райлян). 12 травня 1915 р. вони прибули до табору й розпочали свою діяльність з відвідування двох блоків, де на той час перебувало близько 3000 полонених (Раштат був поділений на 10 частин (блоків) з 10 бараків у кожній). У своїй масі полонені поставилися до цього нейтрально: лише один полонений звернувся до членів делегації СВУ з проханням дати для читання «Кобзар» Т. Шевченка та «Ілюстровану історію України» М. Грушевського²⁵.

І коли у цих обставинах члени делегації виступили з гаслом самостійності України – це мало цілком негативні наслідки. Маса не наважувалася йти на «зраду» російському цареві, підтримуючи українську справу – справедливо очікуючи репресій з боку російського уряду після свого повернення додому. Як відзначав О.Терлецький – «загальне почуття страху опанувало з дуже малими виїмками цілий табор». Це почуття підказувало полоненим відразу продемонструвати своє вороже ставлення до української агітації в таборі, щоб не наражати на небезпеку себе і свої родини, тим більше, що підпрапорщики дуже швидко зорієнтувалися у цій ситуації та вирішили розпочати рішучу боротьбу з проголошеними делегацією СВУ національно-визвольними гаслами²⁶.

Делегатів СВУ було визнано «німецькими агентами», а їх діяльність у таборі – пропагандою, спрямованою на послаблення Росії, а поширення українських книжок – небажаною справою. Підпрапорщики, які займали у таборі привілейоване становище (як правило, вони звільнялись від всіх робіт та призначались старшими у блоках та бараках), а за ними й переважна більшість полонених почала відмовлятися від співбесід з членами делегації через те, що вони спілкувалися з ними українською мовою. Чорносотенці почали залякувати людей, поширюючи різні чутки про майбутні кари українцям; записували числа (номери) тих полонених, які спілкувались з делегатами СВУ – з тим, щоб пізніше передати

²⁵ Терлецький О. Історія української громади в Раштаті... С.55-56.

²⁶ Терлецький О. Історія української громади в Раштаті ... С.57.

російській владі; декому з полонених навіть погрожували смертю. Підпрапорщики відбирали у полонених й знищували українські книжки, надсилали до німецької комендатури вигадані доноси на прихильників українства.

Таким чином, таборовий загаль підпав під вплив «чорної сотні» – полонені намагалися уникнути будь-яких контактів з делегатами СВУ. Здавалось би, що за таких умов неможливі жодні прояви симпатій до українства, але у таборі знайшлося кілька осіб, що почали свідомо співпрацювати з делегацією СВУ, у т.ч. – полонені Петро Яременко і Олекса Полуботок. Попри нейтрально-вороже або навіть різко негативне ставлення вояків до делегації СВУ, П. Бензя, О. Початок та нечисленний гурток їх прихильників з числа полонених продовжували виконувати своє нелегке завдання у таборі. Їх зусиллями було засновано курси для неписьменних, які відвідувало близько 100 осіб. У бараках влаштовувались бесіди на політичні теми. Розпочала функціонувати в таборі й бібліотека з читальнею, маючи у своїх фондах 1144 книжки²⁷.

Але терор «чорної сотні» був настільки всеохоплюючий, що вже через тиждень курси припинили свою діяльність внаслідок відсутності учнів. Разом з тим число полонених у таборі збільшувалась і на 16 травня становила вже 7000 осіб. За таких умов робота зводилася лише до читання рефератів, співбесід та поширення у таборі українських книжок – зрозуміло, що ці заходи не могли дати значних позитивних наслідків. Український актив табору розраховував організувати хор й театр – але дуже обмежена кількість симпатиків СВУ (у кожному блоці на 600-700 полонених нараховувалося лише 4-10 свідомих українців) не дозволяла здійснити і цей задум²⁸.

До того ж не припинялась розкладова робота унтер-офіцерів, які використовували будь-який привід для залякування полонених. Навіть приїзд до табору з оглядовою

27 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.18, арк.2.

28 Терлецький О. Історія української громади в Раштаті ... С.60.

ціллю урядовця військового міністерства Німеччини капітана Вальтера фон Любберса у кінці травня 1915 р. вони використали для поширення чуток про те, що німці у скорому часі планують вислати українців на фронт проти Росії. Це призвело до чергової хвилі антиукраїнських виступів – з деяких блоків довелося забрати всі українські книжки з тим, щоб врятувати їх від знищення. Наслідком шаленого тиску «чорної сотні» стало те, що кілька свідомих українців, щоб позбутися ворожого оточення, добровільно виїхали з табору на сільськогосподарські роботи.

Делегація кілька разів зверталась до комендатури з проханням про переведення чорносотенців до російських таборів, проте цей процес було розпочато тільки у серпні. Через це у червні з делегацією СВУ співпрацювало лише троє осіб з числа полонених. На нараді членів делегації від 12 червня, на якій обговорювалися подальші напрямки культурно-просвітньої роботи у таборі, самі полонені висловили справедливі претензії представникам СВУ щодо недоцільності піднесення незрозумілих гасел для переважної більшості полонених (зокрема – агітації за самостійну Україну). Навіть аполітична просвітницька робота зустрічала запеклий опір, у зв'язку з чим запроєктоване делегацією започаткування роботи цілої низки курсів, у т.ч. й з німецької мови (початок липня 1915 р.), довелось тимчасово відкласти внаслідок великої міграції населення табору та протидії «чорної сотні». Відіграла свою негативну роль і нестача великих бараків для проведення викладів.

10 липня 1915 р. до Раштату з табору Шванебург було переведено 324 полонених українців, з якими заходами Віктора Левицького, М. Іваницького і В. Бахталовського (починаючи з травня ц.р) проводилася просвітня робота. На цю подію делегація покладала великі надії, сподіваючись від «шванебургців» активної участі в національному житті Раштату. Проте, сталося навпаки – вже наступного дня під впливом чорносотенної агітації новоприбулі заявили,

що вони не мають бажання вчитися й мати щось спільне з «цивільними» (тобто з делегатами СВУ). Тому цю групу не було затримано в таборі та через кілька днів відправлено на роботи; до іншого табору виїхало також близько 100 підпрапорщиків²⁹.

Ці події призвели до деякого угамування антиукраїнських елементів у таборі, проте ще не означали рішучих змін у настрої полонених. Про це свідчила повна невдача спроби концентрації всіх прихильників української справи (або, принаймні, байдужих) в одному блоці, з тим щоб провадити серед них роботу в більшому обсязі. Цей перерозподіл полонених у бараках було зроблено без врахування тих зв'язків, що єднали окремих полонених, внаслідок чого він призвів до прикрих наслідків. На прихильників українства чинилися справжні напади, два блоки ухвалили рішення про відмову від участі в будь-яких освітніх курсах, а сьомий блок твердо заявив німецькій владі про своє небажання бачити у себе членів делегації, наполягаючи у протилежному випадку на своєму переїзді до іншого табору.

Але поволі антиукраїнська затьотість у частини полонених послаблювалася. Не останню роль у цьому відіграла та обставина, що в серпні 1915 р. делегації СВУ вдалось поліпшити харчування полонених. Крім того, німецька влада з приїздом до Раштату капітана Мартина Козака³⁰ (виконував функцію посередника між організованими українцями і комендатурою), почала значно прихильніше ставитися до української справи.

Тоді ж за розпорядженням О. Скорописа-Йолтуховського з числа 8 представників СВУ та двох перекладачів було засновано «Просвітній відділ СВУ в Раштаті», головою

29 *Терлецький О.* Історія української громади в Раштаті... С.65-66.

30 *Мартін Козак*, капітан (гауптман) німецької армії, т.зв. «український офіцер» таборової комендатури в Раштаті (1915-1916 рр.), «людина дуже умна, дуже енергійна, щирий прихильник українського визвольного руху [...] з фаху фільольог, визначався широким умовим горизонтом» (див.: Золота Липа: ювілейна збірка творів Богдана Лепкого з його життєписом, бібліографією творів і присвятами / Під ред. З.Кузелі. Берлін, 1924. С.69-70).

якого було призначено О. Безпалка – народного вчителя з Чернівців, що мав певний досвід роботи серед полонених, провівши кілька місяців у Фрайштадті. Крім П. Бензі та О. Початка до складу Просвітнього відділу увійшли М. Іваницький (українець з Сибіру, землемір за фахом), В. Бахталовський (народний вчитель з України) і В. Левицький (студент університету, перекладач); а також В. Мороз (студент Чернівецького університету), М. Мітієвський (українець з Наддніпрянської України) та Є. Гуцайло (народний вчитель з Буковини)³¹.

Просвітній відділ почав регулярно (двічі на тиждень) відбувати свої засідання, на яких його члени за наполяганням О. Безпалка поступово дійшли висновку про необхідність тимчасового припинення «самостійницької роботи» та уникнення проголошення гострих політичних гасел. Обґрунтованість цієї зміни тактики наочно підтвердив подальший перебіг подій у таборі. Так, вже 17 серпня 1915 р. було скликано перше загальне віче у великому залі табору, на якому були присутні близько 2000 полонених³². На вічу планувалося обговорити питання про поліпшення становища полонених у таборі та про значення освіти. О. Безпалко, який керував вічем, уникав навіть вживання слів «Україна», «самостійність», «українці» і т. ін., чим позбавив чорносотенців можливості висловити свої протести. Його промова була навіть зустрінута оплесками³³.

Заходами Просвітнього відділу в другій половині серпня у таборі було організоване проведення систематичних курсів з арифметики, геометрії, німецької мови та відкрито школу для неписьменних. Кількість слухачів на курсах була невеликою (8-12 таборян), але після першого віча їх чисельність почала збільшуватися. Значно жвавіше почали проходити реферати – під час обговорення питань суспільно-політичного спрямування (про боротьбу між со-

31 *Терлецький О.* Історія української громади в Раштаді... С.68, 74.

32 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.18, арк.7.

33 *Терлецький О.* Історія української громади в Раштаді... С.70.

бою суспільних верств населення, про виникнення та розвиток держав, про значення конституції та громадянські права, про окремі аспекти історії України та ін.) – збирали кожного разу близько 120 полонених³⁴.

У цей час велика увага також приділялась розповсюдженню українських книжок серед полонених, хоча і тут справа ускладнювалася відсутністю бібліотеки. Книжки надсилалися до бараків та залишалися полоненим, але тут на заваді ставали підпрапорщики, які їх нищили або скидали на підлогу. Рух книжок став жвавішим у другій половині серпня, коли було відкрито бібліотеку. Так, за серпень в ній були випозичені 184 книжок (серед них найбільш популярними були «Кобзар» Т.Шевченка і «Як жив український нарід» М. Грушевського³⁵).

Поступово все більше таборян починають відвідувати реферати й курси, проте часто траплялися випадки, коли окремі полонені вважали за свій обов'язок заважати їх роботі вигуками й свистом. Але й такі вчинки полонених поволі припинялися, чимраз більший загальний гурутувався навколо різних викладів. Паралельно тривав виїзд тих полонених, які не вважали себе українцями та зголошувались до переїзду в інші табори³⁶. Завдяки цим змінам у таборі 30 серпня стало можливим заснувати т.зв. «бльокові комітети», до складу яких увійшли прихильні українській справі полонені. Вони обійняли провід у кожному блоці й бараку та були покликані запобігти випадкам дискримінації українських активістів.

31 серпня відбулося друге віче, на якому в своїй промові голова Просвітнього відділу О. Безпалко змалював перспективи культурно-освітньої роботи, запропонувавши полоненим самим керувати її розвитком. Він підкреслив, що полонені повинні самі подбати про себе. Ця заява підготувала ґрунт для проведення серед полонених виборів

34 Терлецький О. Історія української громади в Раштаті... С.72.

35 Терлецький О. Історія української громади в Раштаті... С.73.

36 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.177, арк.6, 7; спр.178, арк.1-2, 6-6зв., 8-11.

делегатів до Центрального комітету (ЦК) – загальнотаборового представницького органу всіх полонених для розподілу гуманітарної допомоги, що надходила до табору. Після виборів О. Безпалком було піднесено питання про доцільність заснування у таборі «Кооперативної Чайної Спілки» (для чого було обрано спеціальний комітет з шістьох полонених) та майстерні («кустарні»).

Обрання ЦК у складі 18 членів (розпочав свою діяльність 2 вересня 1915 р.)³⁷, стало рубіжною подією в історії табору. Він об'єднав діяльність всіх таборових організацій та став допоміжним органом Просвітнього відділу та заклав наріжний камінь для всієї подальшої просвітньо-організаційної роботи серед полонених. Як підкреслював О. Терлецький, ЦК виявив себе «дуже корисною організацією для дальшого розвою громадського життя у таборі», установою, через яку до співпраці було притягнуто велику кількість полонених, «які стояли на роздоріжжю між українством і руською національною ідеєю». Це був той шлях, по якому «мала йти дальша робота в таборі, щоби притягти до себе масу, яка більш-менш індиферентно, а не вороже ставилася до української справи»³⁸.

Ще один комітет з числа полонених контролював діяльність магазину, що був організований таборовою комендатурою; крім цього його представники полонених отримали право бути присутніми під час отримання їжі таборянами на кухні. Результати віча стали першою значною поразкою чорносотенних елементів у таборі – у загальному настрої маси відбулися рішучі зміни: полонені все більше переконалися, що просвітня робота проводиться лише для їх всебічного культурного розвою, що організовані українці намагаються поліпшити становище таборян.

Отже, за три місяці роботи представників СВУ у таборі було влаштовано проведення цілої низки рефератів і співбесід з полоненими на різні теми, зокрема про земельну

37 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.18, арк.11.

38 *Терлецький О.* Історія української громади в Раштаті... С.76.

справу в Україні, проблему політичної самостійності народів, про деякі аспекти економічних зв'язків України з Москвою, про платформу СВУ та ін. Ці теми збирали невелику кількість полонених – число слухачів рідко сягало 100 таборян. Як вже зазначалося, піднесення гасла політичної самостійності України викликало майже загальну опозицію полонених, проте й принесло певну користь у стратегічному відношенні. У таборі утворився невеликий (10-20 осіб) гурток полонених-одномумців, які регулярно відвідували всі виклади та приймали активну участь у дискусіях. Таким шляхом з загальної маси полонених поступово виокремлювався осередок національно свідомих українців.

Ці обмежені прояви просвітнього життя в таборі спричинилися до формування світогляду окремих гуртків полонених, в яких виразно декларувалася необхідність розв'язання земельного питання в Україні шляхом конфіскації поміщицьких і державних земель та підносилося питання про надання Україні широкої автономії чи, навіть, політичної самостійності. За три місяці до української справи приєдналося близько 150 таборян, що було надзвичайно мало у порівнянні з загальною кількістю полонених в таборі (3863 осіб станом на серпень 1915 р.). Разом з тим, це співвідношення промовисто свідчить про те, який величезний обсяг роботи чекав на український актив табору.

Перша доба розвитку культурно-освітньої роботи та національної думки в Раштаті – це період майже безперервної кризи внаслідок того, що полонені негативно поставилися до української пропаганди в таборі. Хронологічно вона тривала три місяці – з середини травня до середини серпня 1915 р. Як виявилось, хоча до Раштату були зведені українці – вони не почували себе такими. Українська пропаганда здавалася їм штучно накинутою й цілком не потрібною – «позбавлена всякого національного почування, всяких національних ідеалів, ця маса чула себе чужою для української справи й не хотіла спілки з українством».

Замість цього у неї помічалась якась невиразна форма російської ідеології, Російська держава ідентифікувалася у неї з поняттям руського народу, при чому для українства тут, зрозуміло, не було місця. До того ж широкий загал полонених вважав українство «чужою видумкою, а власне німецькою, яку видвигнено на те, щоби нашкодити Росії»³⁹.

Отож не дивно, що маса полонених, та ще й під впливом зрусифікованого унтер-офіцера три місяці вороже ставилася до українства. Ця ворожнеча посилювалася і страхом перед військовою могутністю Росії на той час та негативним ставленням до німців, на землях яких і велась ця українська пропаганда. Невірно було обрано і методи роботи серед полонених, що майже повністю унеможливило діяльність делегації СВУ. І тільки з середини серпня, після відповідних змін у цьому напрямку, справа рушила з мертвої точки: влаштовано читання кількох курсів та викладів. Відбулося й початкове згуртування свідомих українців у «Суспільно-Просвітне Товариство». Одночасно виникло три просвітні гуртки, що мали свій провід та нараховували від 12 до 30 осіб⁴⁰.

Серпневі події у таборі мали величезне значення для подальшого розвитку національно-виховної та культурно-просвітньої роботи. Вони, власне, вирішили долю української справи у Раштаті. Проведення цієї роботи у таборі стало можливе за умов уникнення проголошення політичних та національних гасел. Ґрунтуючись на цій zasadі, Просвітньому відділу СВУ вдалося заспокоїти полонених, проте це не означало, що їх було переконано у важливості української справи. В своїй основі маса полонених була пасивна й інертна, боротьба точилась між Просвітнім відділом (що діяв спільно з гуртком свідомих українців)⁴¹ і досить чисельною на той час зграєю чорносотенців.

39 *Терлецький О.* Історія української громади в Раштаті... С.80.

40 *Терлецький О.* Історія української громади в Раштаті... С.75.

41 Проте вже тоді – «на самих початках нашої роботи» (точна дата невідома, радше на початку осені 1915 р.) – в цьому гуртку знайшлось шестеро полонених українців, які добровільно зголосились таємно виїхати до Росії для проведення там революційної та національної роботи. Один з них – полонений

1.2. Розгортання культурно-просвітньої роботи в таборі (вересень-грудень 1915 р.)

Вересень 1915 р. позначився в житті полонених багатьма важливими подіями, які справили поважний вплив на різні сторони життя та діяльності полонених. Однією з них стало заснування фотографічного ательє («робітні») та «курсу для фотографії», який відвідувало 9 таборян. Основним завданням ательє стало виготовлення «діапозитивів для світляних образів до викладів», які проектувались на екран під час викладання таборянам різних освітніх курсів. Заходами членів цього гуртка протягом наступних 15-ти місяців було виготовлено 491 діапозитив (у т.ч. – 117 присвячених різним історичним сюжетам та 374 природничих). Також провадилась й фотографування «образів життя в таборі» (255 знімків) та кустарних виробів полонених (157 знімків)⁴².

До числа важливих подій належав й приїзд до табору 10 вересня 1915 р. українського скульптора М.Паращука, який поставив перед собою завдання урізноманітнити буденне життя полонених у таборі шляхом ознайомлення їх з азами уміння вирізування різних предметів з дерева аби «викликати в них і виховувати любов до краси, і навчити їх любові до рідного мистецтва», і в такий спосіб «хоч трохи облекшити важке положення» таборян. У цьому його бажанні не було і не могло бути жодного політичного підтексту, проте, як свідчить запис в його особистому щоденнику від 11 вересня 1915 р., «знайшлись люди, які вирізування з дерева всіляких предметів почали вмішувати політику і т.д. Кожного, хто вирізував з дерева, почали вважати зрадником національної справи. Страшили людей судом,

Кудря (псевдо «Юня») пізніше написав листа до своїх колег в Раштаті, в якому в завуальованій формі повідомив про те, що всі вони зуміли дістатись Росії (див.: ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.33, арк.165).

42 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.18, арк.4.

шибеницями і т.д. Се робили люди такі, що самі нічого не хтіли робити і від спання вже ледве ходили[...]. Доходило до того, що деякі божеволіли, боячись шибениці»⁴³.

Попри такі настрої у деякого з таборян, М.Паращук взяв участь у роботі загальнотаборового віча (12 вересня 1915 р.), на якому повідомив полонених про мету свого приїзду та закликав бажаючих вступати на курси різьбарства, пообіцявши «навчити всіх охочих до такої роботи». Наслідком обговорення стало рішення про організацію в таборі «робітні мистецтва» (майстерні). М. Паращук разом зі своїми майбутніми учнями доклали максимум зусиль аби облаштувати в одному з бараків школу-майстерню, до навчання в якій були запрошені всі бажаючі навчитися різьбарству (спочатку тільки лише 10 полонених)⁴⁴.

Проте майже відразу їх кількість почала зростати, у своїй переважній більшості вони з великим бажанням взялась до справи, так що поступово столи й полиці попід стінами школи-майстерні почали заповнюватися виробами – де простими, елементарними, вжитковими, а де – вибагливішими, віртуознішими. Високий мистецький рівень робіт полонених був відзначений комісією Військового міністерства Німеччини, що прибула до Раштату в середині листопада 1915 р. У щоденнику М.Паращука про це йшлося: «Успіх був надзвичайний. Ніхто не вірив, що в такім короткім часі можна добитись таких результатів[...]. Учні приходять щораз нові і в дружбі зі старими працюють досить добре»⁴⁵.

У листопаді 1915 р. різьбарська майстерня була реорганізована в «Українську Кооперативну Кустарну Спільку», до складу якої увійшло 25 таборян (пізніше кількість її членів збільшилась до 45-65 осіб). У грудні того ж року було ухвалено статут Спільки, до якого було внесено, зокрема, правила розподілу прибутків з власної діяльності. Згідно до

43 *Степовик Д.* Скульптор Михайло Паращук: Життя і творчість. Едмонтон-Торонто-Київ, 1994. С. 61–62.

44 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.18, арк. 8, 12; спр. 108, арк. 1–2.

45 *Степовик Д.* Скульптор Михайло Паращук... С. 63–64.

його положень – одну частину чистого прибутку діставали члени Спілки відповідно до виконаної роботи; ще одна – йшла до спільної каси товариства, правління якого потім розподіляло ці гроші між членами кооперативу відповідно до їх пайових внесків; решта передавалась до каси таборової комендатури, за що Спілка отримувала необхідні матеріали й сировину для власних потреб⁴⁶. На кінець грудня 1915 р. в ній діяли кілька майстерень (відділів) – різьбарства, малярства, рисування, моделювання і гончарства⁴⁷.

З метою поліпшення харчування полонених СВУ подбало про створення у таборі буфету (т.зв. «Чайні»): в ній таборяни мали можливість дешево придбати чай і деякі продукти. Для провадження «Чайні» була створена «Кооперативна Чайна Спілка» (вересень 1915 р.), загальне зібрання членів (168 осіб) якої ухвалило статут товариства й основні напрямки діяльності⁴⁸. 25 вересня Спілка, маючи первісний капітал у сумі 91,80 марок німецьких (м.н.), що був складений з 360 паїв, розпочала свою діяльність. І хоча спочатку операції Спілки були обмежені німецькою владою тільки торгівлею чаєм, солодощами й овочами (в таборі існував спеціальний магазин від комендатури), перший тиждень приніс 87 м.н. чистого прибутку⁴⁹. Завдяки усьому цьому у таборі відбувались непомітні для загалу полонених зміни, які підготовляли сприятливий ґрунт для започаткування роботи національно-патріотичного змісту.

Ще однією важливою подією у житті полонених став приїзд у кінці вересня 1915 р. до Раштату православного священика о. П.Катеринюка, який розпочав проведення молебнів – спочатку під відкритим небом, а потім у спеціально побудованій таборовій церкві (з 9 жовтня ц.р.), для якої заходами М.Паращука та його учнів був виготовлений іконостас⁵⁰. Його активна душпастирська робота у таборі

46 *Степовик Д.* Скульптор Михайло Паращук... С. 64.

47 *Терлецький О.* Історія української громади в Раштаті... С.120-121.

48 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.151, арк.1-5.

49 *Терлецький О.* Історія української громади в Раштаті... С.121-123.

50 *Терлецький О.* Історія української громади в Раштаті... С.148.

сприяла поступовому приверненню до української справи значного числа полонених, для яких участь у богослужіннях була й розрадою, й важливою формою самоорганізації. Слід відзначити, що у таборі задовольнялись релігійні потреби не тільки православних християн, але й євангелістів. З цією метою 1 жовтня 1915 р. у таборі заснувався гурток штундистів, який за три місяці збільшив свою кількість до 100 членів. Всі вони мали можливість збиратись чотири рази на тиждень для задоволення власних релігійних потреб⁵¹.

З самого початку процесу українізації табору провід СВУ намагався урізноманітнити побут полонених у таборі, докращаючи зусиль для організації народного театру⁵². Проте довести цю справу до логічного кінця не вдалось, і насамперед через те, що в тому часі в таборі ще не існувало української таборової організації, яка була би в цьому зацікавлена. Тільки у наприкінці вересня 1915 р. стало можливим заснувати драмгурток, який розпочав свою діяльність 10 жовтня 1915 р. проведенням літературного вечора. Протягом листопада заходами артистичної секції (гуртка артистів-аматорів у складі 20 осіб) була підготовлена ціла низка театральних вистав, зокрема «Мартин Боруля», «Бурлака», «По ревізії», «Бувальщина», «Назар Стодоля», «Нахмарило», «Безталанна», «Наймичка» та ін.⁵³

Театральні вистави відбувалися щотижнево та «тішились великою участю публіки». Дуже важливим було те, що «театральні представлення стягали до залі навіть і таких людей, які тут не заглянули б ні на які виклади». В цьому, на думку члена Просвітнього відділу О. Терлецького, й полягало «велике значіння існування в таборі так хору, як і театру для української пропаганди», бо ці імпрези

51 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.18, арк.6.

52 Початки культурно-мистецької діяльності в таборі Раштат припадають на червень 1915 р., коли полонений О.Полуботок разом із ще двома українцями утворили драматичний гурток та розпочали підготовку до вистави «Хазяїн» І. Карпенка-Карого.

53 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.148, арк.1-7.

«приєднали до української справи» дуже значну кількість полонених українців⁵⁴.

Поруч з театром діяв народний хор (його перший виступ відбувся 3 листопада 1915 р.). Популярність концертів поступово зростала, тим більше, що в них стала брати участь й таборова «орхестра» (організована в кінці жовтня 1915 р.). В її репертуарі були різні музичні твори, які доповнювали виступи хору. Співи з самого початку вважались полоненими аполітичною справою, а та обставина, що участь у хорі давала певні полегшення у таборовому повсякденні, обумовила приплив таборян (очевидно ж тих, хто мав хоч мінімальні мистецькі здібності) до цих гуртків.

Полонені почали охоче відвідувати й виклади, які провадилися членами Просвітнього відділу СВУ в таборі. Так, зокрема, у листопаді 1915 р. було організовано щоденний «курс музики», завданням якого стала підготовка полонених до диригування сільським хором. Після завершення для його слухачів було проведено іспит (10-12 лютого 1916 р.), до участі в якому зголосилось близько 30 полонених. У підсумку 19 осіб успішно його витримали та одержали посвідки «як здібні на диригентів», решта не зуміла скласти іспиту. З огляду на специфічні умови, в яких діяв згадуваний хор, будь-яка система у виборі творів для виконання була відсутня, фактично «співалося те, що було під рукою».

Але це не мало особливого впливу на діяльність хору – українська пісня перемагала всі таборові та життєві негаразди. У подальшому хор виступав перед таборянами вже досить часто, проводячи свої концерти на честь Т.Шевченка, на Різдвяні свята та в рамках різних культурних акцій української таборової організації в Раштаті. Ці виступи стали дуже ефективним засобом впливу на національну свідомість полонених, бо українські пісні у виконанні таборового хору привертали таборян до української справи.

⁵⁴ Терлецький О. Історія української громади в Раштаті... С.146.

Досить популярними у полонених були й т.зв. «літературні вечори», які, як правило, «складались зі співу, монологів і декламацій». Із зацікавленням вони ставились і до «живих образів» (коротких інсценізацій на історичні теми, що готувались за ініціативою члена Просвітнього відділу СВУ В. Пачовського) з нагоди різних національних свят. Кожна вистава (концерт або літературний вечір) була для таборян маленьким святом, вони чекали на цей день, щоб думками полинути до себе на Батьківщину, до того ж цього дня полонені були вільні від усіх робіт та викладів.

До того ж виступи відбувались у великій залі з українською символікою та портретами славетних українських діячів. Як згадував О. Терлецький, у цій залі «красувався герб Києва та герб галицько-волинської держави. На головній стіні був уміщений великий портрет Тараса Шевченка, а побіч него: Володимира Великого, Романа Великого, Святослава Хороброго й Богдана Хмельницького. На другій стіні, на право від сцени, був герб київської держави й портрет Мазепи, Свидригайла, Дорошенка [...]на ліво герб галицько-волинської держави й портрети короля Данила, Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха... На входовій стіні були портрети Котляревського й Куліша. Усе те мало нагадувати, що табір призначений для полонених українців, що його мешканці українці». Перебуваючи в такому «оточенні», всі бажуючі почути співи мали ще, хоч і мимоволі, прослухати реферат чи декламації з української тематики⁵⁵.

Аби при звичайті полонених до вільного висловлювання своїх думок Просвітній відділ СВУ регулярно скликав таборян на віча, на яких озвучувались звіти про діяльність Центрального комітету, обговорювалась справа харчування таборян, дебатувались різні аспекти функціонування таборових гуртків. Такий порядок денний не давав можливості «чорній сотні» виступити з будь-якими антиукраїнськими промовами. Полонені бачили, що Просвітній відділ нама-

⁵⁵ Терлецький О. Історія української громади в Раштаті... С.115.

гався поліпшити їх становище, допомагав заснуванню майстерні, в якій можна було б навчитися чомусь корисному⁵⁶.

Важливо відзначити, що на вічах була повна свобода слова – всі, хто бажав, мали можливість без обмежень виступати російською мовою, але побіч цих виступів все частіше виголошувалися промови українською мовою – щоправда в них були відсутні слова «Україна» і «українці». Отже, на думку полонених, можна було бути присутнім на вічу, не «зраджуючи» цим ані царю, ані «отечеству». В такий спосіб все більше полонених призвичаювалися слухати українську мову, тим більше, що число присутніх на вічах доходило до 2000 осіб (з жовтня 1915 р. – до 3000 таборян), і в такий спосіб поступово «будилась національна свідомість у наших людей»⁵⁷.

Вже 27 жовтня 1915 р. на загальнотаборовому вічу було обговорено першу справу політичного змісту – стан справ на окупованих центральними державами українських землях Холмщини. Полонені в своїй масі прихильно поставилися до необхідності відновлення на цих землях українських шкіл, проте на вічу мали місце і протиукраїнські виступи, що сталося внаслідок посилення агітації чорносотенців з приводу призначення національною секцією нових старших бараків з числа прихильних українству людей⁵⁸.

Але ніхто з числа антиукраїнські налаштованих росіян та малоросів не наважвся відкрито виявити своє незадоволення 4 листопада ц.р., коли перед полоненими з рефератом про самостійність України виступив голова Берлінської централі СВУ О. Скоропис-Йолтуховський: учасники віча (близько 2000 таборян) спокійно вислухали його промову. Цілком схвально сприйняли полонені й два концерти (17 і 27 листопада), що були влаштовані на честь Т. Шевченка⁵⁹.

56 *Терлецький О.* Історія української громади в Раштаті... С.83.

57 *Терлецький О.* Історія української громади в Раштаті... С.84.

58 *Терлецький О.* Історія української громади в Раштаті... С.89-90.

59 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.108, арк.1-2.

У цей час в таборі продовжувала успішно працювати «Кооперативна Чайна Спілка», яка була кількісно найбільшим товариством в таборі, відіграючи роль посередника між активістами і пасивною масою. Полонені мали можливість не тільки отримувати тут прибуток (хоч і невеликий), але й здобувати практичні знання з кооперації та діловодства. Спільна робота у Спілці наближувала одне до одного різнополюсні елементи в таборі та сприяла поширенню у свідомості полонених національних почувань.

Успіх її роботи (а за період з 1 жовтня 1915 до 1 лютого 1916 рр. Спілка отримала 3002 м.н. чистого прибутку) сприяв збільшенню її членства – якщо в листопаді 1915 р. вона нараховувала близько 400 таборян, то вже в січні 1916 р. – 1190, які внесли 1357 м.н. до загального пайового капіталу. Рішенням правління Спілки частина прибутків спрямовувалась на потреби таборових організацій або на гуманітарні цілі. Так, у жовтні 1915 р. 50 м.н. було передано на німецький Червоний Хрест, в грудні – стільки ж – на раштатських сиріт і 25 м.н. – на таборову лікарню, у січні 1916 р. – 200 м.н. на таборову школу⁶⁰.

Справі національного освідомлення суттєво допомагала «Організація бльокових і баракових старших», яка була створена для протидії чорносотенним впливам у таборі – з боку підпрапорщиків, які спочатку посідали посади старших бараків. З самого початку ці організація підлягала національній секції, яка перебрала на себе підбір та призначення на ці посади, очевидно ж дбаючи про їх обсадження відданими українській справі людьми. Вона складалася з 100 «старших бараків» і 10 «старших блоків», і основним її завданням було підтримання внутрішнього порядку в таборі, й відтак вона підпорядковувалась й комендатурі табору. Ще 24 українські активісти утворили товариство «Запорізька Січ» (грудень 1915 р.), завданням якого мало стати «плекання гімнастики і танців»⁶¹, хоча з самого початку цій організації призначалось виконання значно важливіших завдань.

60 *Терлецький О.* Історія української громади в Раштагі... С.121-123.

61 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.18, арк.8.

Завдяки цим всім цим заходам навколо Просвітнього відділу гуртувався чим раз чисельніший осередок полонених, які все більше переймалися українською справою та брали активну участь у просвітній та національній роботі. Осердя українського національного руху в таборі виступало «Суспільно-Просвітне Товариство», яке поділялось на дві секції – соціальну (у різний час об'єднувала у своєму складі від 20 до 70 членів української та російської соціал-демократичних партій) та національну (політичну) в числі 24 членів-засновників, що мала своїм завданням «ширення національної свідомости в таборі».

Найвпливовішою в таборі була національна секція (заснована 12 вересня 1915 р.), в якій «гуртувалися[...] всі найкращі робітники в українській справі, й належати до цієї організації вважалося моральним обов'язком для свідомого українця»⁶². В статуті організації зазначалося, що її ціль «національно освідомити полонених Української нації і організувати їх» (§ 1), а членом національної секції може «бути кожен українець, котрий признає самостійність українського народу» (§ 3). Для досягнення своїх цілей секція «має зайнятись питанням, що мають Українці зробити, щоб піднести український нарід як націю на те становисько в міжнароднім концерті, яке поправу належить їй» та проводити «свій семінар, який має давати своїм членам національне виховання» (§ 14)⁶³.

Її статутом було передбачено, що кожен член організації мав щомісячно сплачувати членський внесок, «сповнювати точно ті обовязки, які на нього секція накладає» (§ 15), причому за триразову неявку на сходи членів блокової або таборової секцій без поважних причини такий полонений міг бути виключений зі складу організації. Надзвичайно важливе положення містив § 16 статуту, в якому регламентувалось те, що «Національна секція підпирає зо всією силою Запорозьську Січ і кожен член коли має змогу

62 *Терлецький О.* Історія української громади в Раштагі... С.105, 108-109.

63 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.91, арк.1.

та мусить належати до Січі» та відвідувати спільні вправи січовиків⁶⁴.

З часом функції національної секції збільшуються – її члени на своїх зборах вирішують питання висилки окремих полонених на роботи чи взагалі до іншого табору. З числа її членів було обрано і редакційний комітет (у складі 8 осіб) для видавництва таборового часопису. Заходами секції були засновані відділи національної секції в блоках, що збільшило чисельність організації до 250 членів (на грудень 1915 р.). Засідання національної секції відбувалися у Раштаті щопонеділка та щоп'ятниці. На них дискутувалися такі проблеми, як «Нація і національне», «Нації пригноблені й пануючі», «Кому потрібна самостійність?», «Що таке автономія?», «Розвиток української національної ідеї» та ін.⁶⁵

На чолі української громади в Раштаті стояв Просвітній відділ СВУ, який діяв у порозумінні з президіями національної й соціальної секцій та був уповноважений вирішувати широке коло питань таборового життя полонених. Кожна з українських організацій мала у цей час свого референта з числа членів Просвітнього відділу, бо полоненим «треба було показати, як відбуваються вибори по товариствах, як проводити дискусії, як вести протоколи, як укладати статуту і т.ін.». До кінця 1915 р. силами членів Просвітнього відділу в таборі було проведено близько 750 лекцій, на яких були присутніми від 600 до 700 осіб. У цей час полонені вже охоче вчачали на курси німецької мови (180 учнів), арифметики і геометрії (75), до школи грамоти (200-250). Загалом впродовж 1915 р. різні курси і виклади регулярно і нерегулярно відвідувало близько 1000 таборян⁶⁶.

Слід відзначити, що проведення просвітньо-організаційної роботи в таборі вимагало досить значних видатків, які покривались Берлінською централею СВУ. Так, зокрема, у травні 1915 р. нею на потреби таборових організацій

64 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.91, арк.2.

65 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.28, арк.64.

66 *Терлецький О.* Історія української громади в Раштаті... С.128.

Раштату було перераховано 1000 м.н., у серпні – 4700 м.н., у вересні – 5000 м.н., у грудні – 11500 м.н.⁶⁷ Але попри значний обсяг цих щомісячних дотаційних виплат, скористатися «зі школи, викладів і загалом просвітньої праці» могла тільки невелика частка полонених. Набагато більша їх кількість відряджалась з табору для роботи у складі робітничих команд, і відтак перебувала поза впливом української таборової організації.

Отже, в першій фазі свого розвитку організаційне життя в таборі не мало виразних форм – свою діяльність виявляли лише «Суспільно-Просвітне Товариство» у складі 42 осіб, яке опікувалось деякими аспектами внутрішнього життя табору (призначення полонених на роботи, скликання вічей, побут таборян та ін.) та ЦК з 30 членів, до компетенції якого входило вирішення справ, пов'язаних з розподілом гуманітарної допомоги полонених. З часом значення ЦК тимчасово підупадає внаслідок наявності в його складі інертних, й навіть ворожих українській справі людей⁶⁸.

Організаційно-керівною ланкою всієї культурно-освітньої роботи в таборі був у цей час Просвітний відділ СВУ, до складу якого входили «цивільні вчителі», що відряджались до табору рішенням Берлінської централі Союзу. Його склад доволі часто оновлювався – деякі з його членів відряджались до інших таборів, натомість на їх місця кооптувались нові члени (зокрема, восени 1915 р. до роботи у Раштаті приступили М.Паращук, В.Пачовський, д-р Р. Перфецький, Б. Лепкий)⁶⁹.

Їх спільними зусиллями вже у вересні-грудні 1915 р. у Раштаті постала ціла низка національних гуртків та організацій, завдяки чому стало можливим повернути до української справи значно більшу кількість таборян. Це вже згадувані ЦК, Суспільно-просвітне товариство (з нього пізніше виокремились національна і соціальні секції),

67 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.88, арк.2, 6, 13, 25.

68 Терлецький О. Історія української громади в Раштаті... С.104.

69 Терлецький О. Історія української громади в Раштаті... С.97-98.

«Кооперативна Чайна Спілка», «мистецький промисел», «Товариство блокових і баракових старших», артистична секція, аграрна секція, редакційний комітет, «фотографічна робітня», «Запорізька Січ», бібліотека – що свідчило про гарний розвій культурно-просвітнього і організаційного життя в таборі, яке отримувало «чим раз то виразніші форми», а «прихильники української справи мали змогу проводити роботу на ріжних полях, відповідно до свого хисту»⁷⁰.

У таборі була значно інтенсифікована просвітня й національна робота, полонені все активніше відвідували різні виклади і курси, а самостійницькі гасла вже не викликали в них роздратування. Відтак не є дивним, що у грудні 1915 р. під час перепису мешканців табору за національностями – українці вписувалися вже окремо від росіян. Лише один цей факт дозволяє стверджувати, що процес національного освідомлення полонених у таборі Раштат успішно тривав та захоплював все більшу кількість таборян.

⁷⁰ Терлецький О. Історія української громади в Раштаті... С.107.

2. СТВОРЕННЯ ТА ПЕРШИЙ ЕТАП ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ГРОМАДИ «САМОСТІЙНА УКРАЇНА» (ЗИМА-ЛІТО 1916 Р.)

2.1. Організаційно-просвітницька складова життєдіяльності полонених українців

З огляду на значні зміни, які відбулись у свідомості частини полонених та загальний стан культурно-освітньої роботи в таборі члени Просвітнього відділу СВУ розпочали підготовку до кардинальної реформи організаційного життя табору. Голова Просвітнього відділу О.Безпалко запропонував з'єднати всі організації в одне товариство, натомість д-р Роман Перфецький вніс пропозицію здійснити реорганізацію української громади шляхом утворення Генеральної Ради («парламенту») і Генеральної Старшини («уряду» табору), а всі секції – перетворити на автономні товариства з власними статутами. Остання пропозиція була підтримана проводом СВУ, і ця обставина фактично дала старт такій реорганізації⁷¹.

Вже на початку січня 1916 р. Р. Перфецький представив розроблений ним «Проект правно-державної організації раштацького табору», який базувався на традиціях організаційних форм українського козацтва. Цим проектом передбачалось, що українська громада обиратиме Генеральну

71 Терлецький О. Історія української громади в Раштаті... С.129.

Раду (складалась би з президій всіх організацій та членів Просвітнього відділу) і Генеральну Старшину (у складі голів усіх організацій табору й двох референтів від кожного товариства) як представницького та виконавчого її органів⁷².

Обговорення цього проекту в таборі зіштовхнулось з несподіваними труднощами, бо зібравшись на своє чергове засідання 8 січня 1916 р. члени Просвітнього відділу СВУ не змогли виробити спільного рішення щодо проведення спільної товариської вечере, на яку вже були запрошені комендант табору, німецькі офіцери та жінки. Дехто з членів Просвітнього відділу не вважав за можливе проводити такі заходи, коли полонені не забезпечені у харчовому відношенні належними чином. Дискусія зайшла аж так далеко, що 16 січня 1916 р. Просвітній відділ СВУ взагалі ухвалив рішення про припинення своєї діяльності до моменту приїзду до табору О. Скоропис-Йолтуховського.

У своєму листі у відповідь (від 17 січня 1916 р.) останній в сильних висловах піддав критиці таке рішення, заявивши, що у нього «в точнім того слова значінню опускаються руки», бо ухваливши його – члени Просвітнього відділу продемонстрували всім «свідомство незрілості», невміння «вести самостійну працю». Між тим реалізація дійсно важливих справ (зокрема – підготовка до видання таборового часопису) цілком зупинилась, хоча в таборі є достатньо культурних сил для його редагування та тиражування⁷³.

Зрештою, причиною протиріч між членами Просвітнього відділу було їх різне бачення шляхів та перспектив роботи з таборянами – частина членів Просвітнього відділу «стояла на тому, що полоненими треба дати елементарну освіту і розбудити серед них приспану свідомість національну, котра стане основою їх дальшого розвитку і їхньої діяльності для добра України», інші ж – «більший натиск клали на зревольтовання (революціонізації – авт.)

72 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.2, арк.1-6.

73 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.84, арк.6-8.

колишніх царських солдатів і на партійну, розуміється крайно ліву, організацію»⁷⁴.

Зрештою, прибувши до табору О. Скоропис-Йолтуховський дійшов висновку про доцільність поділу раштатського Просвітнього відділу та відрядження «народовців» Б. Лепкого, Р. Перфецького, В. Пачовського і О. Терлецького до табору Вецляр. Просвітній відділ у Раштаті (який продовжував очолювати О. Безпалко), був поповнений новими членами, після чого справа була залагоджена, але, як з'ясувалось пізніше, це був не останній конфлікт серед провідників українського руху в таборі.

Ситуацію ускладнювало й те, що у таборі все ще продовжували перебувати адепти «чорної сотні», які провадили антиукраїнську агітацію і навіть ще й на початку 1916 р. вдавались до тероризування українців у деяких блоках табору. Це, зокрема, виявлялось в псуванні українських книжок, а також побитті українських активістів, і ситуацію нормалізувало лише переведення близько 40 чорносотенців до «ізоляційного» бараку. Взагалі – вилучення їх з табору було єдиним дієвим засобом боротьби з ними – і тільки впродовж січня 1916 р. табір «попрощався» з 2000 таборян з числа антиукраїнські налаштованих полонених⁷⁵.

Найнагальнішою справою у цей час було обговорення та укладання проекту статуту української громади у Раштаті. Після внесення всіх уточнень 9 лютого 1916 р. у великій викладовій залі було скликано перше (організаційне) засідання Генеральної Ради у складі 250 осіб та в присутності 500 полонених й гостей – капітанів В. фон Любберса і Козака. Засідання відкрив полонений В. Кривусів⁷⁶, потім

74 Золота Липа: ювілейна збірка творів Богдана Лепкого з його життєписом, бібліографією творів і присвятами / Під ред. З.Кузелі. Берлін, 1924. С.69.

75 *Терлецький О.* Історія української громади в Раштаті... С.96.

76 *Кривусів Володимир*, однорічник царської армії. Народився в с. Березова Рудка Пирятинського повіту Полтавської губернії. Скінчив духовну семінарію. У полон потрапив 11 квітня 1915 р., 1 вересня ц.р. був придільний до Раштату. Входить до складу кількох раштатських організацій (соціальної, національної, просвітньої, драматичної секцій СПГ), в різний час був членом Генеральної Ради і Генеральної Старшини громади полонених «Самостійна Україна» (див.: ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.58, арк.31).

голова Просвітнього відділу О. Безпалко ознайомив присутніх зі змістом статуту української громади в Раштаті, відчитавши і пояснивши кожну його статтю учасникам цих зборів, після чого запропонував надати новоутвореній українській громаді назву «Самостійна Україна». Цю пропозицію підтримали всі доповідачі, бо вона, на думку полоненого Загурського, «зразу пояснює, що ми є на рівні з усіма культурними народами». Запропоновану О.Безпалком назву громади було затверджено одностайно, після чого був затверджений (більшістю голосів або одностайно) кожен параграф статуту⁷⁷.

Як йшлося в статуті громади «Самостійна Україна», її члени мали освічувати «себе й других полонених у всіх галузях культурного, економічного та політичного знання», а також спрямовувати роботу всіх таборових організацій з метою «розширення громадської й товариської думки, солідарности, карности та взаємної помочі». Членом громади вважались ті полонені українці табору, які входили до складу будь-якого українського гуртка (секції) Раштату. Провідну роль в громаді належала національній секції, до завдань якої належало проведення «національної агітації й організації в самостійницькому напрямку»⁷⁸.

На цьому засіданні відбулись й вибори референтів всіх секцій та товариств, відтак на ці посади були обрані Іваницький⁷⁹ і Литвиненко (національна секція), Іваницький і Волосьєв (просвітня), Левіцький і Слюсарь (редакційна), Бензя і Соломонов (соціальна), Мороз і Кривусів (артистична), Левіцький і Сергієв (аграрна), Безпалко і Кирилюк (Центральний Комітет), Гуцайло і Поляков (Музичне товариство), Бахталовський і Тарасовський (кооперативна

77 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.4, арк.1-2 (Протокол № 1 організаційного засідання Генеральної Ради від 9 лютого 1916 р.); див. також: спр.5, арк.2-12.

78 ЦДАГО України, ф.269, оп.2, спр.205, арк.295-296.

79 Іваницький М. – т.зв. «офіцер-перекладач», завданням якого був, між іншими, збір інформації військового змісту про царську армію (склад, дислокація, резерви, озброєння) у полонених українців з її складу. В 1916 р. працював у різних таборах Австро-Угорщини, у т.ч. й в Фрайштадті (див.: ЦДАВО України, ф.4404, оп.1, спр.9, арк.330).

спілка «Чайня»), Бахталовський і Олещенко (кооперативна кустарня), Безпалко і Волошин (організація «Старші табору»), Безпалко і Ведмідь («Запорізька Січ»). Головою Генеральної Ради було обрано полоненого Соломонова, генеральним скарбником – Волосьєва⁸⁰. Але відразу ж Соломонів заявив про свій самовідвід та звернувся з проханням до Генеральної Ради увільнити його від виконання обов'язків голови. Новим головою Ради після цього було обрано полоненого Якова Тарасовського⁸¹.

Після виборів на цьому засіданні було обговорено ще кілька важливих питань, і зокрема небезпечні наслідки поширення в таборі дрібної торгівлі, яка деморалізує вплинула на частину полонених. З огляду на це частина присутніх на зборах запропонувала її заборонити, але це ще не належало до компетенції Генеральної ради. Ще одним дразливим чинником для полонених залишалась таборова кантина (буфет), яка тоді утримувалась приватною особою. Інформація представника комендатури про те, що термін її оренди сплине 1 квітня, і після цього кантина знову перейде під управління комендатури, так само і буде припинена дрібна торгівля в таборі – цілком задовольнила полонених⁸².

Створення Генеральної Ради справило велике значення на подальший розвиток громадського життя в таборі – з того часу на чолі української громади перебував центральний орган, який був дійсно зв'язаний з усіма таборовими інституціями, будучи уповноваженим організовувати та спрямовувати їх діяльність. Генеральна Старшина складалася з голів всіх таборових організацій та членів Просвітнього відділу (загалом – 40 осіб), її головою призначався голова Просвітнього відділу⁸³.

На наступному засіданні Генеральної Ради (від 8 березня 1916 р.) були заслухані та обговорені звіти таборових

80 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.2, арк.2зв.

81 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.5, арк.11.

82 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.5, арк.11-12.

83 *Н-в К.* Генеральна Старшина // Розвіт. Раштат, 1917. 1 листопада. Ч.73(138); 15 листопада. Ч.77(142).

організацій, а також заслухано інформацію представника ЦК про порядок розподілу гуманітарної допомоги, що надійшла до табору (молоко і сухарі були передані до лазарету хворим, тютюн і папір – відправлені у продаж, а виручені гроші – спрямовані на благодійницькі цілі). На початку березня 1916 р. актив полонених готувався до відзначення Шевченківського свята, в рамках якого Драматичне товариство імені І.Тобілевича підготувало виставу «Степовий гість». У цей час у таборі ще діяли секції (національна, соціальна, видавнича, аграрна, просвітня, кооперативна), деякі з яких перебували у стадії реорганізації у статутні товариства. Так само мали розробити свої статuti організація «старших бараків», ЦК, «кустарня», «Запорізька Січ» та ін.⁸⁴

Проте, слід відзначити, що фактично провідну роль у всіх царинах таборового життя у цей час зберігав як і раніше Просвітній відділ на чолі з О.Безпалком. Його склад зазнав значних змін: до Вецляру виїхали О.Початок і М.Митієвський, до Зальцведеля – І.Райлян і В.Левицький; натомість до Раштату у вересні 1915 р. прибули адвокат Р.Перфецький, скульптор-різьбар М.Парашук, письменник В.Пачовський, педагог О.Терлецький; у жовтні – отець Петро Катеринюк; у листопаді – поет Б.Лепкий. До викладів у таборі було запрошено П.Карманського (історія літератури) і Р.Смаль-Стоцького (граматика української мови). Це збільшило чисельність Просвітнього відділу до 12 осіб. Як вже відзначалось, члени Просвітнього відділу, вірні обраній тактиці уникнення проголошення політичних гасел, обмежувалися лише просвітньою роботою в таборі – «гуртуючи поволі коло себе свідомих українців, які потім могли бути помічні в просвітній і організаційній роботі»⁸⁵.

Саме цьому напрямку діяльності Просвітній відділ приділяв головну увагу, маючи на меті дати полоненим знання з різних областей науки й українознавства. Ця робота тривала з моменту заснування табору, але не отримала належно-

84 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.5, арк.16-17.

85 *Терлецький О.* Історія української громади в Раштаті... С.97-98.

го розвитку внаслідок протидії «чорної сотні»⁸⁶. Тимчасово відмовившись від проведення української пропаганди в таборі та уникаючи самих слів «Україна» і «українці», Просвітний відділ поставив собі за мету стягнути на виклади якомога більше полонених. Крім того, самі виклади повинні були зацікавити слухачів і могли торкатися подій на фронтах і в світі, політичного і економічного життя в Україні й Росії, суспільних відносин різних країн. Така першорядна справа як ліквідація неписьменності (з огляду на велику кількість неграмотних) поки що активно не підносилася, хоча бажаючих вчили грамоті та проводили заняття з українознавства.

17 січня 1916 р. у таборі відкрився «Народний університет», до якого могли записуватись ті полонені, які вже мали початкову освіту. За умови регулярного відвідування слухачами «Університету» та успішного складання випускного іспиту – його абсолювентам мали вручити свідоцтво про прослухані курси. Передбачалось, що його учні прослухають систематичні курси з української літератури і граматики, історії і географії України, «суспільних і політично-правних наук», природознавства і гігієни, «теорії драматичної штуки й сценічної вправи», музики і співу, «оркестральної музики», земельної справи і кооперації, українського мистецтва, малярства і рисунків, садівництва і бджільництва. Програма відкритої 23 січня ц.р. народної школи, для навчання в якій мали зголошуватись неграмотні та малограмотні полонені, включала виклади з української та німецької мов, арифметики і геометрії, історії України та світу, природничих наук (основи зоології, ботаніки, фізики і мінералогії), співів та гімнастики⁸⁷.

Всі курси і виклади, що читалися полоненим, можна умовно поділити на п'ять великих груп: 1) виклади з

⁸⁶ Попри розвиток української справи чорносотенці не вгамовувались, про що свідчить «протокол» про побиття кількома полоненими в одному з бараків табору українського активіста Луцана (див.: ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.178, арк.22).

⁸⁷ Розсвіт. Раштат, 1916. 23 січня. Ч.1. С.5-6.

українознавства (з історії України, курс української літератури й граматики, окремі виклади «Відмінність української мови від російської» та ін.) сприяли побудові у свідомості полонених певного національного й політичного світогляду; 2) виклади другої групи можна об'єднати гаслом «Визвольний рух народів в Європі». Вони не тільки давали полоненим знання, але й спонукали їх замислюватися над долею свого народу; 3) третя група, що пояснювала терміни «конституція», «автономія», «федерація» та ін., мала на меті дати полоненим початки політичних знань; 4) четверта група – виклади з суспільно-політичним забарвленням (зокрема – «Аграрна реформа в Росії», «Капіталізм і пролетаріат» та ін.) мали швидше критично-негативний характер та слугували пробудженню антимонархічних настроїв серед полонених; 5) п'ята – виклади, пов'язані з українською проблематикою (курс господарства, курс з основ народної музики та ін.), були покликані дати полоненим основи практичних знань.

На більшості курсів викладали члени Просвітнього відділу, разом з тим у школі грамоти (з січня 1916 р. – «Народня школа») здебільшого працювали народні вчителі з числа полонених (Берекет, Бортнів, Хомічевський, Бондарів, Патай, Левченко, Мороз та ін.). У зв'язку з напливом слухачів у школі було створено п'ять класів (перший з яких – клас неграмотних)⁸⁸. Заняття у школі доповнювались викладами з української літератури (від 4-ої до 6-ої по обіді та від 7-ої до 9-ої вечора, проведення яких здійснювалось о. П. Катеринюком, А. Миколаєвичем та Є. Гуцайлом) та курсами німецької мови⁸⁹.

Важливим культурно-просвітнім осередком виступала таборова бібліотека, яка працювала щоденно, вдовольняючи читацький попит таборян на книги та періодичні видання⁹⁰. З моменту свого заснування (серпень

88 У 1917 р. її відвідувало від 174 до 315 таборян.

89 ЦДАВО України, ф.4404, оп.1, спр.74, арк.28.

90 Таборне життя // Розсвіт. Раштат, 1916. 23 січня. Ч.1. С.4.

1915 р.) бібліотека значно збільшила свої фонди: з 1144 – до 6640 примірників книжок (станом на грудень 1916 р.). Прагнучи полегшити читачеві пошук потрібної літератури всі нові надходження розподілялись у відповідні відділи: «белетристичний», «національний», «соціальний», «учительський», «шкільний», «кооперативно-господарський», «драматичний», «музикальний», «релігійний». Послугами бібліотеки щомісячно користувались пересічно близько двох тисяч полонених, крім того ще близько 50 таборян щоденно відвідували читальню. До неї надходили як таборіві видання полонених українців з Німеччини та Австро-Угорщини (газети «Розвага», «Просвітній листок», «Вільне слово», «Розвіт»), так і політичні часописи («Вістник СВУ», «Русській вѣстник», «Українське слово» та ін.)⁹¹.

Проте в царині таборової просвіти завжди вистачало різних проблем, і частина з них була зумовлена лінощами частини полонених. Як зазначав голова Генеральної Старшини Я.Тарасовський на засіданні «Просвітнього відділу із полонених учителів» («Просвітньої секції») від 14 лютого 1916 р.: «є люди, що записуються, аби дістати картку і кидають курси. А так у нас зросло велике зло: ні в школу той чоловік не ходє і на роботу його не можна брать»⁹². Таким чином, частина полонених об'єктивно зловживала своїм становищем учнів, намагаючись максимально полегшити собі власний побут у таборі.

У цій ситуації було ухвалено рішення про запровадження носіння синьо-жовтої стрічки, яку мали почепити на своїх кашкетах всі учні та старші бараків. Приклад її носіння першими мали продемонструвати учителі з числа полонених, а також всі бажаючі з числа учнів. Надалі ця відзнака мала носитись постійно – без знімання, а поява без неї означала, що даний полонений не був учнем, відтак його вільно було брати на роботи⁹³. Ще одним спосо-

91 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.18, арк.2.

92 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.100, арк.1-1зв.

93 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.100, арк.2зв.

бом об'єднання учнів таборових шкіл були прогульки поза табір (22 лютого в ній взяла участь досить значна кількість таборян). 31 березня 1916 р. для тіснішого згуртування українського активу табору заходами комендатури у Раштаті було відкрито «Клуб “Відродження”», до якого мали право входу «старші блоків і бараків» та члени президій таборових організацій.

Зрештою, у березні 1916 р. близько 2000 учнів всіх таборових курсів виявили свій національний сентимент, прикріпивши синьо-жовту пов'язку на кашкеті. Народну школу у цей час відвідувало 600 осіб, національні семінари – до 800 таборян, причому присутні вже не боялись обговорювати українські проблеми, і зокрема шляхи набуття Україною самостійності⁹⁴. Але виникла інша проблема – скорий майбутній виїзд полонених на роботи, до чого готова була зголоситись й основна частина учнів, які розраховували в такий спосіб поліпшити своє харчування, зробити заощадження на зиму, і зрештою, хоча би тимчасово вирватись поза ґрати. Значний відсоток таборян вважав, що їх харчування під час їх перебування у складі робітничих команд в аграрному секторі мало бути набагато кращим таборової пайки, і тому вони з легкістю були готові полишити навчання у школах.

У зв'язку з поширенням таких настроїв серед полонених (значною мірою внаслідок підмовляння чорносотенців), голова Просвітнього відділу О.Безпалко на черговому засіданні «Просвітньої секції» 19 березня 1916 р. звернувся до присутніх з проханням переконати учнів, що «справа національна є ліпша як робота», бо не можна всіх відправити на роботу, бо в такому випадку все у таборі може зупинитись⁹⁵. Він зажадав укласти списки учнів, які мають залишитись в таборі, бо значна частина з них полишила школу, сподіваючись в такий спосіб виїхати на роботу. Саме в цьому, на його думку, проявилась розкладова робота «чорної сотні», яку необхідно було невідкладно видалити з табору.

94 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.33, арк.198.

95 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.100, арк.9.

Заохотою для тих, хто залишатиметься в таборі, на думку О. Безпалка мали стати частіші прогульки поза табір, про він й обіцяв подбати.

На потенційні загрози з боку чорносотенців вказували й інші українські активісти. Зокрема, за інформаціями Я. Тарасовського – «із старших бараків декотрі дуже погано водяться, [...]роблять якісь пакості на перекір нашій праці». А на думку Соломонова в таборі взагалі «організувалась партія чорної сотні», які не перед чим не зупиняться. Вони мали «дуже страшні заміри», плануючи замах на життя О.Безпалька, а також плекали надію спалити викладову залу. Про такі погрози чули й інші українці, тому Сергієнко запропонував чорносотенців «потрусити, і то скоро, бодай вони не опомнились»⁹⁶.

Зрештою, таборовий актив дійшов до висновку про доцільність обстоювання «середньої» лінії, тобто (за висловом Я. Тарасовського на засіданні Просвітньої секції від 27 березня 1916 р.) «принцип має бути такий – хто хоче той їде, хто ні – той залишається». В інтересі справи було нікого не приневолювати, бо деякі учні «дуже хитрі», знаючи, що їх апріорі відправлятимуть на кращу та легшу роботу, а коли їм щось не сподобається, вони сподівались зголоситись (як учні) до повернення до табору. Але табір не даватиме згоди на повернення таких «учнів» з роботи, вони там залишатимуться до кінця терміну роботи. Таким чином, ті хто свідомо залишаться у таборі – з цією категорією таборян й має працювати український актив, і за умови проведення інтенсивної з ними праці є всі підстави сподіватись «вितворити з них інтелігентних людей і переконати їх національно і виробити з них навіть здібних людей для праці в будучім»⁹⁷.

Зрештою, завдяки всім цим заходам в Раштаті вдалось утримати достатню кількість учнів, бо надані німецькою владою (за пропозиціями СВУ) деякі преференції мали поважне значення для полонених. Насамперед, це

96 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.100, арк.9-9зв.

97 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.100, арк.11-11зв.

стосувалось полегшення режиму утримання їх в таборі (зокрема, українців не залучали до важких робіт або навіть взагалі звільняли від них учнів шкіл). Йдучи на зустріч проханням полонених СВУ також звернувся до військового міністерства Німеччини з проханням дозволити відвідувати вистави таборового театру жінкам (йшлося насамперед про дружин членів Просвітнього відділу СВУ), але німецькі урядовці вважали це передчасним.

Ще однією з таких форм заохоти були вже згадувані прогульки поза табором, які спочатку були запроваджені у Раштаті (а дещо пізніше й в інших українських таборах). Але надаючи полоненим дозвіл на це, СВУ водночас вдався до їх регламентації, доручивши членам Просвітнього відділу (які кожного разу супроводжували таборян під час таких заходів) дотримуватись певних правил поведінки. Зокрема, полоненим дозволялось відвідувати кав'ярні (але не шинки), але в них не вільно було вживати міцних алкогольних напоїв, а лише пиво, і то в обмежених кількостях⁹⁸.

Крім того, всім активістам і учням час від часу вручались невеличкі грошові допомоги, що дозволяло їм поліпшити своє харчування. Про один з таких випадків йшлося у протоколі № 7 засідання Генеральної Ради від 19 квітня 1916 р.: «на празник Пасхи, замість їжі буде видана добавка грошей по 2 марки для усіх тих, хто є учнями, січовиками, або состоїть де в організаціях»⁹⁹. Але з іншого боку такі виплати створювали ґрунт для антиукраїнської пропаганди, бо така практика викликала «в масах вражіння, що за нашу роботу платять німці», даючи підстави чорносотенцям називати українців «запроданцями». Зрештою, мала й місце деморалізація самих учнів та січовиків, у яких ці гроші «відбирали прикмети ідейності». Негативно впливали на моральний стан полонених й провокаційні коментарі декого з полонених в

⁹⁸ ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.84, арк.35.

⁹⁹ ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.5, арк.27-28.

Раштаті: «коли б мені дали 30 марок, я пішов би на позицію» (тобто – був би готовий зі зброєю виступити на боці німців проти росіян – *авт.*)¹⁰⁰.

Запобігти цьому можна було шляхом дистанціювання активістів та учнів від комендатури табору шляхом створення різних фондів («просвітнього», «січового» та ін.), і коли би самі полонені (члени відповідних товариств) самостійно ухвалювали би рішення про грошові винагороди своїм колегам за участь у культурно-освітній роботі. Зрештою, таборовий актив звернув увагу на цю обставину та змінив порядок «преміювання» учнів та активістів, що усунуло підстави для таких звинувачень. Дуже важливим у цій ситуації було те, що Берлінська центральна СВУ регулярно надавала фінансові дотації Генеральній Раді (тільки за період від 20 лютого і до 1 травня 1916 р. до її каси було перераховано 2118,50 м.н., з чого 1672,68 м.н. витрачено на потреби таборових організацій)¹⁰¹, що створювало тривкий ґрунт для інтенсифікації культурно-просвітницької роботи.

Ці кошти були спрямовані, зокрема, на придбання нових сценічних костюмів для театру, облаштування «кустарні», забезпечення усім необхідним шкіл, січової організації, новоствореного товариства «Відродження» та ін. Разом з тим, прибуткові таборів організації витрачали частину своїх коштів для забезпечення власної діяльності (зокрема, обладнання таборового театру електрикою відбулось вже за кошт Драматичного товариства)¹⁰².

Але загальний поступ культурно-освітньої роботи в пряму залежав від стану забезпеченості таборян хоча би мінімумом продуктів. Тому Берлінська центральна СВУ намагалась поліпшити харчування полонених, і зокрема домоглась дозволу на створення окремих блокових кухонь (замість єдиної для усього табору), якими опіку-

100 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.84, арк.1.

101 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.5, арк.39-40.

102 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.5, арк.40.

вались уповноважені до того Генеральною Радою особи з числа таборян. Це дало позитивні наслідки, і довгий час полонені отримували прийнятні пайки – наскільки це було можливим в умовах війни. Тільки у кінці 1916 р., коли до табору почали надходити неякісні продукти, ситуація з харчуванням таборян значно погіршилась. У свою чергу це викликало гострі нарікання з боку полонених, які не могли зрозуміти причин цього.

У цій ситуації Генеральна Старшина доклала всіх зусиль аби привернути до цього увагу таборової комендатури, наслідком чого стало звернення зв'язкового офіцера – гауптмана Козака – до Військового міністерства¹⁰³. Зрештою, в останніх числах грудня харчування таборян вдалось поліпшити, що вгамувало пристрасті серед членів українського громади, які перестали у масовому порядку зголошуватись до виїзду з табору на роботи¹⁰⁴.

Попри всі труднощі розвитку української громади, на думку невідомого дописувача таборової газети, у 1916 р. мав місце «найбільший зріст української громадської думки, бо ж у цей період зложено й найбільше освідомлюючої праці та організаційної енергії й хисту»¹⁰⁵. Зусиллями членів Просвітнього відділу СВУ та українських активістів табір набув виразних національних ознак, а крім того – були суттєво поліпшені й побутові умови полонених українців у Раштаті. Загальний стан культурно-освітнього життя в таборі дозволяв їм забезпечувати основні духовні потреби, хоч й тимчасово – але відволікав їх від тяжких ностальгічних думок про Батьківщину, та дозволяв набути загальних знань і нових умінь та навіть професій.

103 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.6, арк.28.

104 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.33, арк.106 зв.

105 *Н-в К.* Генеральна Рада // Розвіт. Раштат, 1917. 1 листопада. Ч.73(138).

2.2. Взаємини української організації Раштату з полоненими росіянами та євреями

Попри те, що Раштат був табором, призначеним для утримання вояків-українців, протягом усього часу його існування у ньому продовжував залишатись кількісно невеликий відсоток полонених інших національностей, і зокрема – росіян та євреїв. Ставлення цих двох національних груп таборян до українства було неоднозначним – від обережної прихильності до крайнього неприйняття, що обумовлювалось різними політичними поглядами та уподобаннями їх представників.

Стосунки українців з росіянами (точніше з чорносотеним елементом з їх числа), а також із засліпленими малоросами – з самого початку були виразно конфліктними і навіть антагоністичним. Справа в тім, що останні намагались усіма можливими і неможливими способами перешкодити проведенню в таборі української національно-просвітньої роботи. Спочатку в їх арсеналі були різні форми активної протидії українцям: залякування і побиття активістів; кидання каміння у вікна бараків, де відбувались виклади; нищення або псування україномовної друкованої продукції та таборових видань; перешкоди проведенню національних заходів шляхом співів *«Боже царя храни»*; списування та погрози передачі російській контррозвідці імен українських активістів, що могло завдати шкоди їх рідним.

До останнього загострення стосунків між українцями і чорносотенцями дійшло на початку липня 1916 р., коли останні – гнані бажанням «поквитатись» з «хохлами», спровокували бійки між учнями таборових шкіл та противниками української справи. Як йшлося у протоколі № 13 засідання Генеральної Ради від 13 липня 1916 р., спочатку чорносотенці «учиняли бійки проти учнів», але за короткий час учні об'єднались та «дуже не гарним способом

[...]зробили розправу над чорносотенцями». Генеральна рада у цій ситуації вважала, що «можна було з ними (чорносотенцями – *авт.*) справитися інакшим способом», і що члени таборових організацій надалі мали уникати таких розправ, докладаючи натомість максимальних зусиль до проведення агітаційної роботи серед темної солдатської маси¹⁰⁶. Хоча логіку таких висловлювань Генеральної Ради й можна зрозуміти, проте очевидно, що саме такі – «дуже не гарні способи» – впливали на чорносотенців-росіян як найефективніше, бо тільки такі сильнопідючі «ліки» були здатні щось «прояснити» в головах цієї категорії прибічників «єдиної і невіддільної Росії».

Успішний перебіг українізації табору та усунення з табору значного числа «непримиренних» чорносотенців змусив тих з них, хто все ще залишався у Раштаті, змінити тактику. У другій половині 1916 р. основними формами їх боротьби стали листи з погрозами¹⁰⁷, які таємно підкидалися в українські бараки, непомітно псування обладнання в школах та інших українських інституціях, відмова у прийнятті будь-якої гуманітарної допомоги, коли би йшлося про її українське походження, невідвідування українських шкіл та уникання участі у будь-якій національно-організаційній роботі в таборі.

106 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.5, арк.81.

107 Класичним прикладом цього може слугувати анонімне «Возваніє къ Русскимъ солдатамъ» (далі наводиться у сучасному російському правописі): «До каких пор нам придется терпеть притеснения от какого то проходимца Безпалко, который с изменниками русским стараются нас тоже сделать такими же изменниками. Но это им вряд ли удастся. У нас дома остались родные семьи, к которым мы всею душою стремимся возвратиться, а нас хотят втянуть в позорное дело для русского солдата. Нам нужно всею душою бороться с Украинскою ордою. На каждом шагу их уличать открыто, и таких из нас, которые им сочувствуют, также отговаривать. Долой Безпалко и его дикую орду!» (див.: ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.178, арк.76). Слід зауважити, що ключовим словом тут виступає словосполучення «*вряд ли*», бо невідомий автор цього «послання» й сам не вірив у озвучені ним заклики. Також привертає увагу й використання дуже характерного окреслення – «Українська орда», «дика орда», що свідчить про надзвичайну скудність уяви анонімного автора цього «памфлету», який просто калькував усталений вираз «*московська орда*» – *авт.*

Дуже псувало настрої чорносотенцям та малоросам та обставина, що українським активістам і учням шкіл були створені порівняно кращі умови існування, що породжувала в їх мізерних душах люту злобу. Зрештою, у цей час чорносотенці перетворились на таборових маргіналів, які були готові на все аби зашкодити поступальному розвитку української культурно-просвітньої роботи. Засліпленість фальшивими ідеями «руського миру» у декого з полонених-чорносотенців була настільки сильною, що відбирала у них саму здатність раціонально мислити.

Але хоч як не будь зашкодити поступальному розвитку української справи в Раштаті «чорна сотня» вже не могла, підтвердженням чого став як щойно згаданий епізод українсько-російського протистояння в таборі, так і зміни самого зовнішнього вигляду Раштату, який все більше набував українських ознак. Так, зокрема, на окремих бараках поруч з німецькими надписами усюди висіли українські вивіски – «Викладова заля», «Бібліотека», «Кооперативна Чайна Спілка» та ін.; внутрішні стіни бараків були прикрашені портретами українських князів, гетьманів, визначних українських діячів. За влучним висловом члена Просвітнього відділу СВУ О.Терлецького – Раштат у цей час перетворився на своерідну «фабрику», в якій «перероблювано «малоросів» і «хохлів» на свідомих українців», при чому це робилося за тих часів, коли здавалось би, що українське слово не скоро ще «відізветься в обороні поневоленого народу» у Великій Україні¹⁰⁸.

* * *

Цілком інший характер мали стосунки між полоненими українцями та євреями. Оскільки останні лояльно поставились до цілей і завдань громади «Самостійна Україна», євреї отримали достатні можливості для розвитку власної культурно-освітньої діяльності, користуючись при цьому (прямо і опосередковано) допомогою з боку

108 *Терлецький О.* Історія української громади в Раштаті... С.150-152.

проводу української організації. Унаочненням цього стало заснування 16 (20) квітня 1916 р. таборової єврейської організації (гуртка), що відбулось за ініціативою представника фрайштадського «Провізорного Центрального Бюро зєднання Жидів на зайнятих територіях України» (ПЦБ)¹⁰⁹ та відповідної санкції голови таборового Просвітнього відділу СВУ. Метою новоствореної організації (до її складу в цей час увійшло 40 полонених євреїв) стало ознайомлення її «членів із спільністю інтересів жидівського (єврейського – *авт.*) та українського народу» та їх національного освідомлення¹¹⁰.

Український актив табору надав євреям максимальну підтримку. Як йшлося у повідомленні про цю подію в таборовій газеті «Розсвіт» – 21 квітня 1916 р. на установчі збори «Жидівського просвітнього гуртка» раштатського табору були запрошені представники всіх українських таборових організацій і гості з табору полонених українців Фрайштадт (Австро-Угорщина). Представник єврейського гуртка виголосив промову «в напрямі єднання з українськими організаціями та спільного розуміння жидівських та українських справ». Після завершення виступів та дискусії співакали українські та жидівські пісні¹¹¹.

Завдяки сприянню з боку української організації єврейський гурток у Раштаті мав можливість «гарно розвинутись», згуртувавши у своєму складі 45 членів (з 49 євреїв, які перебували в таборі). В організаційному відношенні він мав статус регіонального відгалуження ПЦБ та узгоджував з ним свою поточну діяльність. Це було зафіксовано у проекті його статуту та «Регулямину», які у свою чергу мали бути розглянуті та затверджені Генеральною Радою громади «Самостійна Україна». Ці документи були укладені мовою ідиш, відтак провід української громади потре-

109 Неназваний в документі представник ПЦБ брав участь у відвідуваннях українських таборів у Німеччині фрайштадським хором і оркестром (див.: ЦДАВО України, ф.4404, оп.1, спр.18, арк.3).

110 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.18, арк.15.

111 Жидівський Просвітній Гурток // Розсвіт. Раштат, 1916. 27 квітня. Ч.15-16. С.15.

бував їх фахового перекладу. Очевидно, що в Раштаті зробити його не було можливості, тому Генеральна Старшина звернулась з відповідним проханням до президента ПЦБ А.Вакса у Фрайштадті. 10 червня 1916 р. такий переклад був для них підготовлений та засвідчений (його підписав й перший секретар цієї організації Д. Бродський)¹¹².

Після отримання перекладу комісія з числа полонених українців табору Раштат на чолі з Василем Морозом, яка була створена Генеральною Старшиною, підготувала свій висновок (резолуцію «До хвал[ьного] Комітету Ж[идівського] П[росвітнього] В[ідділу] в таборі полонених в Раштаті») щодо відповідності українським інтересам статуту та «Регулямину» єврейського гуртка в таборі Раштат. У ньому, зокрема, було констатовано, що єврейська організація «має вузько обмежені свої власні національні завдання, які не мають нічого спільного з завданнями Української громади в раштатському таборі», з огляду на що вона не може бути прийнята до складу української таборової громади. Члени комісії зауважували, що у статуті єврейського гуртка «зовсім не зазначені відносини до нашої (української – *авт.*) громади, а за те [в] § 3 зазначено Ваше байдуже становище до нашого народу, серед якого Вам приходиться жити». Також було відзначено, що «українська мова поставлена на рівні з усіма іншими мовами й має уживатися Вашими членами як найменше»¹¹³.

На жаль в архівних справах табору Раштат бракує документів, які би містили інформацію про реакцію членів єврейської організації на висловлені комісією претензії. На думку автора, статут єврейської організації і не повинен був містити «український сентимент», проте цей національний гурток провадив свою діяльність в українському таборі, а відтак положення цього документу мали якоюсь

112 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.157, арк.2-6. (Звідомлення президента «Провізорного Центрального Бюро зеднання Жидів на зайнятих територіях України» А.Вакса до СВУ від 11 червня 1916 р.).

113 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.157, арк.1.

мірою враховувати цю специфіку перебування полонених євреїв у Раштаті.

Можна припустити, що на цьому етапі співіснування в одному таборі українці та євреї знайшли компромісні рішення, що дало єврейському гуртку розбудувати свою діяльність (на підтвердження цього свідчить інформація з протоколу № 13 засідання Генеральної Ради від 13 липня 1916 р., про наявність у новоствореної організації своєї бібліотеки і читальні)¹¹⁴. Генеральна Рада сподівалася, що єврейська організація йтиме «спільно з нашими (українськими – *авт.*) організаціями в таборі», а разом тим обстоюватиме й «національну справу жидів» (євреїв – *авт.*). Наслідком таких сподівань стало те, що статут єврейського гуртка був одноголосно затверджений Генеральною радою¹¹⁵.

2.3. Позатаборовий простір полонених українців

Зогляду на те, що для виконання сільськогосподарських робіт поза межами табору навесні-влітку 1916 р. відряджалось все більша кількість полонених, їх кількість у Раштаті постійно зменшувалась. З полонених українців формувались т.зв. робітничі команди, яких відправляли до найближчих німецьких господарств. Перебуваючи тривалий час поза межами табору – полонені втрачали зв'язок з таборовими українськими інституціями, та досить часто підпадали під вплив прихованих противників української справи. Табір також у цей час ще не мав достатнього числа «інтелігентних сил» для налагодження просвітньої роботи на командах, контакти з ними

114 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.18, арк.15.

115 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.5, арк.80-81.

обмежувались лише періодичним відвідуванням кількох з них та розсилкою часописів. Через це переважна більшість полонених «мусіла нудитися в сірій буденщині полону, або вдовольнятися подекуди «Рус[скім] Вѣстн[иком]», а їх «одиноким духовим кормом та розрадою» була «гра в карти й монотонні звуки на «гармошке»»¹¹⁶.

Очевидно, що така ситуація потребувала негайного втручання з боку проводу української громади в таборі та Просвітнього відділу СВУ, які доклали всіх зусиль для активізації національно-виховної й організаційної роботи серед полонених робітничих команд. Справу полегшувала та обставина, що ще в лютому 1916 р. комендатура табору дозволила їх відвідування представниками таборової Генеральної Старшини (у супроводі німецького офіцера). Проте постійного зв'язку між робітничими командами та табором фактично не існувало, а листування між ними носило радше випадковий характер.

На початку літа 1916 р. Королівське пруське військове міністерство (КПВМ) зажадало відправлення всіх полонених на польові роботи (за винятком невеликої кількості полонених, які були потрібні для забезпечення життєдіяльності табору та українських інституцій). Станом на серпень 1916 р. у Раштаті залишилось тільки 1103 таборян¹¹⁷, що спонукало Просвітній відділ СВУ кардинально змінити дотеперішній формат роботи аби забезпечити повноцінне продовження просвітньо-організаційної роботи в середовищі полонених. З цією метою низка осіб з числа інтелігентних сил табору була іменована «мужами довір'я», завданням яких мало стати відвідування робітничих команд з метою встановлення сталого зв'язку між полоненими та проводом української громади¹¹⁸.

Це було дуже непростою справою, бо перенесення центру культурно-освітньої та національно-освідомлюючої

116 *Н-в К.* Робітничі команди // Розсвіт. Раштат, 1917. 13 грудня. Ч.85(149).

117 *Терлецький О.* Історія української громади в Раштаті... С.174.

118 *Н-в К.* Робітничі команди // Розсвіт. Раштат, 1917. 13 грудня. Ч.85(149).

праці до робітничих команд вимагало наявності значної кількості цих «мужів», які, очевидно ж, мали бути належним чином підготовлені. Це вимагало деякого часу, якого Просвітньому відділу СВУ бракувало, до того ж – дехто з його членів був захоплений цим зненацька. Але попри всі труднощі, комунікація з робітничими командами розпочалась більш-менш успішно, і провадилась спочатку 30-ма «мужами довір'я» (за іншими даними – 26-ма)¹¹⁹, більша частина яких мала необхідний досвід роботи, набутий саме завдяки їх активній участі у таборовій праці та навчанні. Характер їх діяльності був спочатку цілком агітаційний, а подекуди – інспекційно-оглядовий, що суттєво відрізняло його від того, до чого звикли полонені у таборі.

Заради об'єктивності слід відзначити, що спочатку діяльність «мужів довір'я» зіштовхнулася у командах з величезними труднощами. Як зазначав один з дописувачів таборової газети – «до української національної роботи панувало загальне недовір'я, підсичуване страхом, якого нагнали нашим людям вірні старому, царському режимові посіпаки». В цей час у середовищі полонених на командах панувала думка, що «за явне виявлення своєї національності чекає кожного неминуча шибениця, або щонайменше Сибір». Такі настрої дуже перешкоджали роботі «мужів», і особливо складно було працювати в тих командах, «куди вже встигла прийти вістка про українську просвітню працю в Раштаті». З огляду на все це наслідки діяльності першої «хвилі» посланців табору були незначними – полонених «на командах познайомлено тільки зі словами «український» та «Україна»», чого було замало, щоб вважати поїздки таборових представників плідними¹²⁰.

Проте надалі ця робота була інтенсифікована, і зокрема – через заохочення полонених до читання. Задля цього при таборовій національній секції була створена т.зв. «національна канцелярія», яка мала своїм завданням «під-

119 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.33, арк.180.

120 *Н-в К.* Робітничі команди // Розсвіт. Раштат, 1917. 13 грудня. Ч.85(149).

держання зносин[...] з робітничими командами розсилаючи їм часописи і книжки». Протягом 1916 р. її заходами робітничим командам було надіслано 11393 посилок з часописами і 319 посилок з книжками. Завдяки цьому члени робітничих команд отримували значну кількість української періодики: часопис «Розсвіт» (23866 примірників), «Вістник СВУ» (16355), «Українське слово» (178), «Вільне слово» (7094), «Просвітній листок» (3792), «Розвага» (995)¹²¹.

Таборовий часопис «Розсвіт» справляв потужний вплив на формування національної свідомості полонених, його регулярне надходження до робітничих команд забезпечувалось заходами проводу громади «Самостійна Україна». Газета стала тим світлим струменем, який вивів з апатії значну кількість полонених і відновив у них надію на повернення додому. Маючи безпосередній контакт з членами робітничих команд, редакція «Розсвіту» мала всі підстави стверджувати, що «просвітня праця на робітничих командах не тільки корисна, але й потрібна, [...] що відвідування команд мужами довір'я зустрілося тільки з прихильністю полонених»¹²². Враховуючи об'єктивні зміни у свідомості полонених, редколегія починає приміщувати на шпальтах часопису «статті господарського змісту, статті, які порушували питання педагогічного характеру», а з часом – й матеріали, що висвітлювали найважливіші події політичного життя у Європі та Російській імперії.

З часом у командах з числа найсвідоміших полонених почали призначатись т.зв. «місцеві мужі довір'я»¹²³, які виконували організаційні функції без виїзду до табору. Одночасно на командах було розсіяно національно свідомий елемент з табору, що дозволило додатково активізувати роботу

121 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.18, арк.3.

122 *Н-в К.* Робітничі команди // Розсвіт. Раштат, 1917. 13 грудня. Ч.85(149).

123 «Місцеві мужі довір'я» отримували т.зв. «січову платню» (5 м.н.) для придбання паперу, конвертів, олівців. Але інших привілеїв вони не мали і працювали на рівні з іншими полоненими (див.: ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.33, арк.80).

на містах. Важливе значення мало й те, що кошти для пересування «мужів» відшкодовувала комендатура табору, а місцева німецька адміністрація всіляко сприяла виконанню покладених на них завдань. Це давало можливість кожному «мужу довір'я» відвідувати від 30 до 50 команд в одну поїзду з подальшим поверненням до табору для звіту¹²⁴.

Здавалось би, що національна робота з членами робітничих команд дозволяла сподіватись на її вихід на вищий рівень результативності. Але це був лише поверховий погляд, бо значна кількість полонених все ще зберігала свою інертність та малоросійськість. Попри те, що таборовий провід намагався формувати склад робітничих команд за правилом «50/50», зараховуючи до них в рівних частинах як свідомих, так і несвідомих чи байдужих до української справи полонених, а на чолі кожної «десятки» перебував український активіст – було достатньо однієї «жаринки», що частина полонених продемонструвала своє дійсне ставлення до української справи.

Їх незадоволення було спровоковано невідповідністю обіцянок в таборі (виконанням ними тільки сільськогосподарських робіт та достатнім харчуванням) та дійсністю. Нажаль сталося так, що частину українців (500 осіб) використовували на тяжких роботах з демонтажу фортифікаційних укріплень, що викликало нарікання серед полонених на адресу українських організацій. Гостро бракувало їй комунікації з полоненими, бо «мужі довір'я» фізично не могли охопити всі команди своїм впливом та належним чином поінформувавши таборян про дійсний стан справ.

Внаслідок цього дехто з несвідомих таборян з числа членів робітничих команд у місцевості Ульм (Віртенберг), почав «добиватися» до «російської сестри», яка на початку літа 1916 р. відвідувала тамтешній багатонаціональний табір полонених царської армії. Коли ж їм заборонили зустрітись з представницею Російського Червоного Хреста, 2/3 полонених україн-

¹²⁴ Н-в К. Робітничі команди // Розсвіт. Раштат, 1917. 13 грудня. Ч.85(149).

ців з Раштату зняли синьо-жовті пов'язки на знак протесту, проігнорував всі заклики та рекомендації української таборової організації «всюди виявляти себе Українцями», в силу чого й «Німці гарніше будуть відноситися до них»¹²⁵.

Тим не менш цей прикрий випадок був лише одним епізодом, нездатним підважити основи національної роботи в Раштаті та на робітничих командах. Вже наступна «хвиля» поїздок «мужів довір'я» мала вагоме значення для національного освідомлення полонених. На початку серпня 1916 р. німецька військова влада надала дозвіл на відрядження до команд 25 представників української громади табору. Зрештою, для відвідування робітничих команд з метою «ширити національну свідомість та бути порадником і посередником між полоненими і комендатурою» з табору виїхало 30 «мужів довір'я»¹²⁶. Всі вони користувались правом носіння цивільного одягу, та працювали у супроводі перекладачів, причому всі видатки на їх харчування та побут під час перебування на командах мали відшкодуватись комендатурою табору.

Впродовж 1916 р. відбулося близько 1500 поїздок «мужів довір'я» до робітничих команд, що надало цьому процесові ознак плановості та системності. Загалом «мужі довір'я» відвідали понад 1400 робітничих команд, в складі яких працювали 24 тис. полонених українців. Інколи «мужі довір'я» відвідували й багатонаціональні табори, маючи своїм завданням інформування їх мешканців про українську справу.

Координацію поїздок забезпечувала канцелярія Генеральної Старшини, «мужі довір'я» регулярно отримували керівні вказівки від голови Просвітнього відділу СВУ, які стосувались уточнення форм ведення культурно-просвітньої у робітничих командах. Їх діяльність виявлялася у двох напрямках: по-перше, «мужі довір'я» виступали з рефератами й інформаціями в командах та збирали скарги й пропозиції полонених, які пересилалися на розгляд Генеральній Старшині або Просвітньому відділу; по-друге

125 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.33, арк.180.

126 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.18, арк.4.

вони передавали полоненим книжки й часописи, які ними замовлялись завчасно (за передплатою).

Взагалі, робота «мужів» у командах у мініатюрі нагадувала початкову фазу організаційної роботи в таборі – вони мали зважати на ступінь розвитку національної свідомості полонених у кожній команді та уникати при потребі проведення української агітації, обмежуючись тільки ознайомленням полонених з суспільно-політичними подіями в світі. Разом з тим, у тих командах, члени яких були прихильні українській справі, вони навпаки мали заохочувати обговорення національних проблем, виступати з рефератами на соціальні теми, читати твори українських письменників. Завдяки уміло поставленій роботі «мужів довір'я» у деяких командах починають засновуватись національні гуртки¹²⁷.

Діяльність «мужів довір'я» мала плідні наслідки, призвівши до демонтажу малоросійських стереотипів у свідомості значної частини полонених. Про ці позитивні зміни свідчила готовність членів робітничих команд жертвувати частинку зароблених тяжким трудом коштів на благодійні потреби. Так, зокрема, 17 полонених українців з команди № 35 внесли свої «жертви на просвітній віділ» (від 20 пфенігів до двох марок, що дало в сумі 11 м.н.). У супровідному листі містилась їх дописка наступного змісту: «Бажаємо ми от щирої душі щоб наші Українці, ні один не виїхав на рідну Україну неграмотним. А Вам щирі добродії Панове-Професори, складаємо велику дяку за Вашу велику працю над – нами пригноблених Московським царством. Ви не одному відкрили очі і показали світ правди. Через вашу неупину працю, ми почуваєм себе не так як полонені в полоні, а так як діти коло добрих вчителів, то ми бажаєм щоб і наша лепта поступила у поміч для просвіти. Нам приємно було слухат[и] од німців як вони дякують Українському табору за жертву на Карлсруйських сирот. Ще не вмерла Україна»¹²⁸.

127 Про це див. зокрема: Розсвіт. Раштат, 1917. 19 травня. Ч.33(98); 3 червня. Ч.37(102); 5 серпня. Ч.52(117); 18 жовтня. Ч.69(134); 29 жовтня. Ч.72(137) та ін.

128 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.178, арк.94зв.

Ця та інші збірки коштів на благодійні потреби свідчили про те, що частина полонених українців за дуже короткий часовий проміжок здолала колосальну дистанцію на шляху власного національного освідомлення, а крім того – зуміли зрозуміти біль не тільки українських (львівських), але й німецьких сиріт.

2.4. Специфіка діяльності українських гуртків і товариств у таборовому соціумі

Винятково важливу роль у таборі відігравав таборовий часопис «Розсвіт» («Розсвіт»), підготовка до заснування якого розпочалась у таборі ще у середині грудні 1915 р. із завезення та встановлення в одному з бараків друкарського верстату та створення Редакційного комітету. Перший випуск газети побачив світ 23 січня 1916 р., та був підготовлений заходами «Гуртка прихильників «Союза Визволення України»». Як йшлося в редакційній статті, мета видання газети була би досягнута, коли би «наші земляки тут в полоні, не марнуючи даремно часу, обмінювались думками, учились, пізнавали самі себе[...]». Це було тим більш важливим, що полонені, на думку редакції, вже були близькі до того моменту, коли впаде «ярмо темноти, ярмо рабства», коли «починає світати як перед сходом», і власне цим очікуванням й був обумовлений вибір назви таборової газети. Також редакція закликала своїх майбутніх читачів до поважання «рідного слова, сказаного в газеті», бо тільки та людина, яка здатна поважати, може стати «громадянином і чоловіком»¹²⁹.

129 До земляків // Розсвіт: часопис полонених українців. Раштат, 1916. 23 січня. Ч.1. С.1.

Звертаючись до широкого загалу полонених, Редакційний комітет закликав їх до поширення в таборі українського слова та запропонував бажаним взяти активну участь у просвітній роботі. Але при цьому члени Комітету мусили рахуватися з тим, що значна кількість полонених у Раштаті не співчувала українській справі, і тому ставилися «до таких читачів надзвичайно обережно», уникаючи проголошення радикальних гасел у національному питанні. У цей час «Розсвіт» продовжував залишатися органом невеликого гуртка свідомих українців, і всі спроби редакції збільшити число однодумців не давали бажаних наслідків. Справа в тім, що переважна більшість полонених побоювалась навіть наближуватись до «редакційного» бараку, а тим більше – читати свою газету¹³⁰.

У перших числах газети про Україну майже не згадувалось, до її видавці намагались привернути до її читання ту частину полонених, які все ще залишались обік української справи. З плином часу на шпальтах «Розсвіту» стали з'являтися матеріали господарського змісту, «статті, які порушували питання педагогічного характеру, поміщувались вірші і т.д.». Поволі газета почала зацікавлювати все більше коло полонених, і з кожним днем більшало його прихильників й читачів. Відтак вже за короткий час часопис ставив перед собою й завдання задоволення потреб свідомих полонених, «які потребували певних відомостей із політичного життя, певного освітлення уважніших світових подій»¹³¹.

У лютому 1916 р. було обрано новий склад Редакційного комітету (20 осіб), заходами якого часопис поступово став набувати все більшої ваги у таборовому житті. І якщо перші числа «Розсвіту» з'являлися щотижнево у кількості 500 примірників (з 1917 р. – двічі на тиждень), то поступово наклад кожного його числа збільшився до 1500 примірників, з яких третина розходилося в таборі, а решта надси-

130 З приводу сотого числа часописи «Розсвіт» // Розсвіт. Раштат, 1917. 28 травня. Ч. 35(100).

131 Роковини // Розсвіт. Раштат, 1917. 24 січня. Ч.1(66).

лалася на робітничі команди, до інших таборів та Берлінської централі СВУ. Редакційний комітет дбав також і про поширення в таборі інших українських видань («Розвага», «Вістник СВУ», «Українське Слово»)¹³².

З 24 лютого 1916 р. доставку (експедицію) часопису передплатникам поза межами табору забезпечував спеціально для цього створений «Адміністраційний комітет» з 10 осіб, який розпочав свою діяльність. Завдяки добре поставленій роботі Комітету переважна більшість робітничих команд достатньо регулярно отримувала часопис «Розвіт», який водночас потрапляв й до інших таборів полонених вояків царської армії в Німеччині. Комітетові «були повірені: книгарня з висилкою замовлених за оплату книжок, карток, листів на робітничі команди, нагляд над друкарнею, розпродаж «Розвіту» і інших часописий». Протягом 1916 р. його заходами серед полонених було розповсюджено близько 400 тис. «переписних карток», понад 50 тис. конвертів, 17873 примірники часопису «Розвіт», значна кількість книжок (шкільних підручників, «Кобзарів» Т.Шевченка та ін.) на суму 7189,18 м.н. Ще 83 тис. примірників «Розвіту» були вислані комітетом до Берлінської централі та інших таборів полонених українців у Німеччині¹³³.

У зв'язку зі збільшенням обсягу роботи у липні 1916 р. Редакційний комітет було реорганізовано у Редакційну секцію (Видавниче товариство) на чолі з радою у складі голови (він же головний редактор), писаря, редактора, двох коректорів, трьох «заступників» (кандидатів у члени ради – *авт.*), делегата від Просвітнього відділу СВУ та референта Генеральної Ради¹³⁴. На її засіданнях могли бути присутніми й інші члени товариства, які в такий спосіб мали можливість докладніше придивитись до редакторської роботи¹³⁵.

132 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.105, арк. 3–18.

133 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.18, арк.3 («Регулямін Редакційної Секції полонених Українців у Раштаті»).

134 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.108, арк.1.

135 *Терлецький О.* Історія української громади в Раштаті... С.216.

Крім власне видання часопису, секція поставила перед собою і завдання «зорганізувати полонених Українців для науки редакційної й видавничої справи, щоб вони могли самостійно вести сю роботу». Забезпечити реалізацію цього члени секції планували шляхом активнішого залучення «своїх членів до редакційної роботи: писати статті, редагувати й коректувати їх, й загалом усього вчить, що зв'язано з редакторською та видавничою роботою». Секція була відкрита для всіх таборян, відтак її членом міг стати «кожний Українець раштатського табору, який цікавився редакційними справами» та прийнятий 2/3 голосів її членів¹³⁶.

Завдяки всім цим інноваціям таборовий часопис досить скоро здобув собі авторитет і повагу серед полонених, що збільшувало коло прихильників газети та її передплатників. Все більше її читачів «все частіше зверталися за порадою до редакції, висловлювали їй подяку і все частіше присилали їй своїх творів»¹³⁷. Особливо ефективно «Розсвіт» виконував функцію комунікатора між табором і розкиданими на величезній площі робітничими командами, а крім того – давав всім бажаним знання з основ редакторської та видавничої справи, що відкривало перед ними можливість працювати в українських типографіях та видавництвах (після звільнення з полону).

Поява табової газети свідчила про те, що «для українців починається нове життя; проходять часи несвідомості, часи поневолення, нація пробуджується, і прийде скоро день свободи, вільного розвитку духового й економічного». Редакція намагалася не замикатися у вузькому гуртку однодумців – вона прагнула до того, «щоби якнайширше коло людей приймало участь у цій (видавничій – *авт.*) справі», щоб «пробудити у людей бажання письмово висловлювати свої думки»¹³⁸.

Річний термін видання «Росвіту» переконливо свідчив про те, що газеті вдалось придбати симпатії тисяч і тисяч

136 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.108, арк.1.

137 Роковини // Розсвіт. Раштат, 1917. 24 січня. Ч.1(66).

138 Роковини // Розсвіт. Раштат, 1917. 24 січня. Ч.1(66).

полонених українців, для яких вона стала надзвичайно ефективним засобом згуртування (як тих, хто залишався в таборі, так і членів робітничих команд). Досить промовистим видається й сумарна цифра річного накладу часопису: протягом 1916 р. у таборовій друкарні було видрукувано 100922 примірники часопису «Розсвіт»¹³⁹, що переконливо свідчить про розмах національної роботи у таборі Раштат.

* * *

«Кооперативна кустарна спілка» станом на січень 1916 р. мало у своєму складі вже цілу низку відділів (майстерень), у т.ч. різьбарства, малярства, малювання, моделювання. Проте її керівник (М.Паращук) не зупинився на досягнутому, вирішивши заснувати й керамічну школу-майстерню («гончарню»). Практична реалізація цієї ідеї зіштовхнулася зі значними труднощами, пов'язаними з браком вільних коштів в українській організації, що були потрібні для спорудження печі, потрібної для опалення гончарних виробів. Аби зрушити справу з місця та прискорити її відкриття М.Паращук разом з полоненими носив пісок, глину, мурував, рубав дрова і т. ін. Але лише після того, як М.Паращуку вдалося переконати таборову комендатуру в доцільності й економічній вигідності існування цієї майстерні та отримати від німців частину коштів, «гончарня» розпочала свою роботу (лютий 1916 р.)¹⁴⁰.

Під керівництвом М.Паращука члени Спілки взяли діяльну участь у розмалюванні та різьбленні іконостасу таборової церкви. Крім того, таборові майстри виготовили для церкви люстру, оклад Євангелія, дзвоника корогв і на престольний хрест. Крім того, учні малярського і різьбарського відділів виконували завдання таборового театру, виготовляючи декорації для вистав; у гончарному відділі – змодельовані з глини та виліплені бюсти Т. Шевченка

139 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.18, арк.3.

140 *Степовик Д.* Скульптор Михайло Паращук: Життя і творчість. Едмонтон-Торонто-Київ, 1994. С.65.

та І.Франка. У формах та орнаментативній дзбанів, глеків, тарілок, куманців, сільничок і попільниць, що їх виробляли гончарі, ожили традиції українського гончарства. У цьому відношенні безперечно мистецьку вартість уявляє з себе декоративна тарілка роботи раштатських майстрів з приватної колекції М. і М.Лабуньків¹⁴¹.

Всі ці здобутки стали можливими завдяки професійним знанням М.Паращука, його педагогічному такту й витримці, а також умінню митця зацікавити полонених перспективою роботи в різних відділах «Кустарної Спільки». Приходячи до неї знудьгованими, роздратованими, заляканими людьми, учні в майстернях дуже швидко змінювались, більше того – вони ставали новими людьми, даючи приклад іншим таборянам¹⁴².

* * *

Дуже важливу місію в масштабах усього табору виконувало кооперативне товариство «Чайня», яка була однією з найчисленніших таборових організацій. В ній полонені мали можливість придбати деякі продукти харчування, а також випити чаю або какао. Її успішній роботі суттєво причинилась комендатура табору, випозичаючи їй протягом зими-весни 1916 р. значні суми (у лютому – 1820 м.н., у березні – 4000 м.н., у квітні – 7459 м.н., у травні – 1600 м.н.). З самого початку своєї діяльності вона набула виразно національного характеру, підтримуючи своїми грошовими внесками неприбуткові таборової організації. Щомісячно, після розподілу чистого прибутку, кооперативне товариство певну частку своїх грошей спрямовувало на загально-

141 Кольорова світлина декоративної тарілки з керамічної робітни Михайла Паращука, 1918 р., Раштат (з колекції М. і М.Лабуньків) // Нотатки з мистецтва. Філадельфія: накладом відділу Об'єднання мистців-українців в Америці. 1989. Ч.29. С.34. (Тарілка була подарована професорові М. Лабуньці дружиною М. Паращука – Цветанною у 1977 р., в часі відвідування останнім майстерні й оселі мистця у Софії – авт.).

142 *Степовик Д.* Скульптор Михайло Паращук... С.66.

таборів потреби (до серпня 1916 р. чайна перерахувала на потреби просвітніх гуртків 608,44 м.н.). Її провід (і загальні збори) жертвували кошти й на інші гуманітарні цілі, перераховуючи, зокрема, різні суми на сиріт (в Німеччині та Україні), на хворих полонених у таборовому шпиталі та ін.¹⁴³

У серпні 1916 р. «Чайня» внесла благодійні внески на таборову аптеку (50 м.н.), на Німецький Червоний Хрест (50 м.н.), раштатських (50 м.н.) і львівських сиріт (50 м.н.), на «таборову просвіту» – 879 м.н., на таборову церкву – 30 м.н., ялинку – 682 м.н., на бібліотеку та придбання брошур – 205 м.н., «яйця і паска для табору на Великдень» – 309 м.н., «прибирання могилок на гробках» – 50 м.н. Національна секція табору Раштат збрала 608,44 м.н. для «мешканців Карлсруе, які постраждали від нападу ворожих літаків»¹⁴⁴.

Станом на червень-липень 1916 р. до її складу входило понад 2000 таборян, і саме завдяки прибутковій діяльності цієї кооперативної організації значною мірою забезпечувалось проведення багатьох культурно-освітніх заходів у таборі. У жовтні ц.р. кооперативна чайна була реорганізована у кооперативну торгівельну спілку «Єдність», яка провадила таборовий магазин, продовжуючи відіграти важливу роль у матеріальному забезпеченні роботи таборових осередків.

Пожертви збирали й інші таборові організації – за сім місяців (січень-липень 1916 р.) полонені підтримали своїми коштами різні гуманітарні потреби та окремі категорії нужденних та постраждалих. Так, зокрема, національна секція передала 13,40 м.н. для потреб поранених УСС, та ще 84,13 м.н. – «на допомогу бідним табору». В активі членів «Клубу Відродження» підтримка сиріт м.Раштат (50 м.н.), допомога «таборовій просвіті» (195,63 м.н.), ще 19,20 м.н. було спрямовано на «жидівську організацію» і стільки ж – на таборову аптеку, 30 м.н. перераховано на пам'ятник померлим полоненим¹⁴⁵.

143 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.88, арк.38, 40, 45, 47, 48, 52.

144 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.33, арк.184.

145 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.33, арк.184.

У свою чергу, полоненим українцям у Раштаті надходила обмежена гуманітарна допомога з Швейцарії, розподілом якої видав ЦК¹⁴⁶. Завдяки пожертвам таборян та відрахуванням прибуткових таборових організацій ЦК також мав можливість надавати окремим категоріям полонених спеціальну допомогу – відшкодовуючи, зокрема, видатки на пломбування зубів, а також інколи видаючи із своїх запасів одяг та онучі¹⁴⁷.

Попри те, що діяльність ЦК з розподілу гуманітарної допомоги завжди була в центрі уваги полонених, а його члени обирались загалом табору з числа найдостойніших – в його роботі траплялись й прикрі випадки. Так, зокрема, у червні 1916 р. член ЦК полонений Мищанин припустився необгрунтованої самовільної розтрати громадських коштів (33,31 м.н.), після чого над ним відбувся громадський суд, який визнав його винним у цьому ганебному вчинкові та зобов'язав відшкодувати половину цієї суми (решту мав компенсувати ЦК)¹⁴⁸. Проте це був лише поодинокий випадок, нездатний кинути тінь на діяльність ЦК.

* * *

Створення на початку 1916 р. громади «Самостійна Україна» заклало надійні підвалини для форсованого розвитку культурно-освітньої та національно-організаційної роботи в таборі. Цьому сприяло й вивезення з Раштату чисельної групи полонених – чорносотенців за переконаннями, присутність яких в таборі істотно гальмувала процес національного освідомлення таборян.

Завдяки такому радикальному очищенню табору українські активісти могли вже безперешкодно відвідувати всі без винятку блоки та бараки табору з метою проведення бесід та поширення табової преси та українських кни-

146 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.5, арк.57.

147 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.111, арк.92.

148 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.5, арк.70.

жок. Усунення з табору «чорної сотні» полегшило процес організаційного оформлення єврейської таборової організації, яка користувалась моральною підтримкою громади «Самостійна Україна», отримуючи грошові від останньої грошові дотації для проведення роботи національно-організаційного характеру.

Навесні 1916 р. – у зв'язку з виїздом переважної більшості таборян у складі робітничих команд на сільськогосподарські роботи – основний акцент культурно-організаційної роботи був перенесений поза межі табору. Комунікацію між українською громадою і робітничими командами здійснювали «мужі довір'я», які доставляли полоненим газети та книжки, а також проводили інформаційно-роз'яснювальні бесіди. Завдяки цьому стало можливим активізувати просвітню роботу та національне освідомлення тієї частини полонених, які зберегли в собі хоч крихту українськості.

Попри істотне зменшення кількості таборян – українські гуртки та організації Раштату продовжували свою діяльність, підтримуючи в такий спосіб зусилля проводу громади «Самостійна Україна». При цьому дуже важливим було те, що частина таборових інституцій провадила успішну комерційну діяльність, спрямовуючи частину виручених коштів на задоволення нагальних потреб українських організацій.

3. УКРАЇНЬСЬКА ГРОМАДА РАШТАТУ: ОСОБИСТІСНИЙ ВИМІР ТАБОРОВОГО ПОВСЯКДЕННЯ

3.1. Участь полонених офіцерів-українців у таборовій національно-організаційній роботі

У березні 1916 р. СВУ – з огляду на можливий наступ німецьких військ та захоплення частини українських земель – підніс питання про «приготоване для окупованих теренів свідомих і звиклих до організаційної праці людей, котрі могли би стати нашою народною міліцією (підкреслено в тексті – *авт.*)». очевидно, що ця міліція не могла бути використана на фронті проти російських військ, але вона могла би виконувати етапну службу в заплілі задля «удержання порядку і організовання українського населення», виконуючи в такій спосіб «дуже важне національне завдане». Очолювати ці міліційні відділи мали полонені офіцери-українці, які би завдяки цьому мали можливість «відразу здобути у вояків потрібне поважане і авторитет, удержати карність (дисципліну – *авт.*) і стати не лиш просто військовими, але й інтелігентними провідниками стрільців»¹⁴⁹.

У цьому зв'язку надзвичайно важливим на думку СВУ було вивчення полоненими німецької мови, що значно

¹⁴⁹ ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.84, арк.34-35.

полегшило би майбутню комунікацію з представниками німецької влади. Провід Союзу намагався створити сприятливі умови для її вивчення, придбавши 700 примірників «Язикового провідника для вояків» (з цієї кількості 300 прим. отримав Зальцведель, і по 200 – Раштат і Вецляр). З цієї нагоди О.Скоропис-Йолтуховський звернувся з листом (від 23 березня 1916 р.) до Просвітнього відділу СВУ в Раштаті, доручивши розмістити оголошення у таборовому часопису про бажаність придбання «Провідника» за пільговою ціною¹⁵⁰.

Але найефективнішим кроком в справі активізації національно-освідомлюючої та культурно-освітньої роботи в таборі стало використання полонених офіцерів-українців, які виявляли бажання приєднатись до української справи. В кожному такому випадку Берлінська центральна СВУ зверталась до німецької військової влади з окремим поданням, бо загальні приписи утримання полонених у таборах не дозволяли такого поєднання. Згода німців на перебування полонених офіцерів-українців у Раштаті з самого початку мало велике моральне значіння для полонених. Починаючи з березня 1916 р. у таборі працювали Федір Сугак, Йосип Калюжний, П.Пархоменко; у квітні до них приєднались Григорій Сиротенко і Ратушенко, у травні – Антон Коршнівський і Василь Байлов, у червні – Мельників і Марко Пащенко-Вовчок, у жовтні – Михайло Максимович і Рожко. «Неоціненим здобутком» для табору – за словами голови Просвітнього відділу СВУ О.Безпалка – став поручик Микола Шаповал, який постійно перебував у Раштаті (з березня 1916 р.), виконуючи значний обсяг роботи як член Просвітнього відділу СВУ¹⁵¹.

Але переведення до табору (за його власним на те бажанням) капітана Федора Сугака було, на думку О. Безпалка, помилковим рішенням. Потрапивши до табору капітан

150 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.84, арк.40.

151 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.18, арк.26.

Сугак «наробив [...]страшної комедії», бо спочатку він «плакав перед Безпалком як мала дитина», прагнучи перейти до іншого табору. Виявилось, що він «не надіявся найти тут могоучу масову роботу, а думав, що його зужиють до чистої шпіонажі в Росії». На переконання О.Безпалка, на таку він цілком надається, але жадатиме за це грошей, і взагалі Ф. Сугак «не здатний до громадської праці», але між тим цілком готовий «до зради й то купленої. А се меч обосічний», – робив категоричний висновок О.Безпалко, бо Ф. Сугак «за добрі гроші і нас зможе продати». У своєму листі до президії СВУ від 18 березня 1916 р. О. Безпалко доводив далі, що капітана Ф. Сугака слід було би відіслати з табору, бо він настільки «нервово роздражнений, що лежав хворий», а головню через те, що М.Шаповал «не може братися до активної роботи, бо не знати як при тім поступити зі Сугаком». Проблема полягала в тому, що останній «ані робити не хоче, ані не хоче, щоби його уважали нездатним до праці»¹⁵².

О. Безпалко пропонував перевести Ф.Сугака до офіцерського табору, в якому утримувались російські німці. Зрештою, за деякий час його було переведено до табору Зальцведель, де він був кооптований до складу тамтешнього Просвітнього відділу, обраний секретарем Головної ради, сотником Зальцведельської Січі, членом національної секції та інших таборових організацій. Цей перелік посад та обов'язків капітана Ф. Сугака у Зальцведелі дозволяє припустити, що О. Безпалко (який мав імпульсивну та безкомпромісну вдачу), напевно що надто «згустив фарби» у своїх характеристиках цього офіцера, який все ж таки принаймні симпатизував українству, хоча можливо й страждав на нервові розлади. Слід також зважати на те, що й діяльність О. Безпалка була пізніше неоднозначно розцінена як деякими членами Просвітнього відділу СВУ, так і проводом Союзу (зокрема О. Скорописом-Йолтуховським), тому його судження та оцінки мають бути ретельно перевірені свідченнями різних джерел.

¹⁵² ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.33, арк.197.

Також належиться додати, що бажання кожного полоненого українця, який висловлював свою готовність заподіяти максимальну шкоду Росії, шляхом шпигунської і навіть диверсійної роботи, слід беззастережно вітати. Очевидно, що коли розвідницька та розкладова робота у Росії провадилась би за гроші, ця обставина давала би підставу росіянам звинуватити таких людей в запродавстві німцям. Але на війні, як відомо, всі засоби прийнятні, тим більше що царська Росія ніколи не гребувала у виборі засобів для боротьби з українським самостійництвом, а з висоти сьогодення – взагалі слід зауважити, що найбрутальніші вияви російської підступності інколи можна перемогти лише аналогічними кроками у відповідь. Як би там не було, але 16 серпня 1916 р. капітан Ф. Сугак «несподівано вмер», про що повідомлялось у таборовій газеті¹⁵³. З коротенького некрологу, власне замітки на кілька рядків, не можливо встановити, що цьому передувало (була це хвороба або суїцид).

У квітні 1916 р. з табору Штральзунд до Раштату приїхали офіцери Александрович, Бихкал і Уфімов, але напевно що вони перебували у Раштаті дуже нетривалий час. Прагнучи збільшити кількість організаторів національної культурно-освітньої справи в українських таборах О. Безпалко пропонував відкрити малий табір для прийому офіцерів-українців, завдяки чому можна буде «пасивних [офіцерів] бодай вирвати з під впливу русифікаторів і шпіонажі російської, від якої терплять всі Українці». Оцінюючи ситуацію в таборі, О. Безпалко писав: «У нас все чудесно. Отворяємо поважний людський (народний – *авт.*) університет...»¹⁵⁴. А 27 квітня 1916 р. у Раштаті відбулось «велике таборове свято» з нагоди «відновлення Запорізької Січі» з «багатою програмою»¹⁵⁵. Під час святкування Січ виглядала цілком «як військо», у чому була заслуга й офіцерів-українців.

153 Вільне Слово. Зальцведель, 1916. 16 серпня. Ч.22. С.8.

154 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.33, арк.192.

155 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.33, арк.190.

Але насправді ситуація з офіцерами непростюю, бо не всі з них надавались для проведення культурно-освітньої роботи. Це, зокрема, стосувалось прапорщиків Василя Харченка і А.Коршнівського, які зуміли налаштувати проти себе загал офіцерів. Перший на початку червня 1916 р. подав до комендатури рапорт, в якому він зголошувався прийняти «германське підданство», брав у борг гроші та не повертав їх; другий, хоч і перевівся до табору за власним бажанням – не сприйняв «яскраву германофільську пропаганду» під «політичним зарядом» СВУ¹⁵⁶.

Обидва офіцери почали готуватись до втечі – з цією метою вони перерізали дроти поблизу офіцерського бараку, зібрали необхідні речі (цивільний і спеціальний маскувальний одяг, ножиці та ін.). Крім того, А.Коршнівський «запасся» й деякими особливими речами – «карточками прив'язаних до стовпів російських полонених» (очевидно йдеться про покараних за різні проступки полонених воєнків царської армії – *авт.*), статутом української таборової громади «Самостійна Україна», текстами січових пісень, фотографіями вправ таборової Січі та ін.). Можна припустити, що в такий спосіб він хотів зберегти «милий спогад» про своє перебування у таборі, але якщо все це потрапило би до російської контррозвідки – цей офіцер прямо чи опосередковано причинився би до деконспірації особливостей проведення української національної роботи у Раштаті¹⁵⁷.

Проте через необережність прапорщика В. Харченка, який намагався заручитися допомогою вартового (пропонує останньому за сприяння 30 м.н.), план втечі був викритий, представники німецької комендатури знайшли всі компрометуючі речі та взяли обох невдах (В. Харченка і А. Коршнівського) під варту. Ця обставина як найкраще розрядила ситуацію, бо офіцери офіцери-українці опосередковано здогадувались про підготовку до втечі, але із почуття товариської солідарності не могли повідомити комендатури

156 Сидоренко Н. Національні риси Антона Коршнівського (<http://vuzlib.com>).

157 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.84, арк.86-89.

про це, між тим успішна втеча кинула би в очач німців тінь на всю українську роботу, ведену офіцерами у таборі¹⁵⁸.

Зрештою, цей прикий епізод не мав негативних наслідків для української справи, бо німецька влада і надалі погоджувалась на переведення офіцерів-українців до Раштату, у т.ч. з таборів Австрії (в серпні 1916 р. сюди прибуло 9 полонених офіцерів) – з метою ознайомлення з перебігом культурно-освітньої роботи в таборі або на довший час (для участі в ній безпосередньо)¹⁵⁹. Важливим було й те, що на початку вересня 1916 р. офіцерів почали залучати й до відвідування робітничих команд. Крім 20 «мужів довір'я» з числа українських активістів-таборян (вони мали право носити цивільний одяг)¹⁶⁰, робітничі команди відвідували ще й шість офіцерів-українців (М.Шаповал, М.Вовчок, Мельників¹⁶¹, Й.Калюжний, В.Байлов, Г.Сиротенко)¹⁶².

Офіцери, які перебували у таборі, мали право залишати його тільки у супроводі когось з членів Просвітнього відділу. Проте дехто з них не вважав за потрібне особливо на це зважати, що призводило до застосування до порушників дисциплінарних покарань. Так, зокрема, 4 вересня 1916 р. Г. Сиротенко разом з Р. Смаль-Стоцьким вийшов поза межі табору на півтори години, після чого упросив останнього дозволити йому прогульку до міста, і повернувся вже під ранок наступного дня. Про таку поведінку Г. Сиротенка

158 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.84, арк.90-90зв. Зрештою, цих офіцерів було переведено до одного з російських таборів (за даними Н.Сидоренко – А.Коршнівський потрапив до Потсдама, а пізніше – до Бад Стаера). Прикметне, що Лютнева революція спонукала А.Коршнівського знову зголоситись до переведення в український старшинський табір Ганновер-Мюнден, і завдяки цьому – пришивидшити своє повернення в Україну. (див.: *Сидоренко Н.* Національні риси Антона Коршнівського // <http://vuzlib.com>).

159 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.84, арк.110.

160 Дехто з них пересувався поза табором у супроводі німецьких підофіцерів, але досить поширеною практикою був їх вихід і наодинці (див.: ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.33, арк.168).

161 У середині вересня 1916 р. Мельників втік з табору, але це не позначилось на загальному прихильному ставленні німців до української пропаганди в Раштагі (див.: ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.84, арк.134).

162 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.33, арк.177.

стало відомо офіцеру комендатури капітану Козаку, який заборонив йому вихід з табору на чотири тижні¹⁶³.

Інколи до табору потрапляли цілком невідповідні офіцери, які жодним чином не могли бути використанні для проведення будь-якої роботи в таборі. До їх числа, зокрема, належав і прапорщик Гладишко, який заявив раштатцям, що «офіцерський стан і страх за відповідальність не дозволяють йому стати активним діячем» в культурно-освітній роботі, навіть більше того – «навіть коли він буде заховуватися пасивно, лишатися в укр[аїнському] таборі для нього є небезпечним, і він воліє дістатись до будь-якого табору рос[ійських] полонених, ніж наражувати себе на небезпеку». У своєму листі до Просвітнього відділу табору Вецляр від 8 липня 1916 р. українські активісти робили само собою очевидний висновок, що такі офіцери взагалі «не надаються до перебування в укр[аїнському] таборі»¹⁶⁴.

Отже, саме перебування в таборі офіцерів-українців стало можливим завдяки сприянню з боку німецької військової влади, яка розраховувала з часом використати їх для творення українських військових частин. Без сумніву, участь офіцерів-українців у культурно-просвітньому та національно-патріотичному житті громади полонених допровадила до позитивних зрушень, привносячи свіжий струмінь у роботу різних таборових інституцій. Офіцери активно долучались до відвідувань робітничих команд в якості «мужів довір'я», провадили виклади, очолювали деякі таборові гуртки та організації, брали активну участь у розбудові «Запорізької Січі» в Раштаті.

На жаль, внаслідок різного бачення шляхів та методів роботи з полоненими вояками-українцями – серед членів української офіцерської громади не було єдності, що інколи призводило до гострих міжособистісних протиріч, і навіть конфліктів у їх середовищі. В цій ситуації Берлінська

163 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.33, арк.107-108.

164 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.33, арк.187.

президія СВУ була змушена вдаватись до переміщення офіцерів з табору в табір, що дозволяло запобігати ескалації напруги, а водночас – поширювало досвід ведення такої роботи в різних таборах. Завдяки участі в культурно-освітній роботі в таборах частина офіцерів-українців зуміла позбутись залишків малоросійськості в своїй свідомості, присвятивши себе у подальшому справі служіння Україні.

3.2. Загострення протиріч між членами Просвітнього відділу СВУ та шляхи їх вирішення

Влітку 1916 р. до проблем об'єктивного характеру додалися й деякі суб'єктивні чинники, невірненість яких могла негативно позначитись на усій національній роботі в таборі. Притягнення до просвітньо-організаційної роботи в Раштаті значної кількості осіб (як цивільних, так і офіцерів) крім позитивів мало й свої ризики, зумовлені різними світоглядними та ментальними рисами галичан та наддніпрянців. У цій ситуації різка вдача і безоглядність голови Просвітнього відділу О.Безпалка стала катализатором розшарування серед його членів та появи «опозиції», яка дедалі гостріше реагувала на стиль і зміст його керівництва. У процесі формування «опозиції» звертає на себе увагу та обставина, що до її складу увійшли як галичани (цивільні вчителі), так і наддніпрянці (полонені офіцери царської армії).

Початки конфлікту сягали ще середини літа 1916 р., коли О. Безпалко звернувся з листом (від 27 липня ц.р.) до централі СВУ, інформуючи останню, що Р. Смаль-Стоцький «не приходять у табір, не являється навіть на «Генеральну

Старшину», не сходиться ні з учителями, ні з офіцерами». У відповідь на це О.Скоропис-Йолтуховський запропонував створити третейський суд, який і мав визначити – чи виконував Р. Смаль-Стоцький «свій громадянський обов'язок, який він (без писаного договору, а на підставі моральної оцінки ваги історичного моменту, який ми переживаємо)» зобов'язався перед СВУ сповняти в Раштаді. В залежності від вироку суду Берлінська централія Союзу мала вирішувати питання про його відкликання (або залишення) у складі Просвітнього відділу¹⁶⁵. Зрештою, сторони уникли його загострення (на той момент) та домовились не вдаватись до створення третейського суду.

Але вже у серпні цей конфлікт – тепер вже між О. Безпалком з одного боку, і Р. Смаль-Стоцьким і П. Карманським – з іншого, вибухнув наново¹⁶⁶. Він стався внаслідок того, що Р. Смаль-Стоцький звернувся до президії СВУ з критичними зауваженнями щодо роботи деяких інших членів Просвітнього відділу, не обговоривши цього на спільному засіданні. Президія СВУ в цій ситуації запропонувала знову передати цю справу до «мирового суду», але зрештою самі «фігуранти» не бажали такого розвитку подій та погодились самостійно розв'язати цей конфлікт у своєму середовищі. Кризу було залагоджено в той спосіб, що сторони погодились вирішувати всі проблеми на засіданнях відділу, а листи до централії СВУ надсилати тільки за підписами голови Просвітнього відділу та його секретаря¹⁶⁷.

В жовтні 1916 р. проведення культурно-просвітньої роботи в таборі могло бути цілком паралізованим, бо О. Безпалко, П. Карманський, Є. Гуцайло, А. Миколаєвич, В. Мороз і Р. Смаль-Стоцький отримали папери Військового міністерства Німеччини із зобов'язанням до 16 жовтня ц.р. прибути до визначених збірних пунктів, іншими словами – вони підлягали мобілізації до німецької армії (лист Про-

165 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.84, арк.168-169.

166 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.33, арк.180.

167 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.33, арк.189.

світнього відділу від 24 вересня 1916 р. до президії СВУ)¹⁶⁸. Проте завдяки старанням проводу СВУ цього не сталося, і згадані члени Просвітнього відділу і надалі продовжували працювати в таборі.

Але ця обставина не змусила членів Просвітнього відділу переглянути ставлення один до одного, і вже 18 жовтня 1916 р. О. Безпалко у своєму листі до централі СВУ повідомляв про цілковиту кризу, яка настала у стосунках між членами відділу: «Наш Пр[освітній] Вид[іл] знову розпався. Засідання не можуть відбуватись[...]». Чергове загострення почалось з виступу полоненого офіцера-українця Вовчка на засіданні Просвітнього відділу, в якому останній зажадав заборонити полоненому Яременку відвідувати робітничі команди (перед цим у них стався особистий конфлікт).

Після того, як присутні не погодились з цим, Вовчок 17 жовтня на черговому засіданні відділу «напав в нечуваний спосіб на всю дотеперішню роботу в таборі, назвав її деморалізуючою, невартою, гідною до засуду перед цілою суспільністю». Промова Вовчка була, за словами О. Безпалка, «страшно провокаційна і немов божевільна» та призвела до гострої перепалки між головою Відділу та Вовчком. До дискусії долучились П. Карманський і Р. Смаль-Стоцький, які «зі свого боку виводили різні жалі (закиди – авт.)»¹⁶⁹.

Засідання Просвітнього відділу було перерване і продовжено наступного дня. На ньому Вовчок і надалі «виводив неможливі речі», зокрема (за словами О.Безпалка) – «висловлювався погірдливо против галичан», намагався «понизити становисько голови [Просвітнього відділу]», а до того ще й «намовляв Кривусіва і Сергієва до ігри в карт[и], в яких Сергієв (яко касієр табору) програв 40 марок». Вовчок спростовував ці закиди на свою адресу, погрожуючи О. Безпалкові «дати по фізіономії». П.Карманський також «накинувся з безпідставними обвинуваченнями» на О. Без-

168 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.33, арк.164.

169 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.33, арк.140.

палка, після чого останній закрив засідання, бо «підноси-лася неможлива буча»¹⁷⁰.

Під час цього засідання Просвітнього відділу проти Вовчка виступили М. Шаповал, Пархоменко, Й. Калюжний, В. Мороз, Іваницький, Є. Гуцайло; нейтрально спочатку заховувались Сиротенко, Семенів, М. Парашук, але останні скоро змінили свою думку та почали виказувати «явне невдоволення з голови [Просвітнього відділу]»; з самого початку гостро виступали проти О. Безпалка П. Карманський і д-р Р. Смаль-Стоцький. В цій ситуації О. Безпалко апелював до централі СВУ і О. Скорописа-Йолтуховського з проханням «увільнити» табір від Вовчка, який «не буде перебирати в средствах у своїх нападах», і якщо з іншими членами Просвітнього відділу порозумітись буде можливо, то з останнім – цілком не видається можливим. О.Безпалко попереджав, що під вплив Вовчка можуть потрапити ті полонені офіцери-українці, які мають прибути до табору з Австро-Угорщини¹⁷¹.

На додаток до цього дехто з членів Просвітнього відділу «зводив страшну боротьбу» з комендантом табору полковником Лянгом, бо останній «організовував всіх неприхильних[...] офіцерів і дольмечерів (перекладачів – *авт.*) і ті глузують із [...]української справи і роблять де можуть перешкоди». Навіть бажання членів Просвітнього відділу прийти на допомогу тим німцям, родичі яких опинились в російському полоні, шляхом написання адрес російською мовою на листах до Росії – викликало шалену лють коменданта тільки за те, що така пропозиція не була узгоджена з ним попередньо¹⁷².

У цій ситуації всі сторони конфлікту апелювали до О. Скорописа-Йолтуховського, сподіваючись на його втручання у бажаному для них напрямі. Але останній через

170 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.33, арк.140-141.

171 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.33, арк.141-142. Вже 21 жовтня 1916 р. до табору приїхали офіцери Максимович, Шевченко, Рожко, Бовкун, а 15 листопада – поручик Василь Панасюк і прапорщик Михайло Якубович (з табору Кольберг, Баден) (див.: ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.33, арк.125, 133).

172 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.33, арк.164.

свою зайнятість справами у Берліні довгий час не міг прибути до Раштату, що тільки загострювало протистояння та вже загрожувало розколом громаді «Самостійна Україна». У цій ситуації досить важко взяти чиюсь одну сторону конфлікту, бо він розвинувся насамперед під впливом особистісних антипатій, що весь час посилювались у стосунках між членами Просвітнього відділу.

Переважна більшість полонених підтримувала О. Безпалка, про що свідчить низка листів таборян з висловами щирої приязні та величезної вдячності. Так, зокрема, у недатованому листі «мужа довір'я» полоненого Юхима Науменка йшлося: «Щиро дякую Профессора Беспалку за его неугасиму працю, за те що винъ указаль намъ дорогу до освобожденія нашей такъ любимой и такъ обильной и красивой страны – УКРАИНИ чого ми раньше избегали и ругали и проклинали то теперь ми побачили що це ми було не зрозумілими и боялися учится. А тепер якъ побачили таке чудо – що Польша получила самостийность то ми и подумали що мы можем скорее освободить свою ридну маты Украину отъ проклятой Мачихи Московщины. Охъ! Ще й не вмерла Украина и не вмере николи. Нужно бороться и верить в борбу»¹⁷³.

У ще одному – вже не підписаному листі «один з учнів» дякував «високопоставленому професору Безпалкові [...] за Вашу науку і соціалістичну віру, котру Ви внушили в мене». На думку цього полоненого, О. Безпалько зробив все для того, щоб «люди нашого табору відкрили свої очі і пізнали звідки виникає се велике зло, що гонить преждевременно в могилу бідного чоловіка». Завершувався цей лист клятвою, в якій йшлося: «клянусь Соціалістичною вірою котра у мене стоїть вище всіх вір, що до кінця мої життя не зверну с свої правильної дороги, на котру Ви (О.Безпалько – *авт.*) мене направили»¹⁷⁴.

Очевидно, що немає жодних підстав сумніватись у щирості цих слів, проте насторожує (і зокрема у другому лис-

173 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.178, арк.74зв.

174 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.178, арк.90-91.

ті) інше, а саме – надмірна перейнятість невідомого автора соціалістичними ідеями на шкоду українським національно-визвольним гаслам, що дозволяє припустити ведення О. Безпалком партійної пропаганди (соціал-демократичного змісту), яка в його виконанні могла мати першість перед національною.

У цей час напруга між сторонами конфлікту була настільки значною, що секретаріат української громади «Самостійна Україна» ухвалив рішення про заборону вступу до табору П.Карманському, який, разом з О.Семеновим і Вовчком, припустились на його думку «страшних промахів», що виявлялось у «деморалізаційній агітації». Крім того, П.Карманський як член Просвітнього відділу брав участь у роботі редакційного комітету, створюючи для його членів зайві труднощі своєю безкомпромісною позицією та перебираючи на себе прийняття важливих колективних рішень¹⁷⁵. У світлі цього стає зрозумілим рішення секретаріату (від 22 листопада 1916 р.) сконфіскувати вже віддрукований наклад одного з чисел (№ 48) часопису «Розсвіту», в якому була уміщена стаття «Концерт» із «злобними і особистими нападками на тт. Вовчка й Миколаєвича»¹⁷⁶, опублікувавши замість нього здвоєний випуск (48/49) газети, але вже без згаданої статті.

У цій ситуації О. Скоропис-Йолтуховський у своєму листі від 16 листопада 1916 р. до членів Просвітнього відділу СВУ запропонував О. Безпалку повернути «карту» на відвідування табору П. Карманському, якому належалося при цьому «здержатися від всякої «політики» в зносинах з полоненими і не вносити незгоди серед членів Відділу». Також О. Скоропис заборонив скликати засідання відділу аж до моменту його приїзду до табору, «уникаючи всяких виступів, які можуть розгонювати пристрасті і провокувати противну сторону до виступів, котрі можуть лиш пошкодити нашій народній справі»¹⁷⁷.

175 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.33, арк.119.

176 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.33, арк.116.

177 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.33, арк.120.

На тлі перманентного протистояння між членами Просвітнього відділу табір наблизився до чергової реорганізації вищої ланки управління таборової громади «Самостійна Україна», що було пов'язано з потребою передачі Генеральній Старшині вищої виконавчої влади у таборі (до цього вона залишалась в руках голови Просвітнього відділу СВУ). У грудні 1916 р. між головою Просвітнього відділу О. Безпалком та його оточенням (їх підтримувала більшість таборян) з одного боку, і «опозицією», репрезентованою кількома відрядженими до табору офіцерами (підпоручик Г. Сиротенко, капітан Вовчок, прапорщики Байлов і М. Трезвинський) та членами того ж Просвітнього відділу (Р.Стоцький, П.Карманський, О.Семенів) з іншого, продовжували існувати досить жорсткі протиріччя¹⁷⁸.

Останні виступили проти планованої реорганізації, але їх неприйняття інституційних змін у таборі було обумовлено винятково особистісними причинами, і зокрема – небажанням «опозиції» працювати під керівництвом О. Безпалка. Ситуацію ускладнювало те, що на початку грудня до табору продовжували прибувати полонені офіцери-українці (підпоручик Іван Лаврененко, прапорщики М. Трезвинський, А. Головач, О. Чернуха), дехто з яких (М. Трезвинський) підпадав під вплив «опозиції», що тільки ускладнювало вирішення цього конфлікту та вносило зайве сум'яття в процес реорганізації табору¹⁷⁹.

Скількох прибічників мали кожна «партія» мали прояснити вибори до складу майбутньої «Установчої Ради», участь в яких взяли близько 1450–1470 організованих членів українських інституцій (підрахунки мої – *авт.*), що відбулись на початку грудня ц.р. За їх підсумками кожна таборова організація делегувала до складу Ради своїх

¹⁷⁸ ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.6, арк.9.

¹⁷⁹ ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.33, арк.111. Разом з тим, тривав й від'їзд офіцерів з табору – 11 грудня 1916 р. з Раштату до Вецлярю виїхали прапорщики Олександр Чернуха, Антон Головач, Бовкун, Якубов (див.: ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.33, арк.113).

представників у відповідності до свого кількісного складу: національна секція (320 членів) – 15 делегатів, соціальна (160) – 8, «Запорізька Січ» (340) – 17, музичне товариство (160) – 8, Драматичне товариство (45) – 3, просвітня секція (30) – 1, рада учителів «Народньої школи» (16) – 1, Українська кооперативна кустарня (45) – 2, «Жидівська організація» (33) – 1. Інші організації делегували до ради своїх репрезентантів: спілка «Єдність» (4 осіб), клуб «Відродження» (1 особа), редакція «Розсвіту» (1), Адміністраційний комітет (1), секція «Кіна» (1), ЦК (1), «старші і взводні» (3 особи)¹⁸⁰.

12 грудня 1916 р. у Раштаті відбулось засідання «Установчої Ради» (у присутності 65 обраних до її складу членів), яка висловила свою цілковиту підтримку Союзу, ухваливши, що «Установча рада приймає програму СВУ, довіряє йому цілковито та доручає йому заступати[...] громаду «Самостійна Україна» назверх»¹⁸¹. Радою була обрана Генеральна Старшина, яка стала її виконавчим органом. Її головою став Яків Тарасовський (його ж було призначено й головою табору), заступником голови – О. Безпалко, секретарем – Іваницький, скарбником – Василь Сербин¹⁸². До Генеральної Старшини також увійшли полонений М. Біліченко, «військовий представник» таборової січової організації О. Крижанівський, о. П. Катеринюк, «представник торгівлі» Рожко, «представник жидівських інтересів» Биховський, а також представники просвітньої, національної та соціальної секцій, кустарних промислів та підприємств¹⁸³.

Обрання О.Безпалка заступником голови Генеральної Старшини та відсутність його опонентів у складі виборних органів засвідчило цілковиту поразку «опозиції», яка між тим не збиралась здаватись. Семенів, Р.Смаль-Стоцький, П.Карманський у цей час безперешкодно контактували з офіцерами (йшлося про підпоручика Г.Сиротенка і капіта-

180 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.6, арк.9.

181 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.157, арк.2-6.

182 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.6, арк.23.

183 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.6, арк.27.

на Вовчка), які, за словами Я.Тарасовського, подовжували вести агітацію та привертати «на свій бік полонених то самих зубатих, котрі незадоволені своїм положенням в таборі». На думку голови Генеральної Старшини, такі їх дії вносили «деморалізацію в табор» та «ослаблювали авторитет» виборних органів полонених¹⁸⁴.

Тому після обрання президії Генеральної Ради (голова – Арсен Волосів, заступник – Слюсар, секретар – Хоменко, присутні (за поданням Я. Тарасовського) переважною більшістю голосів ухвалили рішення звернутись до централі СВУ з тим, аби «вона подбала про те, щоби офіцери і та група цивільних вчителів, які кинули своїми заявами обчорнене на дотеперішню таборову роботу, відтягнули свої заяви, в противнім разі їм нема місця в таборі»¹⁸⁵. З огляду на те, що справа торкалась кількох офіцерів, які працювали в «Запорізькій Січі», М. Шаповал у відповідь заявив, що з огляду на такі ухвали Установчої Ради він не може ручатись за дотримання на належному рівні дисципліни в дорученій йому січовій організації. У відповідь голова зборів О. Скоропис закликав «помимо ріжниць в поглядах не підкопувати авторитет ні одної особи в таборі», та висловив сподівання, що сумніви М. Шаповала у карності січовиків цілком безпідставні, запорукою чому є згуртованість української таборової громади, до числа членів якої вони всі й належать¹⁸⁶.

Зрештою, «уступити» із займаних посад вирішив й О. Безпалко, який сподівався в такий спосіб довести «групці людей, яка захотіла йому з мотивів особистих обкרוїти честь», що вони «помилися і що зробили кривду чоловікові, який стілько праці положив для добра табору і української справи»¹⁸⁷. Цілком очевидно, що ця емоційна заява стала наслідком тієї деструктивної боротьби, що точилась

184 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.34, арк.122.

185 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.6, арк.25.

186 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.6, арк.29. (Протокол «Установчої ради» від 12 грудня 1916 р., підписаний 8 січня 1917 р.).

187 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.6, арк.24.

у таборі, і яка, нажаль, захопила у свій вир частину полонених. І хоча новообрана Генеральна Старшина та переважна більшість таборян багато разів звертались до нього з проханням залишитись в таборі для подальшої праці, він кожного разу заявляв, що «після нелюдського поступку тих людей [...] не може вже більше працювати в цім таборі»¹⁸⁸.

Та ненормальна ситуація, яка мала місце в таборі восени 1916 р., й той «розмах, яким велася підготовча праця частиною громади, щоби повалити бувшого голову Безпалка», як зазначалось у пізніших звітних документах громади «Самостійна Україна», «був дуже заширокий і зачепив усе населення табору. Табор поділився на дві половини, які недовіряли одна одній і як викрилось то та агітація закорінила сумнів у багатьох товаришів в загалі до чистоти ідейної сторони праці в таборі». Опозиціонери «своєю руйнуючою працею» плекали надію «знести молоді інституції» – Генеральну Раду і Генеральну Старшину, між якими «ще не виробились певні ділові відносини, а було навідворот багато недовір'я». Противники змін весь час до свого від'їзду з табору «давали матеріали для ширення незадоволення, а також вносили певне зденероване»¹⁸⁹.

Повертаючись до обставин усунення з посади голови Просвітнього відділу СВУ в Раштаті О. Безпалка, слід зауважити, що головним чинником, який спонукав О. Скорописа-Йолтуховського погодитись на «добровільну» відставку О. Безпалка, був виразний «соціалістичний ухил» у веденій ним національній роботі в таборі, причому – на шкоду останній. Останній був гарним промовцем та розумів психологію полонених, знав – з чим слід було до них звертатись, але його спроби поставити у пропаганді на перше місце соціальні аспекти, що об'єктивно призводило до занедбання національних потреб українців, і більше того – підпорядковувало останніх соціал-демократичній стихії. Без сумніву, це було дуже небезпечною тенденцією,

188 ЦДАВО України, ф. 4406, оп. 1, спр. 6, арк. 9.

189 ЦДАВО України, ф. 4406, оп. 1, спр. 22, арк. 10.

враховуючи низький освітній ценз більшості полонених, частина яких була схильна до радикалізму, що потенційно могло завести їх «в обійми» більшовиків.

Але у своїй відповіді на звернення Генеральної Ради і Старшини громади «Самостійна Україна» залишити О. Безпалка у таборі Раштат для продовження просвітньої роботи, О.Скоропис-Йолтуховський уник пояснень про дійсну причину усунення О. Безпалка. Натомість у своєму листі (від 20 грудня 1916 р.) він відзначив, що той повністю виконав своє завдання в таборі, яке, зокрема, полягало у поширенні «громадської думки між несвідомими масами нашого народу і поставлення організації на тверді ноги». Відтак СВУ знаходив «потрібним взяти Безпалка для такої ж роботи в другому місці»¹⁹⁰.

Останнім акордом боротьби з вже неіснуючою «опозицією» (О. Скоропис-Йолтуховський домігся переведення кількох членів «опозиціонерів» до інших таборів, а офіцерів – до офіцерського табору в Ганноверш-Мюндені) стала спроба зведення рахунків з тими полоненими, які у свій час виступили проти О. Безпалка. До їх числа належали таборяни Яків і Дмитро Волошини, які як «мужі довір'я» перебували у цей час поза табором, контактуючи з робітничими командами. Як вважав полонений Масловський, їх слід було усунути від виконання цих обов'язків, але з цим не погодився Я. Тарасовський, на думку якого, вони зарекомендували себе щирими українцями, відтак не було жодних підстав побоюватись, що «вони скомпрометують нашу справу на робітничих командах»¹⁹¹. Позиція Я. Тарасовського була підтримана більшістю таборян, завдяки чому брати Волошини й надалі виконували доручені їм функції.

Між тим для роботи в інших таборах полонених відбула ціла низка культурно-освітніх діячів, які належали до «опозиції» та висловлювали свою незгоду із проведеними змінами. Так, зокрема, лише у січні 1917 р. з табору виїхали

190 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.34, арк.167.

191 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.6, арк.30.

П. Карманський (8 січня), п'ять офіцерів¹⁹² і 12 лікарів з лазарету (9 січня), д-р Р. Смаль-Стоцький, якого 12 січня було відряджено для проведення культурно-освітньої роботи в таборі Зальцведель¹⁹³. Так само залишив табір і О. Безпалко (12 січня), хоча переважна більшість таборового загалу висловлювала бажання й надалі працювати з ним у Раштаті¹⁹⁴. 26 січня до Зальцведеля відбув член Просвітнього відділу О. Семенів, 10 і 13 лютого до Росії виїхали доктор Горбенко та ще 11 інвалідів¹⁹⁵.

Отже, завдяки втручанню О. Скорописа-Йолтуховського у конфлікт між членами Просвітнього відділу СВУ та прийнятим ним рішенням стало можливим нормалізувати ситуацію в таборі, а також забезпечити подальший розвиток культурно-освітньої та національно-організаційної роботи в таборі. Найголовнішим у цьому було те, що український актив табору виявився настільки підготовленим у культурно-національному відношенні, що не дав втягнути себе у згадуване протистояння. Ця обставина великою мірою сприяла важливим змінам – коли Просвітній відділ СВУ невдовзі втратив функції центра прийняття рішень у таборі, поступившись місцем виборним органам української громади «Самостійна Україна».

192 В їх числі – підпоручик Г.Сиротенко, капітан Вовчок, прапорщики Байлов, Микола Трезвинський (Трезвинський) і Іван Мальчевський. Останній прибув до Раштату з штрафного табору, заявивши при цьому, що він не братиме участі в роботі, яка ведеться на користь німців. Єдиною причиною його появи в Раштаті було те, що він перебував у приятельських відносинах з Байловим (див.: ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.33, арк.106-106зв).

193 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.33, арк.110; спр.21, арк.6.

194 На підтвердження цього свідчить виділення спілкою «Єдність» 100 м.н. для придбання подарунку О.Безпалкові «як спомин за його щире невтомну працю в таборі на користь українського народу» (див.: ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.6, арк.35, 37).

195 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.21, арк.6.

3.3. Український таборний театр та його вплив на формування національно-патріотичних почувань таборян

Віезд переважної більшості таборян на сільськогосподарські роботи в складі робітничих команд хоча й позначився на інтенсивності культурно-просвітницької роботи в таборі, тим не менш не призвів (та й не мав призвести) до її цілковитого згорання. Це стало можливим завдяки залишенню у таборі членів таборних гуртків та товариств, зусиллями яких ці осередки продовжували свою роботу. При цьому найпомітніше виявляли себе ті таборні інституції, діяльність яких дозволяла отримувати комерційний прибуток, частина якого могла бути спрямована на виплату їх членам матеріальної допомоги.

До їх числа належало утворене на початку 1916 р. «Драматичне товариство імени Тобілевича», яке об'єднало «аматорів для театральних вистав і декляматорських виступів»¹⁹⁶. Як йшлося в його статуті, завданням Товариства було «ширення українського слова, рідних звичаїв і розвінене (розвінення – *авт.*) любові до національної штуки (мистецтва – *авт.*)», за чого воно готувало й проводило «сценічні вистави, дивертисменти, вокальні вечірки, декламації, живі образи»¹⁹⁷. Завдяки діяльності згаданого товариства таборний театр продовжив свій поступальний розвиток, здобувши визнання переважної більшості таборного загалу.

Свою діяльність таборна трупа розпочала з підготовки до постановки таких драм як «Бурлака» І. Тобілевича, «Зимовий вечір» Старицького, «Степовий гість» Б. Грінченка. 23 січня 1916 р. «любителями драматичної штуки» була виставлена одноактівка «По ревізії»¹⁹⁸. У подальшому

196 ЦДАГО України, ф.269, оп.2, спр.205, арк.296-297 (Статут раштатської громади «Самостійна Україна»).

197 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.147, арк.1.

198 Розсвіт. Раштат, 1916. 23 січня. Ч.1. С.7-8.

репертуар театру збагатився завдяки постановці п'єс «Наталка Полтавка», «Дай серцю волю, заведе в неволю», «Бондарівна», «Пошились в дурні», «Бувальщина», «Панська хворість», «Піймав облизня», «Сто тисяч» та ін. Час від часу члени Драматичного товариства імені Тобілевича (які брали найдіяльнішу участь у підготовці театральних вистав) також готували та озвучували перед таборовим загалом реферати про життя та діяльність І. Тобілевича (Карпенка-Карого), про історію розвитку українського театру тощо.

У цей час успішно тривав розвиток й таборового співочого гуртка, який 31 січня 1916 р. був реорганізований у статутне «Музичне товариство імені Лисенка» («Український хор»). Його завданням стало згуртування «аматорів співу й музики для музичної науки й виступів»¹⁹⁹. Новостворене товариство розгорнуло активну концертну діяльність у таборі, спрямовуючи роботу таборового хору та оркестру. У репертуарі хору з'явилися народні пісні в обробці М. Лисенка, а також твори українських композиторів Д. Січинського і Ф. Колесси.

У квітні 1916 р. – з нагоди Великодня – до Раштату завітав український хор та оркестр з табору Фрайштадт. На честь гостей театральна трупа раштатців підготувала виставу «Степового гостя» Б. Грінченка (ця п'єса виставлялась вже втретє). Гра акторів та режисерська робота, на думку полоненого Тимоша Драпіки (можливо що це був псевдонім – *авт.*), залишала бажати кращого. Останній поділився з таборянами своїми враженнями про цю виставу на сторінках таборового часопису, побажавши при цьому аби її режисер-постановник «неодмінно кинув виставляти трудні п'єси, а перейшов на інші, менше вибагливі, й тому більше вдячні». Таку свою пораду рецензент пояснив тим, що у «великих п'єсах треба докладно віддавати всі людські почування, а це для таборових артистів занадто тяжко».

¹⁹⁹ ЦДАГО України, ф. 269, оп. 2, спр. 205, арк. 296-297 (Статут раштатської громади «Самостійна Україна»).

Крім того, рецензент відзначив невідповідність виконавців авторському задуму Б. Грінченка, а також «недбальство до вистави з боку всіх артистів, які майже не знали своїх ролів». Негативно на їх грі позначилось і те, що «сам режисер страшенно нервувався протягом усієї вистави», і цей його емоційний стан передався й більшості артистів таборової групи. При цьому рецензент зробив висновок, що вистава зрештою «зі зверхнього боку[...] виглядала досить добре», хоч він й був спантеличений тією обставиною, що час від часу «серед дій деякі прикраси в кімнаті самовільно зривались зі стін й летіли, куди їм бажалося». Частково ситуацію рятувало те, що в антрактах грав оркестр таборян-фрайштадців, винагородою якому були «рясні оплески» глядачів²⁰⁰.

У свою чергу гості підготували та запропонували увазі раштатців великий концерт, під час якого було виконано цілу низку народних пісень (в обробці М. Лисенка, Ф. Колеси, Є. Турули, Нежанковського). Їх виконання було бездоганним – як відзначав присутній на концерті Наталь Лещенко – «всі пісні було дуже й дуже гарно проспівано». За його оцінкою – хор співав так, що «чулося як козак прощається з рідною хатою, з батьком, матір'ю, чулося, як військо йде, короговки мають (майорять – *авт.*) [...], чулося боєву сурму і брязк зброї [...], чулося звуки любовної пісні із галицьких народних мотивів». Хор виступав у супроводі оркестру, який грав бездоганно, і щоразу обидва колективи були нагороджувані гучними оплесками. Цей концерт запам'ятався таборянам ще й тим, що відбувся за участі відомого українського оперного співака Модеста Менцинського²⁰¹.

Після проведення цього концерту в діяльності мистецьких колективів настала кількатижнева пауза, яка була

200 *Драніка Т.* Театр // Розсвіт. Раштат, 1916. 27 квітня. Ч.15-16. С.15.

201 *Лещенко Н.* Концерт // Розсвіт. Раштат, 1916. 27 квітня. Ч.15-16. С.15 (Чистий прибуток від проведення цього концерту (71 м.н.) було передано на потреби розвитку українських шкіл на окупованих центральними державами землях України).

зумовлена напевно що морально-психологічною втомленістю артистів. Лише 21 квітня 1916 р. заходами Музичного товариства імені М. Лисенка у таборі було проведено музично-театральну імпрезу з концерту (включав цілу низку музичних номерів) та одноактного водевілю «Бувальщина»²⁰². Ще за тиждень (28 травня) на таборовій сцені була виставлена драма М. Кропивницького «Дай серцеві волю, заведе в неволю». На замовлення драматичного товариства у таборовій друкарні були виготовлені великоформатні афіші цієї вистави. З метою залучення якомога більшої кількості таборян вартість квитків у цей час була мінімальною (5, 10, 15 пфенігів), ще одним додатковим «бонусом» для глядачів були виступи таборового оркестру (під час антрактів)²⁰³.

Попри від'їзд значної кількості полонених на роботи, влітку мистецькі колективи щотижнево розраджували таборян, пропонуючи поперемінно виставу таборового театру або вокальний концерт. Характеризуючи цей період діяльності театру слід відзначити, що виконавський рівень артистів-аматорів все ще залишався досить невисоким, а відсутність у таборі фахових акторів не дозволяла його вдосконалювати. Натомість концерти завжди проходили на досить високому рівні (у червні 1916 р. один з них був організований на честь І. Франка).

Лише після того, як до Раштату з табору Фельдбах (Австрія) завітала театральна трупа з 12 осіб на чолі з М. Біліченком (друга половина серпня 1916 р.) з підготовленими нею виставами – ситуація почала змінюватись на краще. Виступи її артистів настільки сподобались табор'янам, що раштатський Просвітній відділ звернувся до Берлінської централі СВУ з проханням залишити їх в таборі на довше (остання підтримала це клопотання та зуміла отримати для них дозвіл на постійне перебування у Раштаті)²⁰⁴. Піднесенню рів-

202 Slovanská knihovna, Praha (Слов'янська бібліотека, Прага), speciální sbírky: T-UEP-8-62.

203 Slovanská knihovna, Praha (Слов'янська бібліотека, Прага), speciální sbírky: T-UEP-1-1541.

204 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.33, арк.170, 172.

ня акторської майстерності таборових аматорів сприяло й те, що до роботи в театрі було залучено фахового артиста Є. Кречетова²⁰⁵. Щоправда, у зв'язку з виїздом більшості таборян на сільськогосподарські роботи поза табором, вистави не збирали достатньої кількості глядачів.

У вересні 1916 р. обидва товариства утворили Артистичну секцію української громади «Самостійна Україна», зберігши при цьому свою внутрішню автономію. Це було продиктовано міркуваннями доцільності, бо Драматичне товариство майже кожного разу залучало до участі у виставах хор та оркестр, натомість члени Співочого товариства сподівались отримати частку прибутків від виступів таборового театру. Разом з тим є всі підстави стверджувати, що фактичного об'єднання двох товариств (Драматичного ім. І. Тобілевича і Музичного ім. М. Лисенка) не відбулось. Члени товариств збирались осібно раз на тиждень для обговорення справ власних організацій, зокрема «на цих засіданнях укладано репертуар на будуче, а при тім ішла оцінка попередньої вистави».

Як і в кожній організації, інколи між членами товариств мали місце непорозуміння або суперечки, проте вони були поодинокими, і їх слід вважати радше виїмком з правила. Зазвичай члени секції знаходили компромісні рішення, тим більше, що основним критерієм роботи артистів була і залишалась майстерність гри під час вистави. Серед артистів-аматорів найкраще вправлялись на сцені полонені Бондаренко, М. Біліченко і Кривусів, виступи яких користувались незмінною популярністю у таборян. У цей час, на думку О. Терлецького, секція «не показала особливої діяльності», попри те, що мала досить чисельний склад. Хоч таборяни і «горнулися до музики з охотою», проте «Товариство не пішло в цій добі наперед, а стояло на місці, то через те, що не мало фахових сил для ведення хору»²⁰⁶.

205 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.30, арк.10.

206 Терлецький О. Історія української громади в Раштаті... С.123.

Попри зауважену О. Терлецьким інертність у розвої театру й «Українського хору», кількість членів останнього поступово збільшувалась, досягши (станом на 24 липня 1916 р.) 84 осіб²⁰⁷. Водночас тривало збільшення складу таборової оркестри, члени якої мали у своєму розпорядженні піаніно, фісгармонію, кілька (від двох до чотирьох) кларнетів, флейт, валторн, тромбонів, контрабасів; а також бубни, барабани та ін. Для послуг членів Артистичної секції була значна кількість нот (випозичених та власних), а також бібліотека з партитурами та збірками музичних творів (понад 70 назв)²⁰⁸.

І вже у жовтні секція знову активізувала свою роботу, тоді ж було розширено сцену таборового театру, що уможливило розпочати підготовку нових вистав та збільшити кількість присутніх артистів в окремих мізансценах. Для відвідування театру необхідно було мати квиток, який можна було придбати у касі секції. Вартість театральних квитків на вступ до таборового театру різнилась: перші ряди – 50 пфенігів, середні – 20 і 10, останні – 5²⁰⁹. Завдяки цьому ці товариства мали постійний прибуток від власної діяльності, причому виручені кошти розподілялись між артистами (за участь у виставах), членами секції (за їх підготовку), а також витрачались для придбання потрібного для постановки п'єс театрального реквізиту. Разом із тим, значні суми перераховувались на потреби інших секцій або передавались до Запомогової каси табору, яка опікувалась нужденними категоріями таборян.

Драматичне товариство не лише продуктивно працювало для таборян, але й надавало організаційну допомогу артистам-аматорам з інших таборів. Так, зокрема, у цей час товариство пішло на зустріч театральному гуртку табору Fort Togast, надіславши (на прохання його членів) примірники п'єс «По ревізії» та «Панська Хворість». Голова Драматичного товариства М. Біліченко у листі (від 16 грудня

207 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.150, арк.1-3.

208 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.150, арк.6-19.

209 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.148, арк.7.

1916 р.) писав, що він та його колеги готові й надалі підтримувати цей театральний гурток, надсилаючи йому наявні в бібліотечці літературні твори (за умови їх переписування та повернення раштатцям)²¹⁰.

Загальне уявлення про діяльність Драматичного товариства ім. І. Тобілевича в кінці 1916 р. дають протоколи засідань його членів. Зокрема, у протоколі № 30 (від 27 грудня ц.р.) зборів товариства містився виклад обговорення проведеної трьома днями раніше вистави «Наталка Полтавка». Її відвідало 962 глядачі, які придбали вхідних квитків на загальну суму 184,20 м.н. (також виготовлялись та реалізовувались й програмки цієї вистави, за які було отримано додатково 5,25 м.н.)²¹¹. Також присутні обговорили й зміст негативної рецензії на цю виставу, яка з'явилась у таборовому часопису «Розсвіт». Її поява була обумовлена тим, що один з акторів (полонений Левченко у ролі Миколи) вийшов на сцену в стані алкогольного сп'яніння, і замість «українського чоловіка, бідного, смирного, і з добрим серцем» поведився невідповідно, «весь час псував гру і розбивав настрої своїх товаришів, які грали в той вечір»²¹². Таке ставлення Левченка до виконання дорученої йому ролі справедливо викликало осуд глядачів, на чому й наголошувалось у згадуваній рецензії.

Проте це був лише поодинокий випадок, нездатний кинути тінь на діяльність народного театру. Виставляючи на таборовій сцені п'єси українських драматургів, артисти-аматори виконували надзвичайно важливу справу – розраджували таборян, відволікаючи їх від сумних думок, та в такий спосіб трохи гамуючи їх ностальгію за рідним краєм, разом з тим – театр дуже ефективно виконував національно-патріотичну функцію, прищеплюючи полоненим базисні елементи українського державницького світогляду.

210 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.33, арк.112.

211 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.148, арк.7.

212 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.148, арк.8.

3.4. Життя і побут таборян очима полоненого білоруса: особисте і громадське

У числі представників різних національностей у Раштаті також утримувалась й невстановлене число білорусів (але очевидно, що їх представництво в таборі не було значним – *авт.*). Один з полонених білорусів – уродженець Новозибківського повіту Чернігівської губернії (його прізвище допоки невстановлене – *авт.*) весь час свого перебування у Раштаті вів віршований щоденник²¹³, який дає яскраве уявлення про процеси, що відбувались у середовищі таборян, охоплюючи період з лютого-березня 1915 і до 7 березня 1918 рр.

Своє віршоване оповідання автор починає з опису свого перебування у військовому вишкільному таборі у м. Тула (Росія). В цій частині щоденника представлені суцільні російськомовні вірші (авторства власника щоденника) про солдатський побут, рекрутське навчання, службу. Десь у квітні 1915 р. автор щоденника потрапив у полон та деякий час перебував у таборі полонених царської армії Ламсдорф (наводиться зі збереженням мови оригіналу):

*Дождались мы светлого мая,
Встречаем с тоскою в плену*²¹⁴.

Автор яскраво описує свій тимчасовий побут у таборі Вецляр (до його українізації), реалістично відтворюючи ті порядки, які мали місце у таборах полонених росіян, і зокрема – особливостей їх самоорганізації (точніше – повної її відсутності – *авт.*) під час харчування:

*И пленные шумною выжили толпою,
И с пищею бак окружили,
И началась давка,*

213 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.171, арк.1-48.

214 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.171, арк.5.

*О Боже Ты мой,
Как волки в момент расхватили,
Но только не вам же достался черпак,
Той пищи бездушной и редкой,
Тому, кто конечно без совести был,
Тому, кто был сильный и крепкий,
Кто слабого вышиб и стал впереди²¹⁵.*

Ці сцени народжують у душі автора риторичні запитання, які між тим є актуальним до сьогодні та залишатимуться такими нескінченно довго (з огляду на цілковиту нездатність росіян до мирного співжиття із сусідніми народами – *авт.*):

*Когда же проснешься ты русский народ,
И любовь в твоём сердце святая?
Когда воспрянешь от спячки своей?
И руку друг другу протянешь?
Спокойно и мирно когда заживешь?
И враждовать меж собой перестанешь²¹⁶.*

Далі автор щоденника звертається до росіян з апріорі нездійсненим для них закликком:

*Скорей просыпайся ты русский Народ,
От спячки своей нелюдской,
Оставь ты вражду и роздоры,
И мирно живи меж собой²¹⁷.*

За деякий час автор щоденника був переведений до Раштату, про що свідчить підписи під кількома знов таки російськомовними віршами. Автор описує рішучу перемену на краще у його житті:

*Как в Ламсдорфе и Вецляре,
Я за книгами скучал,
Но зато теперь в Раштате,
Книгой скуку разогнал,*

215 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.171, арк.12.

216 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.171, арк.12зв.

217 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.171, арк.12зв.

*Здесь и книжку и газету,
Когда вгодно ты найдешь,
И свободное все время,
За ними быстро проведешь,
Забудешь голод и неволю,
И свободненько вздохнешь,
За эту тихую минуту,
Пока книжку прочтешь²¹⁸.*

Наслідком цих змін стала поява у щоденнику (вже за кілька сторінок) першого україномовного вірша «Осінь», після чого автор робив записи у щоденнику двома мовами. 1 січня 1916 р. автор висловив своє найпалкіше бажання:

*О Боже пошли Ты мне в новом году,
Свободу и лучшую долю,
Порви эти цепи, ... (незрозуміле слово – авт.) тоски,
Верни поскорее на волю,
На волю. На лоно родимых полей²¹⁹.*

З кінця лютого 1916 р. автор щоденника цілком переходить на українську мову:

*Не теряйте надію на волю,
Мої милі, рідні брати,
Всі збирайтеся зустрінути зорю,
Зорю нашої волі і любови,
Бо вже близько та хвиля святая,
Скоро спадуть кайдани із рук²²⁰.*

Навесні 1916 р. в поезії з'являються гостросоціальні нотки – апелюючи в день пам'яті І. Франка (18 квітня 1916 р.) до Бога, автор пише:

*На що Ти Боже, наш великий,
Таких людей у нас береш?*

218 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.171, арк.14зв.-15.

219 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.171, арк.18.

220 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.171, арк.21.

*Чого Ти їм, світилам нашим,
Пожити між нами не даєш?»,
[...] Чого такого ти не дієш,
З царями, нашими катами!
Чого ти їх не прибіраєш,
Щоб нас байдужих не душили²²¹.*

Багатомісячне перебування у полоні давало свої знаки, і влітку 1916 р. автор занотував:

*Поволі вбиває життя молоде,
Тяжка неволя в далекім краю...²²².*

Його меланхолію не розвіяв навіть його виїзд на роботи до місцевості Грюнгоф. Повернувшись до Раштату, він записав (маючи, очевидно, на увазі самого себе):

*Межі колючими дротами,
Ходив він з книжкою в руках²²³.*

Автор ностальгічно пише про свій край, присвячуючи його невідомій «Констанції Буйло»:

*Люблю наш край, сторінку цього,
Де я родилась і росла,
Де перший раз пізнала щастя,
Сльозу недолі промига,
Люблю народ наш білоруський,
Хати їх в зелені садів,
Ниви золочені збижжями,
Шум наших гаїв і лісів²²⁴.*

Неодноразово у щоденнику звучать й романтичні нотки:

*Коли це я?
Коли голубка,
Твій стан рукою обніму?*

221 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.171, арк.21зв.

222 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.171, арк.27.

223 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.171, арк.34.

224 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.171, арк.39.

*У хвилю стрічі з поцілунком,
Тебе кохана пригорну²²⁵.*

Але вже за кілька рядків у цьому вірші прориваються сумні передчуття:

*Коли це буде, чи дождуся?
Чи побачу ще тебе,
Чи може з думою про стрічі,
Зариють в чужині мене?²²⁶*

Причиною цього стала довга мовчанка дівчини – до якої були прикуті його романтичні почуття:

*Бо ж ти на протязі двох років,
І словечка не подала,
Як видно тому, що другому,
Ти своє серденько віддала.
Як би я знав, що це так сталося,
Грудей би хорих не надривав,
І в обіймах неволі тяжкої,
Кончини сумної чекав²²⁷.*

Особливо турботливо автор відгукувався про Україну. У недатованому вірші «До всіх воюючих» (йдеться про осінь 1917 р.) він мріє:

*Як би мені крила, могутії крила,
Зза ґрат би оцих я туди полетів...
Туди на Вкраїну в сейчас вже вільную,
Від царських кайданів, від його катів.
О як би зрадів я уздрівши єї,
Усіяну квіточками волі,
Як плакав, молився, радів би й радів,
Уздрівши розбиті кайдани неволі,
Перед жовто-блакитним би я
Низько і низько вклонився,*

225 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.171, арк.41зв.-42.

226 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.171, арк.41зв.-42.

227 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.171, арк.41зв.-42.

*А потім в ряди вільних козаків
Я не помітно улився,
І з ними стояв би на варті святої Волі рідної України,
Щиро і усердно я б працював,
Щоб згладить ці рани й руїни²²⁸.*

Водночас автора переслідують спогади про кохану:

*Яка красива ти дівчина,
В цім пестрім одязі своїм,
Щиро тобі зізнаюся,
Цілком заволоділа ти серцем моїм²²⁹.*

Але напевно наприкінці 1917 р. від рідних автор дізнався, що дівчина не чекає на нього, що обумовило його рішення не думати надалі про неї:

*І тебе назавше, на віки,
Щоб більш не вертати лишаю.
Я знаю, що нових коханців товпа
Буде тебе осаждати,
Ніжних слівців, поцілунків
Буде від тебе жадати,
Та я у ті хвили далеко
Буду від тебе блукати,
І для ран серця, коханням розбитого,
Ліків буду шукати²³⁰.*

Але напевно зробити це для автора було складно, бо вже у наступному вірші (від 23 грудня 1917 р.) він знов апелює до об'єкту свої почуттів:

*Даремно дурих я себе чорнобрива,
І тишив надієй що ти, з неволі мене дожидаєш.
Не знав же я бачиш того,
Що ти другого коханця вже маєш²³¹.*

228 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.171, арк.43.

229 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.171, арк.43зв.-44.

230 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.171, арк.43зв.-44.

231 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.171, арк.44зв.

Автор перераховує дорогі його серцю хвилини зустрічей з коханою дівчиною, знову і знову їй дорікаючи:

*Того, хто страдаючи тут на чужині тебе любить,
Забути ти його вже встигла.
І добре, що люде хоч різко сказали
Тепер моїх мрій твій образ не буде займати,
Я його викинув з моєї голови,
І хорі груді мої зайвий раз,
Не будуть вже тяжко зітхати*²³².

Очевидно, що під впливом цих переживань, тяжких умов таборового існування та довгого перебування в полоні (29 місяців) автор щоденнику вперше, причому перейшовши на прозу, «забажав для себе смерті», хоча до цього він «не раз дивувався з того, що людина сама вбива себе». Але зараз, під тиском «непосильного тягаря страждань» він зрозумів, чому дехто вкорочує собі життя, що в «хвилі страждань, безпомощности й зневіри» перед деким може «з'являється темна, холодна й мовчазна могила, в обійми котрої він й віддається з словами, що тільки она його не відтрутить (тут: відштовхне – *авт.*) від себе, і дасть йому тихий і вічний спочинок». Тут же автор й пояснює причини такого свого настрою, яких, як він зазначає «багацько», але головніше це – «нужденне життя батьків, від котрих вже декілько місяців немаю вістки», а крім того – «оця безконечна неволя, котра поволі нівечить молоде життя, і котрій не видно кінця». Автор безнадійно підсумовує: «і коли в недалекім будучим не покращає, то без вагань переступлю порог могили і віддамсь її вічному і не порушаемому спокою»²³³.

Але у нотатці від 4 березня 1918 р. автор щоденника повідомляє про відстрочку «винесеного собі раніше присуду», бо «подих волі з рідних степів і ланів внушив» йому «терпіння і надії». Головнішою причиною такої зміни стала матеріалізація надії повернутись «на обновленну рідну

232 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.171, арк.44зв.

233 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.171, арк.46-46зв.

землю», що можливо було пов'язано залученням автора до складу українського війська²³⁴.

Останній запис у щоденнику датований 7 березня 1918 р., автор зробив його на особливому піднесенні, «з переповненим радістю серцем», бо дізнався, що його рідний Новозибківський повіт, який до цього не подавав «голосу за прилучення до України», і лише на початку березня ц.р. стало відомо, що його мешканці висловились за їх приналежність до України. Автора дуже турбувала та обставина, що довший час до цього «Українці собі містили на картах мій повіт, а Білоруси собі, за що на останніх» він «був дуже злий».

Більше того, автор був «злий» на білорусів за це настільки, що закликав їх «не лізти до нас (тобто до України) із своєю противною мовою». (Очевидно, що автор щоденника не мав жодних підстав так висловлюватись, бо добрі сусіди, якими є українці та білоруси, завжди зможуть порозумітись – *авт.*). Він дуже переймався питанням приналежності його малої Батьківщини до України, щиро бажаючи йому «як найкращого розцвіту» в складі УНР²³⁵.

Отже, згадуваний щоденник наочно ілюструє зміни, які відбулись у свідомості полонених українців, які опинялись у таборі Раштат та підпадали впливам української національно-визвольної думки. Вони простежуються не лише в тому, що розпочавши щоденник російською мовою, «Раштатець» вже за короткий час перебування в Раштаті все частіше уміщує поезії українською мовою, а з лютого 1916 р. нотує свої переживання тільки українською. Важливою є й соціальна спрямованість його поезій, що мала виразно антицарське звучання, що наочно засвідчувало успіхи української пропаганди в цьому таборі, де на початку 1916 р. була створена українська громада «Самостійна Україна».

Разом з тим, його щоденник насичений особистісними переживаннями його автора, який ностальгує за рідним краєм, і особливо – за коханою дівчиною, яка цілком заволоділа

234 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.171, арк.47.

235 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.171, арк.47-48.

його серцем. Коли ж він дізнається про те, що вона не чекає з полону – це породжує в його душі відчай – і якщо спочатку він дорікає їй, то пізніше під впливом цих переживань, тяжких умов таборового існування та довгого перебування в полоні (29 місяців) автор щоденнику вперше, причому перейшовши на прозу, забажав для себе смерті, хоча до цього він не жодного разу не припускав для себе такого.

Причиною цього стала насамперед відсутність вісток від батьків, а головню – страшенний моральний тягар безвиході таборового існування. Зрештою, події в Україні (проголошення незалежності) та початок формування «Синьожупанної» дивізії дали йому надію на скоре повернення додому, і вже на початку березня 1918 р. він виїхав з табору як доброволець для поповнення згадуваної військової формації.

3.5. Основні прояви організаційної та культурно-освітньої роботи в таборі (кінець 1916 – початок 1917 рр.)

У діяльності української громади «Самостійна Україна» прихід 1917 р. «застав життя на перехідній фазі». Як йшлося у «Піврічному звідомленні з діяльності полонених українців у Раштатському таборі за час з I/I – I/VI 1917 р.», «старий лад з Просвітнім Виділом на чолі, а також більшість старих робітників, частина на жаль, а частина на користь дальшої таборової праці уступили». Замість Просвітнього відділу СВУ до керма українського життя в таборі прийшла Генеральна Рада «законодавчий орган» у складі 50 осіб і Генеральна Старшина «виконавчий орган» у складі 14 осіб, які приступили до виконання своїх функцій вже з перших днів січня 1917 р.

Остання була відповідальна перед Генеральною Радою і мала перед нею звітувати. Для забезпечення оперативності та ефективності діяльності Генеральної Старшини з її членів була обрана президія (4 особи на чолі з головою табору). Контрольні функції були покладені на Генеральну Контролю (3 особи з числа членів Генеральної Ради), яка мала право «переводити контролю всіх кас і майна громади», повідомляючи про наслідки своєї роботи виборним інституціям громади «Самостійна Україна»²³⁶.

Ще до цих подій – в останніх числах грудня 1916 р. – у таборі відбулись дві важливі події культурно-національного життя. Тоді в Раштаті заснувались два нові товариства, які хоча й не об'єднували в своїх лавах значної кількості членів, але теж активно долучались до розбудови українського життя в таборі. 25 грудня 1916 р. відбулись установчі збори членів Фотографічного товариства (12 осіб), головою якого було обрано полоненого В.Дубачінського. Як йшлося в статуті товариства, його завданням мало стати «підготовка фотографів, які своєю будучою працею зможуть збирати матеріал життя Українського народу»²³⁷. Комендатура табору дала дозвіл на облаштування нового просторого приміщення фотографічного ательє²³⁸, що уможливило швидко розвинути роботу товариства.

Ще за кілька днів – 30 грудня 1916 р. – було засновано «Українське православне братство в Раштаті», ініціатором й натхненником чого виступив о. П. Катеринюк. Статут цієї організації був прийнятий на загальних зборах братства 10 січня 1917 р. і затверджений Генеральною радою за тиждень²³⁹. На чолі братства стояла старшина (у складі голови, заступника голови, секретаря, касира, економа,

236 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.22, арк.2.

237 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.156, арк.1.

238 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.6, арк.38.

239 Статут «Українського Православного Братства в Раштаті». Раштат, 1917. 8 с. (ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.158, арк.1-4зв.), повністю статут наведено у додатках – *авт.*

інспектора, адвоката), яка обиралася на загальних зборах на трьохмісячний термін. У статуті було зазначено, що «братство є таборовою організацією та як і другі організації уважає таборову Генеральну раду своєю верховною властю»²⁴⁰. У випадку ліквідації братства, його майно мало перейти до СВУ. Зрозуміло, що виконати всі поставлені тут завдання братство не мало реальних можливостей, тим більше, що ініціатор його створення – о. П. Катеринюк – мав у подальшому виїхати з табору²⁴¹.

Попри заснування нових організацій, перший період діяльності громади «Самостійна Україна» з новоутвореними представницьким та виконавчим органами позначився суттєвим зменшенням інтенсивності культурно-освітньої роботи в таборі. Причинами цього став вже згадуване переведення кількох організаторів культурно-освітньої роботи та офіцерів-українців до інших таборів, а також та обставина, що Раштат втрачав своїх активних працівників і внаслідок від'їзду українських активістів, зокрема відділу Шаповала на Волинь (15 січня 1917 р.) та 104 інвалідів до російської України в рамках обміну цією категорією полонених (17 січня). Справа в тім, що «на місто вибувших діячів ніхто новий не прийшов, так що[...] з початку мусів відчуватись брак сил поки товариші не освоїлись з новими своїми обов'язками, які положила на них громада»²⁴².

На стан організаційної роботи в таборі також негативно вплинули, як відзначалось у протоколі № 3 засідання Генеральної Старшини в таборі Раштат від 31 січня ц.р., також «голод і холод: їжа в останнім часі стала дуже лиха, в бараках мало палиться, або й зовсім не палиться. Люди підупали на дусі, потеряли охоту до науки, убивають час за грою в карти, або безцільно блукають по табору»²⁴³. Нама-

240 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.158, арк.4.

241 Це сталося восени 1917 р., після чого товариство припинило свою діяльність – *авт.*

242 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.22, арк.1-2, 3, 11.

243 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.6, арк.57.

гаючись подолати ці негативні тенденції провід таборової організації звернувся до СВУ (а Союз, у свою чергу, до німецької військової влади), завдяки чому харчування полонених було дещо поліпшено (їх, зокрема, прирівняли до т.зв. «тяжкопрацюючих», що у свою чергу дозволяло трохи збільшити їх продовольчий пайок)²⁴⁴.

У січні 1917 р. новим зв'язковим офіцером з українською громадою було призначено капітана фон Швайцера Гагенбруха (капітана Козака було відкликано на іншу роботу). Новопризначений німецький офіцер зажадав здійснення ним попередньої цензури таборового часопису «Розсвіт», з чим провід української громади (виходячи з приписів військового часу) мусів погодитись. Водночас капітан Швайцер досить прихильно поставився до проблеми комунікації «табір – робітничі команди», погодившись встановлення інституту «мужів довір'я» (12 осіб), які мали постійно курсувати між табором і робітничими командами з метою надання інформацій та доставки літератури і часописів. Цій категорії осіб дозволявся вільний вихід з табору для виконання ними своїх обов'язків²⁴⁵.

Очевидно, що цього було недостатньо аби охопити всі робітничі команди, і тому комендатура погодилась на призначення до кожної робітничої команди, яка не мала свого керівника, т.зв. «довірочних», які мали «працювати разом зо всіма полоненими, а в неділю, свята й свобідні від роботи хвилини будуть читати полоненим книжки, часописи й т.ин., усвідомлюючи й гуртуючи людей біля себе»²⁴⁶. Додаткові видатки з переїздів цих «довірочних» мала відшкодувати комендатура табору, тому планувалось, що вони час від часу повертатимуться до табору задля обміну думками.

Водночас комунікація з полоненими мала відбуватись шляхом листування, у зв'язку з чим велика відповідальність припадала на секретаріат української таборової

244 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.6, арк.45.

245 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.22, арк.3.

246 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.6, арк.45.

організації, до якого й мали надходити листи таборян з робітничих команд. Через секретаріат відбувалось й переведення полонених до Раштату з інших таборів, але тоді практична реалізація цього була дуже ускладнена, бо ті полонені, хто зголошувався раніше, прагнули будь-що потрапити до робітничих команд²⁴⁷. Це було обумовлено тим, що попри необхідність виконання тяжких робіт, переважна більшість полонених отримувала можливість краще харчуватись та зробити грошові заощадження.

З кінцем січня 1917 р. життя табору «увійшло в нормальну колею», бо члени українських таборових представництв вже достатньою мірою адаптувались до виконання своїх обов'язків, причому Генеральна Старшина «на диво зуміла вийти із цілого ряду питань, які поставили б в трудне становисько і більше опитних громадських діячів». Хоча й надалі в таборі траплялись «заколоти», існували різні течії, що змушувало Генеральну Старшину час від часу ставити перед Генеральною Радою «запит довіри», але в усіх випадках громада «виказувала себе цілком зрілою до самостійного політичного життя і ніколи не далась завести себе різними особистими пристрастями», що вигідно вирізняло її від минулого року²⁴⁸.

Важливим було й те, що комендатура табору вживала заходів для покращення харчування полонених, сприяючи, зокрема, таборовій кантині у закупці деяких продовольчих товарів на передодні великих релігійних свят, про що йшлося у листі Просвітнього відділу СВУ коменданту (від 22 січня 1917 р.)²⁴⁹. Також ситуація тимчасово покращилась завдяки тому, що в кінці січня 1917 р. до Раштату з Росії надійшла обмежена кількість галет, сухарів, цукру, тютюну і деякі інші подарунки, які були розподілені між хворими та рештою полонених у таборі²⁵⁰. Але попри всі

247 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.6, арк.34-35.

248 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.22, арк.11-12.

249 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.34, арк.89.

250 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.6, арк.61.

зусилля – за перші три місяці 1917 р. у таборі Раштат від хвороб вмерло 12 полонених українців²⁵¹.

Харчова ситуація в таборі залишалась складною попри всі зусилля зацікавлених сторін (Генеральної Старшини та комендатури табору). На жаль, у пошуках їжі дехто з полонених вдавався до злочинних дій, і зокрема крадіжок. Одна з них сталась у середині лютого 1917 р., коли з таборового цейхгаузу, де зберігались продукти, було вкрадено бочку оселедців та значну кількість маргарину. Спочатку підозра коменданта у скоєнні цього злочину впала на січовиків, які виконували в таборі «нічну сторожу». Але після розслідування таборова комісія дійшла до висновку, що це було вчинено робітниками цейхгаузу. Зрештою, певною мірою під впливом цього ексцесу комендатура вдалась до запровадження низки певних дисциплінарних заходів (заборона гри в карти, зобов'язання підтримувати абсолютну чистоту в бараках, обов'язкове відвідування занять тими полоненими, які зголосились до цього)²⁵².

Але назвати такий режим утримання полонених українців жорстким не має жодних підстав, бо вони користувались доволі широкими правами – у тому випадку, коли це не суперечило приписам військового часу. Зокрема, таборяни мали право тримати увімкненим світло в бараках до 10 години вечора. На релігійні свята вони як правило увільнялись від роботи в таборі та поза табором, а січовики мали право весь день ходити у своїх одностроях. Ті категорії полонених, які не звільнялись від робіт (коли вони мали військове призначення), отримували додаткову платню (0,5 м.н.) за цілий день роботи²⁵³.

Як у 1916 р., на початку 1917 р. більшість таборових організацій потребувала дотацій для проведення своєї роботи. Протягом усього 1916 р. Берлінська централь СВУ була змушена покривати дефіцит бюджету громади «Самостійна Україна»

251 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.23, арк.19; спр.21, арк.6.

252 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.6, арк.77.

253 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.6, арк.46.

шляхом безповоротних грошових субвенцій. Відтак українська таборова організація регулярно отримувала значні суми для власних потреб (у травні – 7000 м.н., у червні – стільки ж, липні – 6100 м.н., серпні – 6700 м.н., вересні – 6300 м.н., жовтні – 5700 м.н., листопаді – 5400 м.н., грудні – 6500 м.н.)²⁵⁴.

Але вже на початку 1917 р. обсяг грошових надходжень для громади був суттєво обмежений – затверджений на січень ц.р. бюджет громади «Самостійна Україна» передбачав виділення фінансових квот національній і просвітній секціям, «Запорізькій Січі», бібліотеці, редакції часопису «Розвага», секретаріатові, таборовій церкві – загалом на суму 830 м.н. У бюджет також була закладена сума у 100 м.н. на непередбачені видатки, а також платня за виконання різних робіт для потреб української таборової організації. Таке зменшення стало можливим завдяки ефективній роботі таборового театру, кооперативної спілки «Єдність» (колишня «Чайня») та таборовій «Кустарні», які у цей час бездотаційно. Більше того – згадані організації зі своїх прибутків робили внески на загальнотаборові потреби (спілка «Єдність», зокрема, у січні ц.р. асигнувала 500 м.н. на просвітні цілі)²⁵⁵.

Взагалі, як найприбутковіша організація – спілка «Єдність», маючи у січні 1917 р. за результатами своєї діяльності 4076 м.н. чистого прибутку – передала до генеральної каси – 2035 м.н., на видавництво «Український рух» – 407 м.н., на товариство «Праця» – 203 м.н.²⁵⁶ У лютому 1917 р. рішенням управи спілки «Єдність» до генеральної каси було перераховано ще 792 м.н., на видавництво «Український рух» – 858 м.н., на будівництво пам'ятника померлим полоненим – 400 м.н. та стільки ж – на потреби українських шкіл на Волині. Крім того спілка зі своїх коштів закуповувала цукор для полонених у лазареті²⁵⁷.

254 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.88, арк.52, 57, 61, 66, 71, 75, 91, 95.

255 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.6, арк.35, 37.

256 ЦДАВО України, ф.4404, оп.1, спр.74, арк.30.

257 Розсвіт. Раштат, 1917. 7 лютого. Ч.5(70).

Фактично на засадах самоокупності діяла таборова «кустарня», яка працювала щоденно, щотижнево виготовляючи речей на 300 м.н., з яких 50 % передавалось комендатурі табору за надану сировину (дерево, інструменти, глину та ін.). Її діяльність завжди залишалась у полі уваги таборового часопису, який у лютому 1917 р. повідомляв про виготовлення та розфарбування таборянами 70 гончарських виробів, що внесло «живу струю в серця полонених». Важливим було те, що «при [їх] малюванню» таборові майстри дотримували «стиль[...] – український, живий, коли дивитися на нього, то бачиш свій народ, чуєш його життє, його духовий напрям»²⁵⁸.

Таким чином, просвітно-організаційна робота в таборі мала стабільне фінансове забезпечення, що у поєднанні із зусиллями таборового активу уможливило нормальне функціонування всіх українських інституцій. На це ж були спрямовані й зусилля членів Просвітнього відділу СВУ (станом на лютий 1917 р. їх число скоротилась до шести осіб: А. Миколаєвич, Є. Гуцайло, М. Паращук, М. Іваницький, В. Мороз, о. П. Катеринюк)²⁵⁹. Останній, зокрема, проводив виклади «про виховання», але основним його заняттям було проведення богослужінь у церкві, лазареті та під відкритим небом (до того, як для потреб таборової церкви було передано окремий барак), сповідання та причащення всіх бажаючих²⁶⁰. Крім того, він за дорученням СВУ виконував обов'язки фінансового контролера.

Значною мірою зусиллями цих українських інтелігентів у Раштаті тривала інтенсивна культурно-освітня діяльність, яка спрямовувалась таборовою «Просвітньою Радою». Остання, зокрема, опікувалась чотирьохкласною таборовою народною школою, загальними викладами

258 Новість у таборі // Розсвіт. Раштат, 1917. 17 лютого. Ч.8(73).

259 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.89, арк.2зв.; спр.88, арк.6-77.

260 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.23, арк.19. За ініціативою о. П. Катеринюка і членів національної секції 10 січня 1917 р. було засноване Українське православне братство, до складу якого вписалось 37 осіб, а вже до травня ц.р. його кількість збільшилась до 79 полонених (див.: ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.23, арк.18; спр.21, арк.6).

поза школою, курсами та організацією викладів хворим в лазареті та на робітничих командах. У згадуваній школі на початок 1917 р. навчалось 318 учнів, яким викладались українська мова, рахунки, геометрія, українська і всесвітня історія, природознавство, малювання та спів²⁶¹. Викладали їх здебільшого самі полонені з числа українських активістів, зокрема Берекет, Бортнів, Бондарів, Хомічевський, Арсен Волосів, Патай, Рождественський, Гондарук, Левченко, Є. Гуцайло, Засядько, Сергієнко, Рожко, Пархоменко, Я. Тарасовський, В. Сербин, В. Мороз, Соломонів, О. Крижановський²⁶².

Внаслідок «злих умов життя в таборі – кепська їжа, холод і таборові роботи» та виїзду частини учнів з табору в складі робітничих команд – на початку лютого 1917 р. кількість учнів школи зменшилась до 174 осіб. Тоді ж всі класи школи були злучені в одну групу, бо шкільні бараки не опалювались, і провадити навчання роздільно було цілком неможливо. У кінці березня «Просвітня Рада» тимчасово припинила свою діяльність, а школу було тимчасово зачинено²⁶³.

Загальні виклади для всіх бажаючих також збирали значну кількість таборян. На них викладали члени Просвітнього відділу А. Миколаєвич (історію України), Є. Гуцайло (історію літератури), о. П. Катеринюк (виховання), Максимович (право). Вони відбувались тричі на тиждень й після закриття школи, даючи полоненим можливість почасти продовжувати перерване навчання. Враховуючи практичні потреби освіченої частини полонених були започатковані курси садівництва, огородництва, кооперації; засновані й курси німецької мови (провадили Ігнатенко і В. Мороз)²⁶⁴.

24 березня склад Просвітнього відділу поповнився В. Сімовичем, який став дуже цінним «придбанням» для табору. Спочатку йому було встановлено неповне робоче навантаження (праця через день) задля поправлення «до краю піді-

261 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.23, арк.22.

262 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.21, арк.2.

263 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.21, арк.2.

264 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.21, арк.2; спр.6, арк.35-36.

рваного здоров'я». У цей час він мав займатися «спокійними викладами» та уникати будь-яких «адміністративних і організаційних функцій, які вимагали нервового напруження»²⁶⁵. У квітні 1917 р. у таборі В. Сімовичем були проведені курси української граматики (тричі на тиждень), які відвідувало до 30 слухачів. За його ініціативою 30 травня 1917 р. при «Просвітній раді» заснувався літературний гурток, який «поклав собі за мету пізнання нового українського письменства шляхом читання й розбору творів». Його головою було обрано Тимофія Бондарева, до складу гуртка вписалось 20 осіб. Члени гуртка ініціювали видання в таборі «Граматики української мови», яку було доручено укласти В. Сімовичу²⁶⁶.

Важливим культурно-освітнім осередком продовжувала залишалась таборова бібліотека (працювала щоденно), працівники якої забезпечували надіслання окремих книг та «мандрівних» бібліотечок до робітничих команд, а також випозичали книги таборянам для читання в Раштаті. Видається доцільним навести кількісні показники її роботи: за час від 1 січня і до 15 квітня 1917 р. полонені випозичили в таборівій бібліотеці 4198 книжок (у таборі), на робітничі команди було відправлено для читання 1424 книжки та 724 брошури²⁶⁷. При бібліотеці діяла читальня, але її відвідуваність навесні була досить низькою – з огляду на від'їзд полонених на роботи поза табором²⁶⁸.

* * *

Протягом 1916 р. українська громада «Самостійна Україна» пройшла шлях від нечисленного осередку однопідумців під патронатом Просвітнього відділу СВУ, до кількатисячної організації, провід якої був уповноваже-

265 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.34, арк.90.

266 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.25, арк.9; спр.23, арк.24. Інформацію про заснування гуртка подав на своїх шпальтах й таборовий часопис (див.: Розсвіт. Раштат, 1917. 3 червня. Ч.37(102)).

267 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.23, арк.74; спр.74, ар.29.

268 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.21, арк.4.

ний вирішувати всі питання, пов'язані з життєдіяльністю її членів та утворених ними товариств. За цей час українським активістам вдалось подолати опір чорносотенців, охопити своїм впливом переважну більшість робітничих команд, зміцнити таборіві гуртки, які поступово були трансформовані у самоврядні статутні товариства.

На жаль культурно-освітню роботу в таборі довгий час гальмувало різне бачення методів та завдань організаційної роботи серед полонених членами Просвітнього відділу СВУ. Ці відмінності часом підігрівались їх взаємними звинуваченнями та особистими образами. Крім усього іншого, голова відділу соціал-демократ О.Безпалко в силу особливостей своєї вдачі не був готовий до пошуку компромісних рішень, що надавало цьому протистоянню ледь не драматичної загостреності.

Але попри ці перешкоди суб'єктивного характеру національно-організаційна робота в таборі продовжувалась, у листопаді 1916 р. у зв'язку зі збільшенням курсів та викладів при просвітній секції була утворена Шкільна рада з 16 осіб, до якої перейшов й провід народною школою в таборі. До рук полонених переходить й видання часопису «Розсвіт», а видавнича секція реорганізувалась у видавництво «Український Рух», яке й перебрало на себе редагування та друк таборової газети.

Реорганізація Генеральної Ради у вищій загальнотаборовий орган, що складалася з представників всіх українських організацій табору, обраних на підставі рівного і таємного голосування – став логічним підсумком розвитку громади «Самостійна Україна». Було також реорганізовано і виконавчий орган Ради – Генеральну Старшину. Ця подія, якою закінчився третій – найважливіший період діяльності української громади в Раштаті, усунула від проводу культурно-просвітнім життям в таборі Просвітній відділ СВУ, функції якого перебрали на себе виборні інституції полонених.

4. АКТИВІЗАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНО-ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ РОБОТИ В РАШТАТІ У 1917 р.

4.1. Специфіка функціонування громади «Самостійна Україна» навесні-влітку 1917 р.

Кардинальні політичні зміни, що настали в Росії наприкінці лютого 1917 р., у великій мірі сприяли національному пробудженню полонених українців. За оцінкою редколегії часопису «Розсвіт» – Лютнева революція «розкувала народи Росії, розкувала й думку та язика полонених[...] прогнала страх у тих, що за свою участь в українському рухові гадали терпіти якісь кари чи переслідування». З того часу «аргументи свідоміших елементів, які відразу знайшли своє національне «я» стають сильніше. Докази й переконування противників української самостійної національної думки слабнуть і бліднуть перед тими вістями, що надходять з Росії»²⁶⁹. Національний рух у таборі набирив дедалі інтенсивнішого характеру, що спонукало німецьку владу йти на зустріч українцям у багатьох питаннях їх таборового повсякдення, хоча й переслідуючи при цьому власні інтереси.

При цьому слід відзначити, що Лютнева революція в Росії не зробила «особого враження й отпечатку» на свідому частину полонених українців, бо «всі прийняли [її] як таке, чого сподівались і чому були певні, що так мусить статись». Проте на деяких полонених, які не вірили в творчі сили

269 Н-в К. Робітничі команди // Розсвіт. Раштат, 1917. 13 грудня. Ч.85(149).

народу, революційні події позначились приголомшуюче, і вже «перші здобутки революції показали їм вистарчаючими (достатніми – *авт.*)». Ця категорія зажадала надалі «не провадити українського визвольного руху, а цілком положитись на справедливість московського суспільства», для чого вимагали «модифікації» самостійницької програми раштатського громади аби «не дражнити московської демократії»²⁷⁰.

Генеральна Старшина виступила проти таких пропозицій, бо дуже добре знала позицію великоросів (як монархістів, так і демократів), які «не ставились прихильно [до українців] й не хотіли признати нас за націю». Вже на початках свого існування «московська демократія зробила цілий ряд ворожих українському рухові кроків»²⁷¹, що зайвий раз доводило неможливість і навіть шкідливість будь-яких апеляцій та звернень до «демократичної» Росії, демократизм якої закінчувався там, де починалось українське питання. В такий спосіб раштатська громада продемонструвала свою зрілість у національному питанні та засвідчила, що вона не даремно отримала назву «Самостійна Україна».

Справжніми маніфестаціями незламності й витривалості українського національного духу в таборі ставали національні свята, зокрема Шевченківські дні. 10 і 11 березня 1917 р. у таборі заходами української громади було влаштовано урочисте вшанування пам'яті Кобзаря, програма якого передбачала: концерт за участю січового оркестру і таборового хору, декламації віршів поета, богослужіння у церкві, парад 1-го Запорізького імені Т. Шевченка полку, загальний молебень на площі, колективні вправи «Запорізької Січі», вистава історичної драми Т. Шевченка «Назар Стодоля»²⁷². Під час святкування була проведена й збірка коштів на волинські школи, завдяки якій було зібрано 100 м.н.²⁷³

270 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.22, арк.23.

271 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.22, арк.23зв.

272 Розсвіт. Раштат, 1917. 7 лютого. Ч.5(70); 10 березня. Ч.14(79).

273 Розсвіт. Раштат, 1917. 15 березня. Ч.15(80).

Щоправда у цей час обсяги просвітньої роботи в таборі суттєво зменшились, що було значною мірою обумовлено масовим виїздом полонених у складі робітничих команд, при чому в Раштаті мало залишатись тільки 500 осіб з числа українських активістів. Відтак у лютому 1917 р. число учнів у народній школі зменшилось спочатку до 200, а пізніше й до 120 осіб, загальні виклади також вже не збирали повний зал бажаючих²⁷⁴. У лютому, через сильні морози та брак вугілля для опалення приміщень народної школи, всі її класи були зведені разом, і для полонених проводились загальні виклади. Але й в такому форматі виклади часто переносились або не відбувались, до того ж їх відвідувала все менша кількість полонених.

У цій ситуації було ухвалено рішення зосередити у таборі майже виключно українських активістів, силами яких забезпечувати продовження діяльності таборових організацій та комунікацію з робітничими командами. Проблем з цим не бракувало, бо «мужі довір'я», повернувшись з об'їзду робітничих команд подали заяви про увільнення їх від виконання цих обов'язків, мотивуючи це відсутністю реакції на їх звернення (від 16 лютого 1917 р.) до СВУ (у ньому вони вимагали пояснень щодо їх статусу, бо «політика в таборі прийняла цілком інший характер, чим та, яка була в основі нашої праці як на роботах, так і в таборі»)²⁷⁵.

За пізнішою оцінкою голови Генеральної Старшини Я. Тарасовського, відтоді «інституція «мужів довір'я» як би провалилася», бо на команди виїжджали тільки 3-4 особи, а комендатура не погоджувалась на збільшення їх кількості, хоча всі 13 «мужів довір'я» після наради з представникам СВУ П.Бензею погодились «в інтересах української справи[...] виконувати наложену на[...] [них] працю до одержання відповіді від Союзу визволення України»²⁷⁶.

274 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.6, арк.62.

275 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.35, арк.6. У документі присутні підписи 13 «мужів довір'я», у т.ч. Дмитра і Якова Волошиних, М.Кравчука, Десятовського, П.Хоменка, С.Бойченка, М.Слюсара, Сергієва, Савели, Загурського, Литвиненка, Талана та ін. – авт.

276 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.54, арк.66-66зв., 210-210зв.

Відповідь від СВУ (за підписом О. Скорописа-Йолтуховського) надійшла 9 березня 1917 р., і в ній була зазначена головна причина їх такого кроку – «недовіре до Генеральної Старшини, яка, на їх думку, веде справу по лінії особистих симпатій і інтересів». У тій ситуації, коли «мужі довір'я» не довіряли виборній Генеральній Старшини як найвищому виконавчому органу української громади, їм належало зректись своїх повноважень, бо цього вимагав «інтерес праці» в таборі. Відтак, на думку О.Скорописа-Йолтуховського, кожен з цих осіб мав визначитись з тим, чи готовий він й надалі виконувати ці функції, визнаючи при цьому зверхність Генеральної Старшини²⁷⁷.

У цьому листі також зазначалось, що дехто з «підписантів» (Сергієв, Литвиненко, Слюсар, Волошин) фактично не виїздили на робітничі команди та не брали жодної участі в організаційному житті табору. Якщо це відповідало дійсності, то Генеральна Старшина мала увільнити їх від виконання обов'язків «мужів довір'я» попри їх бажання залишитись у такій якості, бо інакше вони понижуватимуть «значення цієї інституції, яка мусить складатися з людей, які на кожному кроці і всіма силами дбають про розвиток» української справи в таборі. Після увільнення цих осіб від їх попередніх функцій, вони могли би виїхати з табору на робітничі команди в якості звичайних працівників або використані в інший спосіб у таборі (за визначенням Генеральної Старшини)²⁷⁸.

В листі, адресованому безпосередньо до «підписантів», О.Скоропис-Йолтуховський оцінив їх «заяву як чисто особистий крок, зроблений в нервовім роздратуванні» та просив кожного індивідуально визначитись, чи здатен кожен з них виконувати обов'язки «мужів довір'я» до чергових виборів Генеральної Старшини в Раштаті. У тому випадку, коли хтось буде принципово наполягати на неможливості працювати на цій посаді, Генеральна Старшина

277 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.35, арк.9.

278 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.35, арк.9, 11.

мала прийняти заяву такої особи на звільнення, після чого остання позбавлялась всіх пільг, і зокрема права виходу з табору в цивільному одязі²⁷⁹.

Зрештою, цей конфлікт, що з самого початку мав особистісний характер, був вичерпаний відкликанням у кількох «мужів довір'я» одного з їх привілеїв²⁸⁰, і ця обставина ніяким чином не позначилась на комунікації «табір – робітничі команди». Підтвердженням цьому став процес виникнення навесні 1917 р. культурно-просвітніх гуртків у цілій низці робітничих команд, у т.ч.: «Праця» (команда № 2150), «Просипаймось» ім. Т.Шевченка (№ 2151), січове товариство «Визвіл» (№ 454), «Професійний» (№ 48), «Дружелюбіє» (№ 2431), «Робітничо-Українська Громада» (№ 2243), «Українці» (№ 2371) та ін.²⁸¹

Перебуваючи в полоні далеко поза межами України, члени таборової громади «Самостійна Україна» шукали будь-якої можливості висловити свою підтримку діяльності українському національному представництву в Києві. 14 квітня 1917 р. на таборовому вічу в Раштагі було прийнято звернення «До Української Центральної Ради в Києві», яким раштатці вітали «дорогий рідний край із пробудженням із довголітнього сну» та висловлювали свою готовність надати максимальну допомогу «всім організаціям на Україні в справі піднесення з руїни цілого національно-політичного життя Рідного краю». У зверненні також йшлося про передачу УЦР зібраних у таборі коштів аби ця «невеличка лепта» збільшила «Національний скарб нашого народу»²⁸².

Ще один «привіт» (від 26 червня 1917 р. за підписами членів президій Генеральної Ради і Старшини) до УЦР раштатці надіслали (через централу СВУ в Берліні) вже

279 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.35, арк.13.

280 Вже за місяць позбавлені права виходу поза межі табору Савела, Слюсар, Кравчук, Литвиненко і Сергієв зголосились до переїзду до табору Вецляр (див.: ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.35, арк.17).

281 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.23, арк.21.

282 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.39, арк.46.

12 липня ц.р., яким визнавали Центральну Раду «національним правительством», «яке боронить народних прав у імені всіх верств українського народу, яке серед тяжких хвилин, котрі переживає Рідний Край, кермує Його долею». Полонені зазначали, що їх громада «Самостійна Україна» «із здержаним духом (із затамованим подихом – авт.) стежить за розвитком українського політично-національного руху на Україні, з захопленням приймає ті скупі та радісні вістки, що доходять до неї, про діяльність «Української Центральної Ради» в Києві»²⁸³.

Не маючи можливості «стати в ряди борців за національно-політичне й економічне визволення України, полонені разом з тим знаходили велику «полекшу для свого безвідрадного становища у свідомості, що там, на Рідній Землі, голосно забалакали хвилі народнього життя, що там замаляли національні прапори – і що держак цього прапора вхопила в руки» УЦР в Києві. Вже вкотре раштатці нагадували УЦР, що «поміж громадами полонених Українців вона знайде все здисциплінованих і зорганізованих громадян, для яких не має нічого страшного тоді, коли йде річ про добро України!» і висловлювали готовність стати під національний прапор аби завершити справу визволення рідного краю²⁸⁴.

* * *

Найпотужнішою силою у справі переконування малоросів та полонених з невиробленим світоглядом залишалась у цей час національна секція (товариство). Для його членів та всіх бажаючих членами Просвітнього відділу СВУ провадились тематичні виклади з подальших їх обговоренням («Що таке нація», «Як болгари здобули собі волю», «Парламентаризм», «Політичні партії» та ін.), які відвідувало пересічно до 150 осіб²⁸⁵. За ініціативою членів секції

283 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.39, арк.58.

284 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.39, арк.59.

285 Слід відзначити, що після 20 березня 1917 р. національна секція тимчасово (до вересня ц.р.) припинила свою діяльність – авт.

створювались окремі комісії для детального обговорення та вироблення проектів ухвал, що стосувались важливих для таборян проблем (як то – будівництво пам'ятника померлим в таборі українцям, організації допомоги українським школам на Волині та ін.).

Заходами українських активістів у кожному блоці таборі були утворені відгалуження Національної секції, що дозволило поширити та зміцнити впливи української таборової організації²⁸⁶. Зусилля національної секції підкріплювались діяльністю інших таборових організацій, зокрема видавництвом «Український Рух», яке отримало все необхідне обладнання (електричний мотор та машину для різання паперу). Маючи у своєму складі п'ять підрозділів (книгарню, експедицію, редакцію, друкарню, переплетню) видавництво за перші три місяці 1917 р. віддрукувало 96000 примірників часопису «Розсвіт», 4000 примірників брошур та 94000 примірників різних форм. У книгарні було продано 1281 підручник на суму 3663,05 м.н. та розіслано на робітничі команди й інші табори 12000 примірників різних часописів²⁸⁷.

Частина готової продукції надходила до книгарні, яка здійснювала продаж підручників (1281 прим.), отримавши 3663,05 м.н. виручки. Експедиція забезпечувала регулярну доставку газет до робітничих команд (120 тис. примірників таборового часопису «Розсвіт» та окремих назв деяких інших українських газет)²⁸⁸. Загалом за перше півріччя 1917 р. видавництво «Український Рух» видрукувало 185582 примірників таборової газети «Розсвіт» (73 тис. примірників було відправлено до інших таборів, ще 81 тис. – надіслано до робітничих команд) та 7800 примірників різних брошур²⁸⁹.

Ще одним свідченням національного пробудження українців навесні 1917 р. стало те, що перебуваючи на робітничих командах полонені не забували про осердя

286 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.21, арк.3.

287 ЦДАВО України, ф.4404, оп.1, спр.74, арк.29.

288 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.21, арк.3.

289 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.23, арк.50.

їх культурно-просвітнього життя – громаду «Самостійна Україна» в таборі. Так, зокрема, за період від 1 квітня до 1 липня 1917 р. її секретаріат отримав 1776 «грошових» листів (з вкладеними до них грошима – *авт.*) на загальну суму 4948,86 м.н. на різні таборові потреби (на будівництво пам'ятника, просвітні цілі, потреби СВУ, на національний фонд, для ЦК, на волинські школи, для інвалідів, для таборового лазарету, для товариства «Праця» та ін.). Найбільше з цієї суми припало на волинські школи, на пам'ятник, волинським сиротам, товариству «Праця». Також значні суми надходили для придбання книг у таборовій книгарні та передплату часописів²⁹⁰.

Визначну роль у комунікації між полоненими відіграв таборовий часопис «Розсвіт», редколегія якого (з нагоди видання його сотого числа), справедливо відзначала, що часопис регулярно, з номера у номер ніс «тисячам полонених Українців їх рідне слово, якого вони були позбавлені в себе дома», і попри всі негаразди давав «полоненим нашим землякам у тяжкі хвилини розраду в їх незavidному житті», ділився з ними «сумними, то радісними вістками, [...] нагадував про спільну працю, пригадував наші ідеали та закликав до боротьби за нашу покривджену націю». За короткий час «Розсвіту» вдалось охопити своїм впливом «ширші маси нашого народу поза табором, щоб спільною думкою зв'язати та об'єднати тисячі полонених українців». Це вимагало «багато праці, багато енергії, твердої віри в роботу й щирої любови до свого покривдженого народу». Але всі труднощі було подолано, на початку літа 1917 р. «Розсвіт» вже передплачували й читали тисячі полонених українців, «він пускав свої проміння майже по цілій Німеччині, заглядав у далекі кутки, пробивався всюди, де тільки є хоч один Українець»²⁹¹.

Ще одним впливовим таборовим осередком була Соціальна секція, яка на початок 1917 р. нараховувала у своєму

290 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.23, арк.4.

291 З приводу сотого числа часописи «Розсвіт» // Розсвіт. Раштат, 1917. 28 травня. Ч.35(100).

складі 301 члена. За три наступні місяці вона збільшилась до 322 осіб, для її членів на протязі перших трьох місяців 1917 р. було прочитано 12 рефератів з суспільно-політичної тематики, у т.ч. «Національне питання й робітництво», «Жидівство і соціалізм», «Первісне суспільство», «Українські політичні партії», «Національний рух», «Аграрна програма», «Національна програма» та ін.²⁹²

29 травня 1917 р. соціальна секція була реорганізована у товариство «Праця», маючи у своєму складі 40 членів. Провадив товариство Соломонів, але з його від'їздом робота «Праці» завмерла через відсутність референтів, здатних провести для його членів виклад на соціальні теми. Товариство між тим розпоряджало значним майном та коштами, з яких 600 м.н. було передано на потреби УСДРП (через довірених поворотців з числа її членів). Секція докладала зусиль для організації кооперативного товариства з метою видання брошур соціального змісту, проте цей задум так і не було реалізовано²⁹³.

Торгівельна кооперативна спілка «Єдність» частково забезпечувала фінансові потреби таборових організацій, отримуючи прибуток від реалізації (з помірною націнкою) придбаного поза табором краму та продуктів. За перші три місяці 1917 р. вона мала 4076 м.н. чистого прибутку, половина якого (2035,68 м.н.) була передана до «генеральної каси» української таборової організації. Ще 610,68 м.н. було переказано на потреби видавництва «Український Рух» і товариства «Праця» (решта прибутку поповнила обігові кошти спілки)²⁹⁴.

У березні-квітні 1917 р. «Єдність» отримала 145,30 м.н. дивідендів, які рішенням загальних зборів пайщиків (1207 осіб на 1 квітня ц.р.) були передані як пожертва

292 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.23, арк.26; спр.21, арк.4.

293 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.25, арк.12зв. Товариство «Праця» було ліквідовано 13 січня 1918 р. через від'їзд її членів до України, а його невитрачені кошти (400 м.н.) мали бути передані на потреби УСДРП в Україні – авт.

294 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.21, арк.4.

для будівництва пам'ятника померлим раштатцям, ще 45,50 м.н. (дивіденди за травень) були передані до Українського національного фонду у Києві. Також спілка виділила ще 170 м.н. для придбання тютюну січовикам, які перебували на Волині. Загальний торгівельний оборот спілки у цей час сягав 46792,24 м.н., отримано чистого зиску – 3344,20 м.н. З цієї суми частина коштів була спрямована на збільшення оборотного і запасного капіталів спілки, крім того значні суми передані до каси української таборової громади, для видавництва «Український Рух» та товариству «Праця», для потреб волинських шкіл (400 м.н.), на Німецький Червоний Хрест (100 м.н.)²⁹⁵.

Для ще однієї прибуткової організації табору – Кооперативної кустарні – початок 1917 р. позначився тим, що полонені «покинули робити дрібні річи і приступили до виробів великих цінних річий», зокрема була виготовлена «обстановка у хаті українського інтелігента» (стіл, диван, буфет, крісла, чотири стільці, полиці та ін.), яка була придбана комендатурою табору за 3500 м.н.²⁹⁶ Загалом за півроку в кустарні силами 9-10 майстрів-полонених було виготовлено 779 різних ужиткових речей загальною вартістю 3878 м.н. з цієї суми 50% були передані кустарям як винагорода за працю²⁹⁷. У звітах з діяльності кустарні неодноразово йшлося про зростання попиту на ці вироби з боку місцевого німецького населення²⁹⁸.

За квітень-червень 1917 р. в гончарні було виготовлено понад 600 виробів з глини (з подальшою їх термічною обробкою), які розфарбовувались та вкривались українськими орнаментами. Гончарні вироби також охоче розкуповувались, окремі їх зразки передавались до Лозанни та Берліну для експонування на міжнародних виставках²⁹⁹.

295 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.23, арк.28, 34-35.

296 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.23, арк.56.

297 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.23, арк.53.

298 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.23, арк.53-57; спр.21, арк.5.

299 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.23, арк.58, 59, 60, 62.

Натомість таборова «малярня» працювала з набагато меншою інтенсивністю, виготовляючи тільки декорації на замовлення Драматичного товариства³⁰⁰. На засадах самокупності в таборі діяло Фотографічне товариство, заходами членів якого за перші три місяці 1917 р. було виготовлено 2580 різних знімків та карток³⁰¹.

* * *

Український таборовий театр з перших днів свого існування привносив у життя таборян чималу дешицю радісних та світлих почувань. За перші три місяці 1917 р. Драматичне товариство ім. І.Тобілевича підготувало й виставило на таборовій сцені наступні вистави: «Безталанна»³⁰², «Ой не ходи Грицю на вечорниці», «Панна Штукарка», «Нахмарило», «Невольник», «Бондарівна», «Глитай» («Павук»), «Сто тисяч», «Борці за мрії», «Назар Стодоля», «Наймичка». У підготовці вистав брало участь до 30 членів товариства (акторів та функціонерів), які докладали всіх зусиль для того, аби ці п'єси сподобались таборовому загалу. Зрештою, баланс прибутків та видатків товариства (відповідно – 1289,50 і 1475,63 м.н.)³⁰³ засвідчує, що попри невеликий дефіцит, Драматичне товариство цілком успішно виконувало свою місію – обстоювання здобутків українського театрального мистецтва та прищеплення полоненим любові до національної культури.

У березні 1917 р. Драматичне товариство опинилась перед непростим вибором, коли у адресованому Генеральній Старшини листі О.Скоропис-Йолтуховський зажадав погодитись на від'їзд раштатських акторів-аматорів (братів Волошиних, Біліченка, Полякова, Масловського і Волика) до Вецярьського табору, де мала би бути «сконцентрована театральномузична діяльність, щоб підготувати мандрівну трупу, яка могла

300 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.21, арк.5.

301 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.21, арк.3.

302 Отримані від реалізації квитків та програмок кошти були перераховані на потреби волинських шкіл (див.: Розсвіт. Раштат, 1917. 17 березня. Ч.16(81)).

303 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.21, арк.5.

би [...] вирушити в певнім добірнім складі і на окуповані землі і там довершити те, що з артистичного боку робили тут»³⁰⁴. Реалізація цієї пропозиції голови Берлінської централі СВУ могло призвести до згортання діяльності Драматичного товариства, бо швидко підготувати достойну заміну згадуваним акторам-аматорам не видавалось можливим.

Але Генеральна Старшина Раштату все ж таки сподівалась на те, що в таборі знайдуться нові таланти, і тому не заперечила цьому плану О. Скорописа-Йолтуховського. 28 березня 1917 р. відбулось, як виявилось пізніше, останнє засідання Драматичного товариства, а 1 квітня виставлена остання вистава у таборі «Ой не ходи Грицю...». 6 квітня троє кращих акторів раштатського таборового театру (Біліченко, Масловський, Волик) виїхали до Вецляру³⁰⁵. Після цього спонтанно утворений гурток артистів-аматорів, використовуючи назву товариства, намагався відновити роботу театру, давши три вистави, але вони «пройшли поганенько, публіка, що встигла привикнути до гарних вистав, була невдоволена»³⁰⁶.

Влітку 1917 р., внаслідок значних «втрат» кращих сил Драматичного товариства імені І. Тобілевича (на зайнятті території виїхали Кречетів і В. Кривусів, як інваліди до України – Поляков, Загорулько і Шкуренко) цілковито припинилась. До того ж на зайнятті території було передано й найкращий реквізит, що залишило товариство «майже ні з чим». Таборовий загал усвідомлював доцільність відновлення таборового театру, але це стало можливим тільки восени 1917 р. – після повернення В. Кривусіва до Раштату.

* * *

Табір продовжував жити своїм життям, і навіть в ці складні часи полонені знаходили в собі сили підтримувати благодійні ініціативи, виступаючи у якості жертводавців. У цей час до

304 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.35, арк.11.

305 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.21, арк.6.

306 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.25, арк.13; спр.23, арк.49.

табору від полонених з робітничих команд постійно надходили пожертви на гуманітарні цілі (для будівництва пам'ятника померлим на чужині полоненим українцям, а також на потреби часопису та таборової школи) – 119,64 м.н., протягом останнього тижня січня 1917 р. ще 75,12 м.н.³⁰⁷. Збір коштів для пам'ятника тривав й надалі, до цієї благородної справи долучалось й Драматичне товариство, яке 24 січня 1917 р. підготувало виставу, весь збір з якої (134,20 м.н.) був переданий для потреб будівництва пам'ятника померлим полоненим³⁰⁸.

Завдяки цим надходженням до 8 лютого 1917 р. для будівництва пам'ятника було загалом зібрано 4043,47 м.н.³⁰⁹, крім того таборовий комітет з його спорудження розпоряджав ще двома тисячами м.н., зібраним завдяки прямим перерахуванням на цю мету від Генеральної Старшини української громади. З огляду на це вже у лютому 1917 р. для обговорення таборян було представлено два проекти – авторства М.Паращука і «т[овариша] І-го» (можливо, що йшлося про Іваницького – *авт.*). Було також зроблено попередній обрахунок вартості його виготовлення (6300 м.н. – з мармуру, 3150 м.н. – з граніту), між тим М.Паращук пропонував використовувати мушель. Зрештою, після дискусії було вирішено будувати пам'ятник з граніту, але встановити на ньому мармурові фігури³¹⁰.

Не залишилось поза їх увагою й інша гуманітарна акція, коли в день уродин німецького цісаря (27 січня) таборовими організаціями для німецького Червоного Хреста було зібрано 100 м.н., і ще 30 м.н. було пожертвовано членами Просвітнього відділу СВУ, у зв'язку з чим комендатура табору висловила полоненим «найщирішу подяку [...]

307 Розсвіт. Раштат, 1917. 24 січня. Ч.1(66); 31 січня. Ч.3(68).

308 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.6, арк.54-55. Про назву вистави – «Нахмарило» Б.Грінченка – йдеться у замітках у таборовому часопису та уточнюється, що з цієї суми 79,75 м.н. було отримано від реалізації квитків і 64,75 м.н. – як добровільні датки (див.: Розсвіт. Раштат, 1917. 27 січня. Ч.2(67); 31 січня. Ч.3(68)).

309 Розсвіт. Раштат, 1917. 10 лютого. Ч.6(71).

310 Розсвіт. Раштат, 1917. 17 лютого. Ч.8(73).

за високогуманне відношення й людське співчуття до німецького населення»³¹¹.

На цю подію відгукнувся й таборовий часопис, в якому була опублікована коротка замітка про висловлену комендантом табору подяку всім українським організаціям Раштату³¹², а за деякий час у ньому було розміщено звернення президії Генеральної Старшини, в якій остання висловлювала «сердечну подяку всім тим товаришам Українцям, які зрозуміли велику вагу нашої громадської праці, й своїми жертвами та співчуттям» додають сил та енергії українським активістам у таборі. На переконання проводу української громади – проводячи культурно-освітню працю та гуртуючись в українських організаціях, полонені неодмінно здобудуть «повагу до себе з боку німецького суспільства й співчуття нашим справедливим змаганням до самостійності»³¹³.

Такий благородний жест полонених українців не був чимось випадковим, бо перебуваючи довший час в полоні вони мали можливість добре приглянутись до німців. Крім того дуже важливим було те, що набуваючи більшого обсягу знань та хоча би мінімального рівня національної свідомості полонені українці водночас позбувались власних антинімецьких упереджень, прищеплених російською пропагандою. Цей процес захопив навіть унтер-офіцерів з числа таборян – хоча донедавна вони у своїй масі виступали здебільшого як ревні адепти російського самодержавства та складали ударну силу «чорної сотні». З огляду на це стає зрозумілим, наскільки вражаючими були зміни в їх ціннісних уявленнях та національно-світоглядних уподобаннях.

Для ілюстрації справжнього перевороту в їх свідомості доцільно навести лист полоненого Трохима Марченка до редакції таборового часопису «Розсвіт», в якому він склав «найщирішу подяку [...] цілій німецькій нації» за її «незвичайно гарне» ставлення до полонених українців, свід-

311 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.6, арк.55; спр.22, арк.19.

312 Розсвіт. Раштат, 1917. 31 січня. Ч.3(68).

313 До робітничих команд // Розсвіт. Раштат, 1917. 28 лютого. Ч.11(76).

ком чого він став під час перебування у складі робітничої команди № 334. Зауваживши у своєму листі, що німецька «культура приносить користь цілому людству», Т. Марченко – на знак своєї приязні й «від щирого серця» – пожертвував три марки для сиріт у Раштаті. Він висловлював сподівання, що його подарунок буде прийнятий молодим поколінням німців, і що в такий спосіб вони переконаються, що «Українці є нарід, котрий співчуває недолі людській»³¹⁴.

Жертвуючи на німецьких сиріт зароблені тяжкою працею кошти, Т.Марченко давав усім полоненим українцям приклад того, як вони мають ставитись до німців, які сприяли (хоч і переслідуючи при цьому власні інтереси) переробленню малоросів у свідомих і політично вироблених громадян майбутньої незалежної України. Оцінюючи цей вчинок Т.Марченка, слід також враховувати, що внаслідок обмеженості у 1917 р. продовольчих ресурсів у Німеччині, таборовий побут полонених був майже завжди пов'язаний з пошуком додаткового харчування, іншими словами – таборяни отримували скудні пайки і дуже потерпали від їх недостатності. До певної міри їх рятували заробітки в робітничих командах або дотації для таборових активістів та працівників різних організацій в Раштаті. Але зароблені полоненими кошти ніколи не були значними, тим більше їх заробіток частково знецінювався прихованою інфляцією німецької марки.

Втім, полонені раштатці брали посильну участь у благодійництві, вносячи на різні гуманітарні потреби хоча б маленьку лепту зі своїх скудних заробітків. За тримісячний період (січень-березень 1917 р.) до секретаріату надійшов 3021 лист від полонених з робітничих команд, причому до 1078 листів містили грошеві вкладення на суму 5440,74 м.н. на добродійні цілі. Найбільше з них (1727,30 м.н.) призначались на потреби волинських шкіл, ще 928,48 м.н. були адресовані на будову пам'ятника полоненим, 1295 м.н. – на

314 Розсвіт. Раштат, 1917. 28 лютого. Ч.11(76).

замовлені книжки та 628 м.н. – для передплати таборової газети³¹⁵.

Полонені охоче перераховували кошти й на загальнонаціональні потреби: в квітні 1917 р., коли у таборі перебувало лише 993 полонених, за три дні до Національного фонду (на потреби УЦР) було зібрано 1905 м.н.³¹⁶ Збір коштів до цього фонду був продовжений і в наступних місяцях, це питання обговорювалось на загальнотаборовому вічу 13 червня, під час якого «люди відгукнулися з великим захопленням і щиро жертвують на цю ціль». За кілька днів для відправлення УЦР Берлінській централі СВУ було передано 2000 м.н.³¹⁷. Одночасно табір надіслав привітання УЦР, нагадуючи її керівництву про існування маленького острівка українства на німецькій землі³¹⁸.

Важливим засобом виживання для полонених стало надходження до табору обмежених партій продуктів тривалого зберігання, які час від часу передавались до Раштату кількома гуманітарними організаціями (зокрема – Швейцарським і Шведським Червоним Хрестом, Московським союзом городів, Московським комітетом Червоного Хреста)³¹⁹. За перші три місяці 1917 р. раштатдці отримали від них 268 ящиків галет, 198 посилок з різними речами, 11,5 пудів чаю³²⁰, 3772 сорочки, 1207 оселедців, а також окремі партії сухарів, макаронів, тютюну та цигарок, одягу та ін.³²¹ Ці надходження перебували в центрі уваги таборового загалу та розподілялись між полоненими спеціально уповноваженою на те інституцією – Центральним Комітетом, члени якого обирались усіма таборянами.

Допомога полоненим продовжувала надходити й пізніше, зокрема у першій половині 1917 р. від Російського

315 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.21, арк.1.

316 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.31, арк.4.

317 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.31, арк.5; Розсвіт. Раштат, 1917. 29 червня. Ч.44(109).

318 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.31, арк.8-9.

319 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.23, арк.10.

320 Один пуд дорівнював 16,380496 кг.

321 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.21, арк.5.

Червоного Хреста в Швейцарії до Раштату було передано 10 ящиків сала (загальною вагою 103 пуди і 20 фунтів³²²). Рішенням ЦК його було розподілено в таборі (на 814 осіб) і таборовому лазареті (на 180 осіб) у розрахунку 1,5 фунта сала на кожного таборянина (загалом у таборі було роздано 2485 фунтів). Окремо в лазареті хворим румунам і англійцям було видано 219 фунтів сала (один фунт на кожного). Ще 2585 фунтів було відіслано для полонених 59 робітничих команд (2 фунти на кожного робітника). Решта цього продукту (139 фунтів) була призначена для роздачі тим таборянам, які повертались з робітничих команд³²³.

Інформація про окремі надходження публікувалась на шпальтах таборової газети, в одному з номерів якої повідомлялось про щедрі дарунки від Бернського комітету Червоного Хреста у червні 1917 р.: 725 сорочок і 806 штанів, 20 ящиків овочів, 1500 цигарок, 360 фунтів чаю, три мішки гречаної крупи, шість пудів 34 фунти цукру, 2200 куски мила. Тоді ж Московський комітет передав 41 ящик з цукром, білизною, сухарями, а Стокгольмський комітет – 8000 кг різних речей³²⁴.

25 червня 1917 р. ЦК на своєму засіданні ухвалив рішення про розподіл подарунків, які прибули з України (255 мішків сухарів, 12 мішків цукру, 4 мішки пшона). Кілька ящиків, в яких мала бути махорка та м'ясні консерви, виявились порожніми, відтак – можливо, що їх вміст був вкрадений (разом із супровідними документами) невідомими зловмисниками під час транспортування. Знов таки, частину продуктів (50 мішків сухарів та один мішок цукру) було відправлено на команди, решта розподілена в таборі³²⁵.

322 Один фунт дорівнював 0,4095124 кг.

323 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.111, арк.63.

324 Розсвіт. Раштат, 1917. 18 червня. Ч.41(106); 25 червня. Ч.43(108).

325 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.111, арк.92.

* * *

Важливим іспитом на зрілість таборової громади в Раштаті були вибори представницьких органів полонених – 50 членів Генеральної Ради, а ще за два дні – Генеральної Старшини, до складу президії якої увійшли Я. Тарасовський (голова), Іваницький (заступник), О. Крижановський (секретар), В. Сербин (скарбник). До її складу були також призначені Чумак (напряму роботи – «просвіта»), М.Паращук («промисел»), Іваненко («торгівля»), В.Кривусів («штука», мистецтво – *авт.*), В. Мороз («преса»)³²⁶. Новообраному «уряду» табору розпочав свою діяльність, розпоряджуючи обмеженим бюджетом (місячні видатки Генеральної Старшини і Просвітнього відділу в Раштаті на березень були затверджені СВУ в сумі 5000 м.н.), – менше ніж у попередні місяці. Справа в тім, що у цей час Берлінська центральня СВУ намагалась заощаджувати – з метою акумуляції коштів, потрібних для відкриття нового українського табору³²⁷.

Щоправда, з цього правила існували винятки, прикладом чого стало створення та фінансування музею СВУ в Раштаті (був заснований в кінці травня 1917 р.)³²⁸. СВУ задля того, аби «мати перегляд як розвивається різьбарська, малярська, вишивальницька та гончарна школа в таборі»³²⁹, щомісячно переказував 100 м.н. для утримання та поповнення його фондів, завдяки чому до музею закупувались мистецькі роботи полонених. Робота полонених у музеї, як і виготовлення ними експонатів для музею – оплачувалась з каси Просвітнього відділу СВУ. Інколи – на прохання Генеральної Старшини громади «Самостійна Україна» – музей передав окремі речі для святкових дарунків (приміром – на Різдво) капітанові Швайцеру³³⁰.

326 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.33, арк.96.

327 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.34, арк.87-88.

328 Розсвіт. Раштат, 1917. 19 травня. Ч.33(98).

329 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.25, арк.18.

330 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.168, арк.42.

У недатованому (орієнтовно – літо 1917 р.) «Рахунку проданим речам до Музею» йдеться про купівлю коштом СВУ 50 експонатів для музею (на що було витрачено 148,50 м.н.), зокрема – гончарних виробів (чашок, чайників, ваз, свічників, куманців, крашанок, попільничок, свічників та ін.), який був підписаний головою управи гончарні Петром Шиліним, секретарем Йосипом Семеновим і М. Паращуком³³¹. У подальшому СВУ продовжував купувати для музею гончарні вироби, отримуючи при цьому 25% знижку³³². До 1 вересня 1917 р. у фондах музею зберігалось вже 169 різьблених дерев'яних речей (вартістю 558,45 м.н.) та 89 гончарних виробів (вартістю 283,09 м.н.)³³³.

Крім того, важливим було й те, що виготовлені у «кустарні» вибори «порозходились по всіх закутках Німеччини» сприяючи в такий спосіб ознайомленню німців з культурними набутками українців, про що таборян повідомляв двотижневик «Розвіт» (протягом квітня-серпня 1917 р. вийшло 34 номери газети). Наклад кожного номеру становив від 2000 до понад 3600 прим., загалом же у квітні – серпні 1917 р. було надруковано 94362 примірників³³⁴. Придбати газету в таборі можна було у книгарні «Український Рух», де також реалізовувалась й інша поліграфічна продукція

331 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.168, арк.Ззв., 6. До серпня 1917 р. музей провадив М. Паращук, але в кінці серпня провід над ним перебрав В. Сімович, заходами якого було укладено опис музейних речей з присвоєнням кожній номеру та призначено окремого сторожа. Ці кроки В. Сімовича опосередковано дають зрозуміти, що можливо М. Паращук належним чином не обліковував ті вироби, які купувались ним же для музею, що й прояснює причину його відсторонення від завідування музеєм – авт.

332 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.168, арк.8.

333 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.25, арк.18зв. До кінця січня 1918 р. до музею надійшло ще 56 виробів таборових гончарів (191,33 м.н.) і різьблений стіл (450 м.н.), зібрано невелику колекцію вишиванок (сорочок) та три вишиті рушники (полтавська школа вишивання). На кінець серпня 1918 р. музейний інвентар нараховував 473 предмети, у т.ч. й значна кількість малюнків, виконаних раніше учнями таорової малярської школи. ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.25, арк.18зв.

334 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.25, арк.22-22а зв. (28 травня 1917 р. редакційний комітет відзначив вихід 100-го числа «Розвіту»).

(тільки протягом квітня-серпня 1917 р. в ній було реалізовано книжок і брошур на суму 6991,94 м.н.)³³⁵.

Але перед таборовим «урядом» стояли й набагато складніші проблеми, ніж організація тиражування таборового часопису. Найголовніша була пов'язана з потребою укомплектування відділу січовиків у кількості 23 вояків з числа полонених трьох українських таборів (у т.ч. 11 раштатців), які 17 квітня виїхали на Волинь (про це докладніше див. наступний розділ – *авт.*). Генеральна Старшина, не знаючи достеменно завдань, які виконуватимуть ці вояки та не маючи спочатку інструкцій від централі СВУ (вони надійшли тільки 4 квітня), все ж таки організували їх відбір, відразу наразивши себе на жорстоку критику з боку «опозиції»³³⁶. «Олїї до вогню» додало те, що перед своїм від'їздом січовики в присутності президії Генеральної Старшини громади «Самостійна Україна» і капітана фон Швайцера прийняли присягу в Карлсруе³³⁷.

А вже у кінці квітня 1917 р. Генеральна Старшина в чергове обговорювала справу відрядження ще 33 січовиків на Волинь, чого зажадало військове міністерство Німеччини у своїй телеграмі до табору (така ж кількість мала бути відібрана у Вецлярї та Зальцведелї). Їх завданням, за словами Я.Тарасовського, мала стати «агітація між тамошнім українським населенням», а також «агітація проти поляків, які ворожо відносяться до німецького війська, і не хочуть оброблять свої поля й підмовляють до того українців»³³⁸.

Голова табору поінформував український актив, що ця група січовиків не складатиме присяги (українському народові), але перебуватиме на Волині в січових уніформах та працюватиме у підпорядкуванні М. Шаповала. З огляду на те, що Генеральна Старшина не мала ще інформацій про ставлення до цього з боку СВУ, вона запропонувала провести додаткові консультації з керівництвом таборових

335 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.25, арк.23-24.

336 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.39, арк.34.

337 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.40, арк.3-4.

338 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.13, арк.5-6.

громад Вецляра і Зальцведеля задля вироблення єдиної позиції у цьому питанні³³⁹. Але для цього вже не було часу, і 2 травня з табору відбуло ще 33 січовики, 6 липня – ще стільки ж³⁴⁰. Разом з цією групою на зайняті території тимчасово виїхав Я.Тарасовський, який провів там кілька тижнів.

Надання виборним органам широких повноважень у вирішенні внутрішньотаборових питань вимагала зваженості та обережності, чого часом бракувало полоненим, які обирались на вищі таборові посади (Генеральної Старшини). Деякі їх рішення не завжди сприймалась усіма полоненими суто з особистісних мотивів, які у цьому керувались не розумом, а симпатіями та антипатіями. Тертя між членами таборової організації проявились вже під час реорганізації табору, а у травні 1917 р., як відзначав у своєму листі від 22 травня 1917 р. голова табору і Генеральної Старшини Я.Тарасовський, вони «приняли ще більш завзятіший характер; а з виїздом таборової президії у Зальцведель (для участі у роботі міжтаборової конференції – *авт.*), криза до того дійшла, що противна агітація, яка досі провадилася певною кучкою людей, оформірувалася в цілу організацію, котра відбувала по два і три рази на день свої засідання»³⁴¹.

За його оцінкою, у таборі сформувалась справжня «опозиція», яка попри все жадала заміни президії Генеральної Старшини. Вона зуміла здобути вплив на частину таборового загалу, звинувачуючи президію у тому, що відправка січовиків на Волинь переслідувала винятково німецькі інтереси. Але це було лише «зачіпкою», що була потрібна аби звинуватити президію в «терорі», «запроданстві» та інших злочинах. Внаслідок цього на своєму засіданні 12 травня 1917 р. Генеральна Старшина була змушена поставити на голосування питання про вотум довіри, який й був отриманий більшістю голосів (але після кількох промов на її

339 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.58, арк.29. У цьому документі фігурують прізвища 33 рашатців, які 7 липня 1917 р. відбули з табору на Волинь – *авт.*

340 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.23, арк.20.

341 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.30, арк.11.

підтримку). Під час цього засідання «було поставлено багато інтерпеляцій, безумовно користуючись при цьому нагодою облити болотом Старшину», але після пояснень членів Генеральної Ради ці закиди були «відтягнені»³⁴².

І хоча конфлікт був залагоджений, «але в дійсності все те лишилося і кожную хвилю загрожує знову вибухнути», з огляду на що президія остаточно вирішила «уступити» (піти у відставку – *авт.*), після чого М. Іваницький зрікся членства в президії³⁴³ (на його місце було обрано полоненого Пархоменка), а невдовзі до цього вдасться й решта членів президії³⁴⁴. На думку Я. Тарасовського, такий крок мав «схоронити цілковитий спокій, нічим абсолютно не підриваючи роботи», а разом з тим він повинен був притягнути «до активної праці той елемент, котрий доси маючи нагоду працювати» уникав долучатись до роботи в таборі.

Разом з тим Тарасовський вважав, що працювати надалі в таборі члени «старої» президії вже не матимуть можливості (бо опозиція залишатиметься в Раштаті і робитиме все для їх дискредитації), з огляду на що пропонував відрядити їх до України, де вони могли би принести набагато більше користі. Тим більше, що такі прецеденти (імітація втечі з табору та нелегальний переїзд українських активістів до України з метою проведення національно-революційної роботи) вже мали місце неодноразово³⁴⁵.

Зрештою, у липні-серпні 1917 р. склад президії Генеральної Старшини значною мірою оновився, що було пов'язано як з бажанням «старих» її членів вирватись з табору, так і діями «опозиції», яка прагнула усунути їх від влади. В силу цього 5 серпня 1917 р. членства в президії зрікся В. Сербин

342 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.30, арк.12.

343 М.Іваницький звернувся до Генеральної Ради з проханням надати йому місячну відпустку для поправки здоров'я через перевтому, в якій він перебував з 1 червня до 1 липня 1917 р. (див.: ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.35, арк.19-20).

344 5 серпня 1917 р. зрікся членства в президії ще один її член – В. Сербин (див.: ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.35, арк.26).

345 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.30, арк.13-14.

(невдовзі він нелегально виїхав до України)³⁴⁶, так само з її складу вийшов В. Крижановський, який у складі січового відділу відбув на Волинь. Після цього Генеральна Старшина була поповнена Калюжним (виконував обов'язки писаря) і Рожком (був обраний скарбником). «Заступництво промислу й торгівлі» в Генеральній Старшині після відомого «інциденту» з М. Парашуком було доручено В.Сімовичу. Нарешті, до складу Генеральної Старшини було також обрано Іваницького, а після його відставки – о. П.Катеринюка³⁴⁷.

* * *

Розвиток таборової громади «Самостійна Україна» в таборі Раштат у першому півріччі 1917 р. був позначений значними культурно-організаційними здобутками. Подолавши коротку тимчасову кризу в січні ц.р., зумовлену від'їздом з табору значної кількості організаторів національного життя, провід громади продемонстрував свою здатність успішно вирішувати всі головніші проблеми життєдіяльності полонених українців у Раштаті. Все більша кількість таборян долучалась до національно-громадських акцій, беручи, зокрема, активну участь у збірках коштів на громадські та національні потреби.

Видавнича секція була реорганізована у видавничу спілку «Український Рух», змінено формат часопису, а сама газета почала видаватись двічі на тиждень, оперативно інформуючи членів громади «Самостійна Україна» про основні події в Європі та Україні. Щоправда, справи товариства «Рух» не завжди стояли добре, зокрема, експедиція працювала часом не достатньо ефективно, не здійснювався належним чином облік виготовленої продукції, товариство довгий час не мало свого статуту³⁴⁸, що призводило до

346 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.35, арк.26.

347 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.25, арк.3зв.

348 Це сталось лише 25 жовтня 1917 р. Тоді ж було й поповнено бібліотеку товариства «Рух» (до 749 томів), які випозичались тільки членам товариства – *авт.*

непорозумінь з Генеральною Старшиною. Ситуація нормалізувалась лише у червні 1917 р., а вже наступного місяця товариство приступило до видання граматики В.Сімовича та готувалось до видання літературного додатку, в якому мала відображена історія табору.

Таборяни традиційно вшановували пам'ять Т. Шевченка, січовики окремо влаштовували урочистості на його честь як січового Патрона. Було розроблено новий виборчий закон, у відповідності до якого проведено вибори Генеральної Ради та Генеральної Старшини. До робітничих команд відряджались «мужі довір'я» (250 виїзців), заходами яких (спільно з Генеральною Старшиною) було розглянуто та полагоджено багато скарг полонених. Заходами полонених (на зібрані ними ж кошти) було замовлено та отримано камінь для спорудження пам'ятника померлим у таборі. На Різдвяні свята полонених розраджувала ялинка, про встановлення якої також подбав таборовий провід українців.

4.2. Участь полонених українців табору Раштат в загальноросійському революційному русі навесні 1917 р.

Як вже зазначалось, Лютнева революція в Росії стала найпотужнішим каталізатором процесу формування національної самосвідомості у полонених вояків-українців. Падіння російського царату звільнило значну частину таборян від відчуття страху перед неодмінними репресіями, які їх очікували після повернення додому. З огляду на це українська пропаганда набула у цей час значно потужнішого звучання, привертаючи до складу громади «Самостійна Україна» все нових симпатиків українства.

Перебуваючи під вражінням блискавичного падіння монархії та трансформації імперії в республіку, керівник Берлінської централі Союзу визволення України О.Скоропис-Йолтуховський 31 березня 1917 р. звернувся до таборян із закликом надати йому уповноваження представляти їх інтереси перед російським Тимчасовим урядом. У його листі, адресованому Генеральній Старшині громади «Самостійна Україна» в Раштаті, містилось доручення опублікувати в таборівій газеті «на цілу першу сторінку» текст відозви, при чому наклад цього номера часопису мав скласти 6000 примірників³⁴⁹ (майже втричі більшим ніж наклад звичайного числа – *авт.*).

У цьому документі були сформульовано чотири соціально-політичні вимоги, на основі дотримання яких мали будуватись майбутні українсько-російські взаємини: «Щоби в основу нових, як тимчасових порядків, так і нових основних законів, заложено й переведено до краю повне народоправе (повнота влади народові); щоби на всім просторі, заселеним українським народом, привернені були назад основи Переяславського договору 1654 року, підступно под[т]оптані та знищені московськими царями, і щоби права інших недержавних народів Росії були забезпечені основними законами, щоби селянству українському привернено назад відняті царями в українського народу й роздаровані царським слугам землі; щоби в інтересі розпочатого народом великого діла був заключений правительством революції як найшвидше мир на основах, які гарантували би всім народам Європи вільний розвиток»³⁵⁰. Як зазначалось у цитованому листі О. Скорописа-Йолтуховського, ці положення були взяті ним з меморіалу «Революційному Правительству Росії» (підписання якого було ініційоване Головною Українською Радою табору Фрайштатт в Австро-Угорщині), при чому – за його ж визнанням –

349 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.39, арк.8.

350 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.39, арк.9.

2-й пункт був дуже невдалим, і тому мав би бути «стилізований инакше»³⁵¹.

З висоти сьогодення є всі підстави стверджувати, що всі ці вимоги апріорі не могли бути виконані політичним провідом «революційної» Росії, яка не збиралась передавати владу народові (але зробила все аби пізніше владу узурпували більшовики), не уклала миру і продовжувала війну до «переможного кінця», не могла через свою анемічність справедливо вирішити земельне питання, і тим більше не збиралась у стосунках з Україною повертатись до «основ Переяславського договору 1654 року» та забезпечувати хоч в мінімальній мірі «права інших недержавних народів». Попри всі революційні перетворення в Росії – не змінювалась і не могла змінитись природа її великодержавно-імперіалістичної влади, як і не могло відбутись жодних зрушень на краще психології основної маси прибічників більшовизму, визначальними рисами яких були плебейство, агресивність, знахабнілість, сліпа віра у своїх підступних вождів.

Зрозуміло, що таборяни не могли цього передбачати, відтак на виконання розпорядження О. Скорописа-Йолтуховського 2 квітня був опублікований номер газети «Розсвіт» з відозвою³⁵², і вже наступного дня його було розіслано на робітничі команди. У часопису було розміщено й звернення підтримати своїм підписом цю кампанію і тих полонених українців, які не були приписані до жодного з українських таборів. О.Скоропис-Йолтухоський закликав таборян «пустити в рух всі свої сили і організаційний досвід»³⁵³, щоб швидко й успішно провести агітаційно-роз'яснювальну кампанію у середовищі полонених, переважна більшість яких перебувала поза табором. Але через відсутність «українського референта» капітана Швайцера в Раштаті, Генеральна Старшина (вищий виконавчий ор-

351 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.39, арк.9.

352 До товаришів полонених різних таборів, та робітничих команд // Розсвіт. Раштат, 1917. 3(4) квітня. Ч.21(86). С.2.

353 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.39, арк.10.

ган громади – *авт.*) не могла негайно відрядити до робітничих команд «мужів довір'я» та українських активістів з метою роз'яснення суті відозви і для збору підписів³⁵⁴.

З квітня ц. р. О.Скоропис-Йолтуховський відіслав до Раштату своє власне звернення (для публікації в таборівій газеті³⁵⁵), яким переконував полонених, що їх голос «мусить почути ціла Україна, ціла московська держава», а задля того його належить відрядити для переговорів з Тимчасовим урядом. Це твердження він обґрунтовував тим, що СВУ вже обстоював права полонених українців перед урядами центральних і нейтральних держав, між тим – після повалення царату, на думку О. Скорописа-Йолтуховського, «наступила пора, коли Союз визволення України, виповняючи свій обов'язок перед нашим народом, мусить виступити в обороні його прав і перед московським правительством». Не розуміючи природи революційних подій в Росії, О.Скоропис-Йолтуховський абсолютно безпідставно вважав, що з огляду на виникнення «з революції народних мас» російського Тимчасового уряду, останній «мусить рахуватися з волею народних мас»³⁵⁶.

Можна тільки дивуватись тій політичній наївності, яку продемонстрував у цьому питанні О. Скоропис-Йолтуховський – без сумніву дуже досвідчений український громадський діяч і політик. Єдиним поясненням цьому може хіба слугувати його сліпа віра у добру волю російської демократії зразку 1917 р., яка напевно що ґрунтувалась на його колишніх зв'язках з російськими революціонерами на початку ХХ ст. (у свій час О.Скоропис-Йолтуховський належав до складу «Соціал-демократичної спілки», яка на автономних засадах входила до Російської соціал-демократичної робітничої партії – *авт.*).

Можливо що такі помірковані (але все одно нездійсненні) вимоги до російського Тимчасового уряду були

354 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.39, арк.16.

355 *Скоропис-Йолтуховський О.* До всіх громадян Раштатського табору // Розсвіт. Раштат, 1917. 3 квітня. Ч.21(86). С.1.

356 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.39, арк.13.

обумовлені тактичними міркуваннями, намаганням домогтись від нього хоча би мінімальних поступок, бо заявляти про від'єднання від Росії і сподіватись отримати на це згоду було з самого початку приречене на категоричну відмову. Найгіршим було те, що О. Скоропис-Йолтуховський не розумів головного – безперспективності апеляцій до російських політичних еліт щодо самовизначення українських земель, які априорі розглядались ними тільки у нерозривному зв'язку з метрополією.

Між тим організаційна фаза збору підписів успішно тривала – 3 квітня 1917 р. представники громади (т.зв. – «мужі довір'я») отримали відозви та підписні листи та були проінструктовані зібрати якомога більше підписів серед полонених, для чого вони мали відвідати максимальну кількість робітничих команд. Для збирання підписів на командах були відряджені й деякі члени президії Генеральної Старшини таборової громади «Самостійна Україна». Того ж дня О. Скоропис-Йолтуховський виїхав до Зальцведеля, далі він мав відвідати Вецляр, й лише потім побувати у Рапштаті. В усіх таборах він мав виступити на загальнотаборових вічах, обговорюючи «саму лінію домагань», які він мав потім обстоювати у Петрограді³⁵⁷.

Централя СВУ своїм листом від 4 квітня 1917 р. поінформувала Генеральну Старшину, що військове міністерство Німеччини надіслало до комендатури табору спеціальний циркуляр, яким доручала останній зробити «всякі улекшення до збирання підписів під наказом, не роблячи трудностей також при скликаню робітничих команд під час роботи»³⁵⁸. У цьому листі О. Скоропис-Йолтуховський також дякував Генеральній Старшині за енергію, яку вона виявила на етапі підготовки до збирання підписів, та визначив кінцевий термін проведення цієї кампанії – 20 квітня. На його думку, було дуже важливо, аби «наказ

357 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.39, арк.10.

358 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.39, арк.17.

підписали всі Українці Раштатського району і на командах, куди заїздять Ваші мужі довіря. Коли не зберемо що найменше 10.000 підписів, то весь наш розмах проти Москаля піде на марно»³⁵⁹.

Крім того О. Скоропис-Йолтуховський просив уміщувати у кожному числі таборової газети інформацію про кількість щодня зібраних підписів, публікувати та останній сторінці імена підписантів із зазначенням номерів їх команд. Повідомляючи про свій приїзд до Раштату 10 квітня, він просив організувати зустріч з українським активом (членами Генеральної Ради і Старшини та «мужами довір'я»), а також скликати ввечері того ж дня «агітаційне віче» для роз'яснення полоненим політичної ситуації в Росії³⁶⁰.

Слід відзначити, що процес переконування полонених тривав зі значними труднощами, що було зумовлено неготовністю значної частини таборян зробити свій вибір на користь української справи. Російський самодержець зрікся престолу, але багатовіковий підневільний стан України фатально позначився на переважній більшості українців, які все ще вважали обстоювання національно-визвольних гасел небезпечною справою. В очах частини полонених підписання цього «мандату» означало цілковитий розрив з їх старими проросійськими уявленнями, яких вони не змогли позбутись – навіть перебуваючи довший час в українському таборі.

Архівні документи рясніють повідомленнями «мужів довір'я», які в переважній більшості інформували про незадовільний хід збирання підписів на робітничих командах. Як йшлося у листі одного з них (А.Волосова) до голови табору Я. Тарасовського (від 9 квітня 1917 р.) – хоча команди отримали газети з підписними листами, значна кількість полонених заявляла, що підписувати їх «боятися або не годяться (не погоджуються – *авт.*)», причому особливо

359 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.39, арк.17.

360 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.39, арк.18.

їх непокоїла наявність у тексті пункту про Переяславську угоду. За висловом українського активіста, деякі команди «чортом дивились» на приїзд представника табору для збирання підписів, інші «не мають і не хочуть мати наших часописів», виписуючи натомість «Рускій Вестник», консервуючи в такий спосіб свою малоросійськість³⁶¹.

А. Волосів гостро таврував у своєму листі «південних Українців», зокрема херсонців, які «таки в більшості зволоч (сволота – *авт.*), що й гидко дивитися на них», бо вони «в першу чергу в опозицію стають[...] і на якимсь чортовім жаргоні починають пояснювати, що вони за Україну не підпишуться». Спілкуючись з полоненими, А. Волосів підмітив, що «як тільки виступає опонент і починає тараторити, то я зразу кажу йому «чи ви товаришу не Херсонський?» і ще ні разу не помилився», і що йому «соромно за таких земляків». Такий стан справ спонукав А. Волосова зробити сумний висновок, що частина полонених в деяких командах (Ветельбрун та ін.) перебуває «на тім ступені, як півтора роки назад у таборі. Вчили би ся вони радо, але при тих умовах, як би про Україну їм не нагадували, соціальні думки їм можна привити, але що до національних, то...»³⁶².

Ще один представник Раштату – полонений П. Поляків (член таборового Драматичного товариства), якого було делеговано для збору підписів в окрузі Еттенгайм, повідомляв про «дуже кепські» результати збору підписів. Він не приховував свою зневагу до неосвіченої частини полонених малоросів: «звичайна кобилка не хоче підписувати і говорить Бог зна що, а багато людей котрі состояли по ріжних організаціях, а навіть і провідники команд де які, не підписали із страху щоб на їх не гримали на командах». Відвідавши 12 команд, П.Поляків зібрав лише 20 підписів. Цей сумний «здобуток» не влаштовував його настільки, що він навіть зважувався підправити (фактично – фальсифікува-

361 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.178, арк.55зв.

362 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.178, арк.55.

ти) цей результат. Маючи «при собі повністю імена і фамілії і лічні номери» П.Поляків повідомляв невідомому адресату про те, що йому «прийдеться самому підроблювати підписи бо інакше нічого не вийде»³⁶³.

Зараз достеменно неможливо точно встановити, чи дійсно він зважився на таке чи все ж таки відмовився від реалізації свого задуму. Також існує ймовірність того, що привезені ним підписні листи не були враховані Генеральною Старшиною, яка знала (з його ж листа) про фактичну кількість підписантів. Проте найголовнішим в цій історії є інше – а саме непереможне бажання вихованих Раштатом українських активістів скріплювати і обстоювати українську ідею усіма можливим (і неможливими) засобами. Очевидно, що прагнення П. Полякова розбурхати темну солдатську масу, домогтись ствердження національних домагань українців перед Тимчасовим урядом Росії – заслуговують на цілковиту підтримку та схвалення, навіть якщо він при цьому в чомусь відійшов загальноприйнятих в європейських країнах принципів підрахунку голосів.

13 квітня 1917 р. на своїх надзвичайних зборах Генеральна рада громади «Самостійна Україна», яка представляла інтереси 12 тисяч полонених українців табору Раштат, розглянула питання про відрядження делегації до Петербургу з метою представництва інтересів полонених українців у Німеччині. За наслідками його обговорення було ухвалено рішення видати О. Скоропису-Йолтуховському наступний окремий «мандат», зміст якого суттєво відрізнявся від «фрайштадського наказу»: «На підставі пунктів домагань, підписаних членами нашої Громади, Генеральна Рада як верховна політична інституція цілої громади, доручає Президентові Скорописові, перед московським правительством і всеросійськими зборами і де то буде вимагати Українська справа, заступати наші національні і політичні інтереси, згідно з політичною зрілістю нашої громади,

³⁶³ ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.178, арк.59-60.

котра домагається, аби доля України ні в яким разі не була рішена загальними Установчими зборами, а лишень українське питання, як національне і політичне життя, а також відношення до російської і других держав – мусить бути вирішено Українськими Установчими Зборами, скликаними на підставі загального, рівного, тайного і безпосереднього голосування. Вибори мають бути проведені на території заселеної Українським народом. Українські Установчі Збори мають зібратися в нашій столиці Києві»³⁶⁴.

Таким чином раштатці цілком слушно наполягали на тому, що доля України мала вирішуватись не всеросійськими установчими зборами в Петрограді, а всеукраїнськими – в Києві, а делегати до них мали обиратись українцями на землях їх проживання. Таким чином, члени громади «Самостійна Україна» відкидали автономістські постулати, які були покладені в основу «наказу фрайштадців», та пропонували підвищити їх «градус» до рівня самостійницьких вимог (але знов таки – не заявляючи про це відкрито).

Вже наступного дня (14 квітня) Генеральна Старшина громади «Самостійна Україна» звернулася з листом (за підписом Я. Тарасовського) до всіх українських таборових представництв, заявивши про свій намір видати «окремий мандат» О. Скоропису-Йолтуховському – з огляду на неясність тих вимог, які були початкове сформульовані Головною радою табору Фрайштадт. Раштатці просили громади інших українських таборів підтримати їх самостійницькі змагання, водночас вони – не бажаючи роз'єднувати голоси полонених, які паралельно збирались в усіх таборах під первісним текстом «мандату», зробили все аби максимально підтримати його опублікований варіант³⁶⁵.

Збір підписів тримав до 26 квітня, але не був фактично завершений й цього дня. Розіславши на команди 800 блан-

364 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.40, арк.22; спр.39, арк.19; спр.111, арк.240-240зв.

365 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.40, арк.21; спр.39, арк.20; спр.111, арк.239.

ків з текстом мандату для О. Скорописа-Йолтуховського, Генеральна Старшина отримала з них лише 310, в яких фігурувало 8268 підписів³⁶⁶. При цьому таборовий провід у протоколі підрахунку підписів від 27 квітня 1917 р. полонених вказав на поважні труднощі, які перешкождали їх збиранню. До них, зокрема, належали: надзвичайно незручний момент, коли майже всі полонені виїхали з табору до робітничих команд, а поштовий зв'язок ще не було налагоджено належним чином; короткий термін збирання підписів, коли в перші дні через дії комендатури не було можливим розпочати цю кампанію; необізнаність німецьких урядовців (які супроводжували команди) зі змістом і значенням цієї акції, що призводило до надіслання до табору незаповнених бланків, які навіть не пред'являлись полоненим; неможливість охопити всі команди, внаслідок чого значне число українців просто не знали про проведення цієї акції³⁶⁷.

З огляду на останнє, до табору надходили підписані бланки й після 26 квітня, що пояснює існування іншої цифри зібраних підписів – 8523³⁶⁸. Між тим централія СВУ на початку травня 1917 р. подовжила термін збирання підписів, але скористатись цим раштатці вже не могли, бо раніше в одному з номерів таборового часопису було розміщено оголошення про завершення збирання підписів та подана їх загальна кількість. Більше того, у тому ж номері містилась повідомлення про те, «що ті підписі, які надходять тепер уже не так важні». Не вважали раштатці доцільним й наново відправляти за підписами «мужів довір'я», до того ж – існувала дуже мала ймовірність того, що та частина полонених, які не підписали «уповноваження» у квітні 1917 р., зробили би це цього разу³⁶⁹. Але є підстави

366 Розвіт. Раштат, 1917. 28 квітня. Ч.27(92).

367 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.39, арк.27.

368 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.31, арк.3; див. також: Розвіт. Раштат, 1917. 2 травня. Ч.28(93).

369 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.39, арк.34.

припускати, що таборовий секретаріат все ж таки враховував ті підписні листи, які надходили до табору впродовж травня 1917 р., бо остаточна їх кількість (станом на 9 червня 1917 р.) склала 8829³⁷⁰.

Збір підписів для уповноваженням О.Скорописа-Йолтуховського став першою серйозною перевіркою самостійницького потенціалу раштатської громади, яку вона успішно витримала. Загалом у трьох таборах (Раштат, Вецляр, Зальцведель) було зібрано 19004 підписів. Ще 4000 підписів було зібрано М. Меленевським серед полонених українців на австрійських землях³⁷¹. Це дало підстави О.Скоропис-Йолтуховському звернутися до Української Центральної Ради у Києві (лист від 18 липня 1917 р.), наголосивши на тому, що «свідомі українські громадяни, які перебувають тепер у полоні, особливо ж ті, що згуртувалися в національних таборах, зустріли перемогу революції не як байдужі сторонні глядачі, а з одушевленням, з вірою, що шлях до нашого відродження розчищений, що і на «нашій не своїй землі» настала пора державного будівництва»³⁷².

В такий спосіб О. Скоропис-Йолтуховський сподівався підготувати собі повернення до Києва, розраховуючи на те, що УЦР підтримає його клопотання про в'їзд до Росії на урядовому рівні. Проте ці сподівання виявились марними, бо провід УЦР не мав бажання перейматись лобіюванням приїзду О. Скорописа-Йолтуховського до України через його «пронімецькість», а російська влада відповідно не вважала за доцільне поспішати з наданням йому дозволу на прибуття до Петрограда з огляду на його репутацію «мазепинця».

У зв'язку з цим О.Скоропис був змушений тривалий час перебувати у Стокгольмі, намагаючись все ж таки встановити контакти з керівництвом УЦР, діючи у цьому напрямку не лише з власної ініціативи, але й за проханням офіційного Берліну, який у цей час шукав контактів з українською владою.

370 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.39, арк.40.

371 ЦДАВО України, ф.1115, оп.1, спр.2, арк.120-121.

372 ЦДАВО України, ф.1115, оп.1, спр.2, арк.119.

Але все було марним – голова УЦР М. Грушевський вперто уникав робити будь-які кроки на зустріч Союзу³⁷³, побоюючись «спровокувати» росіян на жорсткі заходи щодо України.

У цій ситуації О. Скоропис-Йолтуховський приймає рішення «передати ці домагання, знявши з себе цю місію, Українській Центральній Раді в повній вірі, що Українська Центральна Рада доведе до відома революційної демократії Росії і обстоюватиме здійснене їх цілою своєю силою і авторитетом». Зрештою, О. Скоропис так і не отримав згоди на в'їзд від російського уряду, і тому всі підписані листи, петиції, мандат були передані ним на збереження у Нобелівську бібліотеку Шведської академії наук у Стокгольмі³⁷⁴.

Отже, Лютнева революція в Росії зруйнувала більшість внутрішніх бар'єрів, які заважали до цього полоненим приєднуватись до української справи. Крім того вона стала могутнім чинником у справі поширення національної свідомості полонених не тільки в таборі, але й на робітничих командах, впливаючи навіть на тих, хто спочатку тримався осторонь культурно-просвітньої праці в таборі.

У цьому контексті одним з найважливіших досягнень громади «Самостійна Україна» стало проведення кампанії збору підписів для уповноваження О.Скорописа-Йолтуховського для участі у роботі майбутніх російських Установчих зборів, та вироблення для нього «осібного мандату», яким була зафіксована самостійницька позиція полонених раштатців у питанні майбутньої російської конституції. При цьому значна кількість таборян продемонструвала високу ступень національної та громадянської свідомості, успішно склавши цей «іспит» власної політичної зрілості.

Більше того, ця акція переконала українських активістів у важливості реалізації їх власних ініціатив, спрямованих на об'єднання зусиль всіх таборових громад українців. Відтак ще під час збирання підписів громада «Самостійна Україна» виступила з важливою ініціативою – «утворити

373 ЦДДА України в м. Львові, ф.309, оп.1, спр.2020, арк.17-18.

374 ЦДАВО України, ф.1115, оп.1, спр.2, арк.123-124.

з'їзд представників від усіх українських таборів». Хоча ця ідея обговорювалась ще раніше, її реалізація була відкладена через наявність важливіших проблем таборового життя. Але у зв'язку з розвитком політичної пропаганди в таборах скликання з'їзду стало «конечною потребою», тим більше що у цей час СВУ передав вирішення всіх справ до компетенції виборних органів (генеральних рад і генеральних старшин) самих таборів³⁷⁵.

Разом з тим слід відзначити, що вплив революційних подій в Росії справив на значну кількість полонених лише поверховий вплив, що обумовлювало їх неготовність рішуче розірвати з омертвілою спадщиною імперських постулатів. Їх малоросійськість не могла бути швидко демонтована, і тому всі зусилля українського активу табору достукатись до їх сердець залишались марними. Але й в цьому випадку члени таборової громади «Самостійна Україна» не припиняли своєї діяльності, спрямованої на національно-політичне освідомлення цієї частини полонених українців. Зрештою, подальший розвиток українського національно-визвольного руху спонукав більшість таборян зробити свій усвідомлений вибір на українства та підтримати гасла УНР.

4.3. Спроби використання полонених українців табору для дестабілізації заплілля російської армії в Україні

Вже невдовзі після українізації табору Рапштат та творення в ньому перших українських гуртків (точна дата невідома, можливо вже на початку осені 1915 р. – *авт.*) шестеро полонених українців добровільно виявили своє бажання таємно виїхати до Росії для прове-

375 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.31, арк.1.

дення там революційної та національної роботи. Один з них – полонений Кудря (псевдонім «Юня») пізніше написав листа до своїх колег в Раштаті, в якому в завуальованій формі повідомив про те, що всі вони зуміли дістатись Росії³⁷⁶. Переправлення українських активістів через лінію фронту відбувалась «способом біглиців через границю», коли останні видавали себе втікачами з німецького полону, після чого російська влада повертала їх додому.

Слід відзначити, що така практика як імітація втечі з табору та нелегальний переїзд українських активістів до України з метою проведення національно-революційної роботи – проводились німецькою владою у 1916 р. неодноразово. У кінці цього року була сформована чергова група таких «поворотців» у складі 10 осіб, до якої й мали увійти кілька чільних українських активістів, які належали до президії громади «Самостійна Україна» в Раштаті – В.Сербин, О. Крижанівський, Волосів, Соломонів, Я. Тарасовський та ін.

Певно бажаючи прискорити свій виїзд з табору, вони звернулись до з листом до голови Берлінської централі СВУ О. Скорописа-Йолтуховського, в якому переконувала останнього, що їх від'їзд жодним чином не позначиться на таборовій праці, бо Раштат вже має достатню кількість підготовлених активістів для її проведення. Водночас перенесення згадуваних активістів на підросійську Україну, на думку авторів листа, матиме велику користь, бо дозволить спростувати хибні уявлення про характер діяльності полонених українців у таборах Німеччини, які витворились під впливом російської пропаганди, для чого ця група поворотців планувала організувати відповідну акцію в українській пресі³⁷⁷.

У відповідь на це звернення О. Скоропис-Йолтуховський своїм листом від 29 травня 1917 р. звертав увагу своїх адресатів на те, що відставка фактично усієї президії буде негативно сприйнята німецькою владою, яка у відповідь

376 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.33, арк.165.

377 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.30, арк.13-14.

могла вдатись до запровадження в таборі «власного порядку», що безперечно зашкодило би українським національним інтересам. На думку О. Скорописа-Йолтуховського, в інтересі справи Я. Тарасовському слід було залишитись на посаді голови табору та голови Генеральної Старшини. І лише за деякий час, коли комендант табору достатньою мірою «ознайомився з новим складом Президії, спрацював з новими людьми» можна було би подаватись у відставку та вирушати до України³⁷⁸.

Відтак питання з Я. Тарасовським було вирішене, проте решта раштатських активістів продовжували наполягати на своєму від'їзді, хоч і усвідомлювали велику потенційну для них небезпеку під час переходу через лінію фронту. Проте їх бажання потрапити додому було настільки сильним, що активістів не зупиняла навіть та обставина, що їх прізвища стали відомі таборовому загалу (як поворотців), та потенційна обізнаність з цим російської військової контррозвідки. Вони продовжували клопотатись перед О. Скорописом-Йолтуховським про свій від'їзд до України, аргументуючи це кардинальними соціальними та національними в ній перетвореннями, які вимагали їх присутності як українців-самостійників.

Зрештою, поступаючись їх проханням О. Скоропис-Йолтуховський звернувся до військового міністерства Німеччини з клопотанням про відправлення Волосова, О. Крижановського, В. Сербина і Соломонова до України, але через територію якоїсь нейтральної країни. Але німецькі військові чинники відповіли на це відмовою, про що О.Скоропис-Йолтуховський повідомляв згадуваних активістів своїм довірочним листом від 16 червня 1917 р. Разом з тим О.Скоропис-Йолтуховський вважав, що в інтересі розвитку національної справи було би залишити згаданих полонених в Раштаті, особливо для продовження політичної акції серед полонених та їх національного осві-

³⁷⁸ ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.30, арк.15-16; спр.34, арк.12-14.

домлення, проте останні не погоджувались з такими міркуваннями керівника СВУ³⁷⁹.

Особливо О. Скорописа-Йолтуховського непокоїла можливість того, що в руках російської контррозвідки може опинитись секретар Генеральної Старшини громади «Самостійна Україна» О. Крижанівський, і чи зміг би він в такій ситуації заперечувати свою приналежність до національно-організаційної роботи в таборі. У запереченні цього припущення перед росіянами О. Скоропис-Йолтуховський вбачав вразливість позиції О. Крижановського, бо «коли ми справді ведемо боротьбу за Самостійну Україну», останньому належало би визнати свою діяльну участь в роботі таборових інституцій. Зрештою, на завершення свого листа О. Скоропис-Йолтуховський запропонував аби справу виїзду до України таборових активістів вирішувала Генеральна Старшина громади «Самостійна Україна», яка є цілком «політично дозрілою» до ухвалення таких рішень³⁸⁰.

Нарешті ще однією небезпекою – вже для цілої української справи – було те, що російська контррозвідка ніколи не прийняла би на віру той аргумент, що О.Крижанівський міг втекти з табору, натомість надходження до Росії значних кількостей табової газети «Розсвіт» із зазначенням його посади в Раштаді, відразу би переконало би росіян у тому, що поява українських активістів інспірована німцями³⁸¹.

Між тим, німецькі чинники виявляли у цей час значну зацікавленість у відправці «людей, які могли би перебратися через фронт і працювати в українській справі». У червні 1917 р. до Раштату прибув брат коменданта грузинського легіону в Німеччині перекладач Шліпгак (німець), який власне мав знайти 10 бажаних осіб для виконання такої місії³⁸². Але та обставина, що він діяв без порозуміння з президією СВУ, змусила останню звернутись 16 червня

379 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.34, арк.9-10.

380 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.34, арк.10-11.

381 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.34, арк.27.

382 З аналогічним завданням Шліпгак побував і в таборі Зальцведель – *авт.*

ц.р. з листом (за підписами В.Козловського і О.Скорописа-Йолтуховського) до всіх українських таборових громад аби привернути їх увагу до його спеціальної місії, а також застерегти українських активістів у таборах про їх «політичну відповідальність за чесність і незалежність нашого національного руху в таборах»³⁸³.

За кілька днів до відправлення цього листа О. Скоропис-Йолтуховський отримав на підставі інформацій заступника «київської групи СВУ» Лозенка, який у червні 1917 р. вже третє прибув до Стокгольму для обміну конфіденційною інформацією з президією СВУ. На його думку, станом на літо ц.р. було би дуже бажаним організувати перевезення підготовлених у таборах культурно-освітніх працівників з числа полонених українців до України, де вони могли би посісти різні посади у місцевих управах, витіснивши в такий спосіб хоча би частину їх дотеперішніх працівників, які були у переважній більшості зрусифікованими та мали виразно малоросійську ментальність.

Але при цьому було би дуже важливим аби вони повернулись додому «легальною дорогою» – тобто були би звільнені з полону офіційно. По-перше, для цього міг би бути використаний обмін інвалідами, коли до кожного їх транспорту призначались би 15 осіб (або навіть більше) з числа перевірених таборян-українців (5 осіб з кожного українського табору за визначенням президії Генеральної Старшини). Зрештою, з огляду на їх «недостаточне виживлення й напружену працю, як також ізза занадто довгого побуту в полоні більшість духових провідників в українських таборах захворіла на легкі (легені – *авт.*)», їх призначення до складу транспортів інвалідів відповідала би політичним цілям СВУ та принципам людяності. По-друге, ще одним оптимальним шляхом повернення додому українських активістів, на думку О.Скорописа-Йолтуховського, могло би стати відрядження невеликих груп (у кількості 6-7 осіб) до

³⁸³ ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.34, арк.16-17.

якоїсь нейтральної держави, після чого вони мали самостійно шукати слухної нагоди для переїзду до України³⁸⁴.

З метою отримання офіційного дозволу на регулярний виїзд українських активістів додому О. Скоропис-Йолтуховський звернувся до військового міністерства Німеччини з відповідною пропозицією. У відповідь німецька влада дала зрозуміти (лист О. Скорописа-Йолтуховського до президії Генеральної Старшини в Раштагі від 7 червня 1917 р.), що вона не відправлятиме полонених українців шляхом «перебігу до нейтральної держави, а лиш перепускатиме через боєву лінію (підкреслено в тексті – *авт.*)». О. Скоропис-Йолтуховський не наводив мотивів такого рішення німецької влади, повідомляючи лише про те, що він «не має спромоги збагнути» чим же вона при цьому керувалась. Можливо, що в такий спосіб німці сподівались «відсіяти» тих осіб з числа поворотців, хто прагнув лише звільнитись з табору, перебувши війну в спокійному місці. Найголовнішим, у такому способі «звільнення» українських активістів на думку О. Скорописа-Йолтуховського, був би їх фактичний перехід на нелегальне становище, що наражало українців на серйозні небезпеки у їх подальшій діяльності³⁸⁵.

Також слід було зважати й на те, що звільняючи «з полону багато тих людей, від яких сподіваються всякої напасти для Росії», німці не завжди досягали своєї мети, бо підготовленість цієї категорії осіб до проведення агітаційно-революційної роботи була здебільшого недостатньою. Як ілюстрацію цьому О. Скоропис-Йолтуховський наводив неперевірений «факт переловлення мало не цілої сотні фінляндців (фінів – *авт.*) і поставлене їх перед воєнний суд» (за інформацією російського часопису «Новое Время») ³⁸⁶.

У представленні О. Скорописа-Йолтуховського до військового міністерства Німеччини від 28 червня 1917 р. згадувалось про відділ капітана Фогта (у кількості 50 осіб з

384 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.34, арк.19-19зв.

385 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.34, арк.26а.

386 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.34, арк.27.

числа полонених), яких було відібрано у таборах з метою «найскоршої переправки через боєву лінію». Очевидно, що таке переправлення було непростю справою, і добровольці інколи були змушені досить довго чекати на слушний момент. У зв'язку з цим О.Скоропис-Йолтуховський пропонував притягнути цих людей до проведення просвітньої роботи у прифронтовій смузі, що на його думку, дозволило би запобігти їх деморалізації³⁸⁷.

Зрештою, в цей час у Раштаті вже не бракувало полонених українців, готових у якості вояків німецької армії виконувати етапну службу в запіллю її фронтових частин, особливо коли це стосувалось українських, і зокрема, волинських земель, де учорашні таборяни займались налагодженням просвітницької справи для місцевого українського населення. Можливо найпереконливішою ілюстрацією кардинальної зміни у настроях таборян стало кількаразове проведення вербунку добровольців для роботи на українських землях з обох боків фронту.

Але якщо відправка у російське запілля (для його революціонізації) була спорадичною і небезпечною справою, і стосувалось лише поодиноких осіб з числа полонених, то до відрядження до Білої (німецька зона окупації) були залучені десятки таборян (у цьому контексті слід згадати хоча би від'їзд на початку липня 1917 р. 33 українців (вже у якості вояків німецької армії) з Раштату³⁸⁸. Важливим було те, що обох випадках ця робота відповідала українським національним інтересам, будучи спрямованою на демонтаж проросійської закостенілості тамтешніх українців, свідомість яких була приспана століттями їх денационалізації з боку Москви.

Разом з тим СВУ намагався дистанціюватися від деяких ініціатив німецького військового відомства, участь у реалізації яких могла би, на думку О.Скорописа-Йолтуховського, завдати іміджевих втрат Союзу та значною мірою скомпро-

387 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.34, арк.41зв.

388 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.40, арк.15.

метувати проведення української справи у таборах. Справа в тім, що час від часу німецька влада намагалась використати полонених українців (за умови їх добровільної на те згоди) проти росіян. У цій ситуації СВУ опинився у досить непростому становищі, бо бажання окремих полонених українців табору Раштат взяти участь у агентурно-розкладовій роботі російського заплілля охоче бралось до уваги німецьким генеральним штабом, і такі особи таємно переправлялись через лінію фронту вже без врахування згоди чи незгоди на це з боку СВУ. Очевидно, що проводячи українську пропаганду та використовуючи для цього гроші, що були отримані з німецьких неурядових джерел, Союз в деяких випадках був змушений йти на зустріч німецьким пропозиціям, що зрештою забезпечувало регулярність надходження цих коштів для культурно-освітньої та організаційної роботи в Раштаті.

Але водночас деякі німецькі ініціативи викликали категоричне неприйняття з боку О. Скорописа-Йолтуховського, і в цьому контексті слід згадати про два «довірочні» листи від централі СВУ (від 25 травня і 16 червня 1917 р.) до українського активу табору Раштат, якими остання, зокрема, «застерігала всіх членів просвітного відділу і членів нашої громади не робити ніяких заходів в справі вишукування серед полонених «моряків» (з досвідом служби на військових кораблях) «до чорноморської фльоти»³⁸⁹.

Між тим, не всі українці вважали за потрібне прислухатись до застережень О. Скорописа-Йолтуховського, і першою мірою це стосувалось заслуженого члена раштатської громади, члена Просвітнього відділу СВУ М. Паращука, який без узгодження з Генеральною Старшиною табору Раштат (але за домовленістю з комендатурою табору) відвідав 8-12 липня 1917 р. 13 робітничих команд, пояснивши

389 Можна припустити, що йдеться про спробу німецької військової влади завербувати тих полонених українців, які раніше проходили службу в російському Чорноморському флоті, для виконання спеціальних завдань або для поповнення екіпажів військових кораблів Центральних держав – *авт.*

причину своєї подорожі необхідністю залагодити скарги членів робітничих команд. У цьому випадку увагу членів Генеральної Старшини привернуло те, що він перебував на командах під час жнив, коли комендатура взагалі тимчасово заборонила такі подорожі «мужів довір'я», а тим більше у неділю.

Тому президія Генеральної Старшини призначила окреме «розслідування», в ході якого стало зрозуміло, що М. Паращук, попри пряму заборону не брати участі у вербуванні «моряків», тим не менш виявив власну ініціативу та запропонував комендатурі свою допомогу в пошуку добровольців. Разом з перекладачем Шліпгаком М. Паращук відбув на робітничі команди, де проводив цю акцію в імені Генеральної Старшини, не маючи на це її уповноваження. Всебічно розглянувши «справу» М. Паращука, 16 липня Генеральна Старшина прийняла спеціальну ухвалу (резолуцію), про його виключення зі складу раштатської громади «Самостійна Україна» та Просвітнього відділу СВУ, в силу чого «жодна таборова організація не відповідатиме за його політичні погляди й виступи», але при цьому Генеральна Старшина залишила за собою право контролю за його діяльністю в середовищі полонених українців. Надалі від мав право на вхід до табору тільки як «відомий український артист та інструктор у школі різбарні, гончарні й при будові пам'ятника»³⁹⁰.

В архівних документах бракує даних про загальну кількість полонених, які визнали себе «моряками» та погодились на цю пропозицію німців, але деякі факти свідчать про те, що дехто з таборян все ж таки пристав на це (в листі Генеральної Старшини згадується принаймні про одну таку особу – полоненого Тиховода). У цій ситуації можна зрозуміти бажання Генеральної Старшини української громади в Раштаті максимально дистанціюватись від цієї акції, яка, як вважали українські активісти, «може скомпрометувати українську справу в таборах остаточно»³⁹¹, про-

390 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.33, арк.74-75.

391 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.33, арк.76.

те останні забували, що вже назавжди «скомпрометували» себе в очах російської влади однією своєю приналежністю до самостійницької течії в українстві.

«Закликавши до порядку» М. Паращука, голова Генеральної Старшини Пархоменко звернувся з листом (від 19 липня 1917 р.) до централі СВУ, в якому клопотався про відкликання з Раштату перекладача Шліпґака, який «деморалізує» впливав на полонених. Останній в справі вербування «моряків» встиг побувати й в Зальцведелі, та не будучи зв'язаний своєю приналежністю до громади «Самостійна Україна», продовжував вести активну агітаційну кампанію серед таборян. Зрештою, це звернення Пархоменка було по-чуту, і невдовзі на припис німецького командування Шліпґак залишив Раштат³⁹². Зрештою, ухвалене Генеральною Старшиною рішення щодо М.Паращука мало тимчасовий і тактичний характер, і вже менші ніж за три місяці (4 жовтня 1917 р.) спеціальною ухвалою М.Паращука було поновлено у статусі члена раштатської громади³⁹³.

Отже, військово-політична доцільність обумовлювала використання німецькою владою декого з числа полонених українців зі складу російської армії в спробах дестабілізувати її запілля. Ключовим питанням у цьому була міра ефективності такого використання, іншими словами – наскільки інформативними були агентурні повідомлення завербованих німцями українських активістів та який «коефіцієнт корисної дії» вони мали під час планування німецьким командуванням стратегічних або тактичних військових операцій на фронті. Можна припустити, що найуспішніше українські «поворотці» з полону діяли в справі революціонізування українських губерній Російської

392 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.33, арк.76.

393 Оцінюючи дії М.Паращука, слід відзначити, що своїм кроком він дійсно порушив вказівки Берлінської централі СВУ, проте його бажання максимально прислужитися справі наближення військової поразки Російської імперії та її подальшій державно-політичній дезорганізації заслуговує на цілковите схвалення – *авт.*

імперії, працюючи тут «пліч-о-пліч» з членами РСДРП(б) та єврейських соціалістичних партій.

Слід також відзначити, що погоджуючись на співпрацю з німецькою військовою владою далеко не усі українці керувались при цьому ідейними мотивами. Деким з них рухало бажання використати таку можливість задля пришвидшення свого повернення додому, причому вони апіорі не збирались займатись збором та переданням німцям інформації розвідувального характеру, як зрештою і проведенням роботи революційного змісту. Напевно що в числі тих, хто погоджувався співпрацювати з німцями були й авантюрні типи, яких цікавили лише гроші та відчуття небезпеки.

Насамкінець слід визнати, що розрахунок Німеччини на послаблення військової могутності шляхом роз'єднання Російської імперії через підтримку національних рухів у її межах – виявився цілком реалістичним. І якщо падіння царату в Росії сталось до певної міри спонтанно, то вже до більшовицького перевороту офіційний Берлін долучився дуже суттєво, зокрема забезпечивши у квітні 1917 р. безперешкодний проїзд групи чільних більшовиків, у т.ч. й їх лідера В. Ульянова (Леніна) до Петрограда.

Важливим було те, що таємне переправлення активних діячів громади «Самостійна Україна» до меж Російської імперії відповідала українським національним інтересам. Вони причинились сприяли руйнації проросійських поглядів підросійських українців, свідомість яких була приспана століттями їх денаціоналізації з боку Москви. Зрештою, та невелика частка українців, які були переправлені додому, також долучились до дезінтеграції імперських інститутів на українських землях – взявши діяльну участь в національному державотворенні 1917-1920 рр.

4.4. Особливості перебігу національно-організаційної роботи у таборі восени-взимку 1917 р.

Влітку 1917 р. табір продовжував жити своїм життям, інтенсивність якого була не особливо помітна для стороннього спостерігача, але між тим Раштат успішно виконував свою місію національного освідомлення полонених українців, поширюючи при цьому свої впливи далеко поза цього німецького міста. Кардинальні зміни у таборовому житті були значною мірою й унаочнені у зовнішньому вигляді табору. Для потреб української громади та для січової організації полонених були збудовані нові бараки, успішно функціонував кіоск з продажу української літератури та часописів. У таборі домінувала українська мова, таборовий загаль охоче вчашав до таборового театру, на сцені якого виставлялись українські п'єси та лунали народні пісні. З настанням ночі національна робота не завмирала, бо в цей час у таборі чергувала січова варта, дбаючи про порядок та пожежну безпеку. Але особливо виразно виявлявся національний характер табору в часі українських свят – коли бараки прикрашалися синьо-жовтими прапорами.

З початком вересня 1917 р. у таборі спостерігалось помітне поживлення культурно-освітньої та національно-патріотичної роботи, що було пов'язане з поверненням до табору частини її організаторів. Зокрема, активізувала свою діяльність «Просвітня рада», яка заснувала школу для неписьменних (з 21 вересня)³⁹⁴. Наступного місяця її заходами провадилась вже «двохклясова школа» в лазареті та «курс неграмотних» в таборі, а також двоступеневий курс німецької мови³⁹⁵.

394 Розсвіт. Раштат, 1917. 24 вересня. Ч.62(127).

395 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.25, арк.9зв.-10зв.

3 вересня 1917 р. за ініціативою Генеральної Старшини (і зокрема – голови табору Я.Тарасовського) була відновлена діяльність Національної секції. На початку вересня в її складі перебувало 154 члени (у числі найдіяльніших були полонені Сінько, Манойло, Момот та ін.). Невдовзі членами секції було ухвалено рішення про відновлення блокових секцій та її реорганізацію у Національне товариство. 15 жовтня вже діяло 8 блокових секцій, але вистачало й труднощів, навіть у цей час у таборі вистачало малоросів, які «кепкували із зорг[анізованих]»³⁹⁶.

Але їх жарти і скепсис могли хіба що вплинути на слабкодушних таборян, але ніяким чином – на членів Національного товариства, для яких у вересні-листопаді була проведена ціла низка викладів з національних питань («Вибух національного руху на Україні та його поступ», «Аграрна реформа Чернова», «Націоналізація землі» (всі – Іваницький) «Провідники, агітатори, демагоги», «Нація й національність», «Національний і націоналістичний», «Пануюча і пригноблена нація» (всі – В.Сімович), «Національність і культура», «Державні і недержавні нації», «Розвиток національної ідеї» (А. Миколаєвич) «Про повстання полуботківців і російську революцію» (Осадчий) та ін. Кожен з таких викладів відвідувало від 60 до понад 200 осіб. Зрештою, на кінець жовтня в Національному товаристві перебувало вже 243 члени³⁹⁷, що свідчило про позитивний динаміку розвитку національної свідомості у полонених.

Після від'їзду О.Скорописа до Швеції (кінець червня 1917 р.) загальний провід всією роботою продовжувала здійснювати Берлінська централь СВУ на чолі з В. Козловським, якій підлягали члени таборового Просвітнього відділу СВУ, підпорядковуючись при цьому й рішенням виборних представництв полонених (Генеральній Раді та Генеральній Старшині громади «Самостійна Україна»).

396 ЦДАВО України, ф.4446, оп.1, спр.2, арк.24.

397 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.25, арк.11зв.-12; спр.2, арк.25.

Але попри це у Раштаті гостро відчувалась його відсутність, і задля тіснішої координації зусиль таборових громад раштатці ініціювали проведення т.зв. «міжтаборових конференцій»³⁹⁸. 17-20 вересня 1917 р. Раштатський табір став місцем проведення другої такої конференції, учасники якої ухвалили цілу низку принципових ухвал (про підтримку УЦР, збір коштів на «Національний фонд» та ін.). Раштат на цій конференції представляли члени Генеральної Старшини громади «Самостійна Україна» Я. Тарасовський, Пархоменко, В. Сімович, Гришко і В. Мороз³⁹⁹.

Відновились робота й Драматичного товариства, що сталося завдяки поверненню з окупованих земель до Раштату В. Кречетова і Семенюка. На проведених 25 вересня зборах було обрано «раду» драмгуртка (Пархоменко – голова, В. Кречетів – режисер, Скорик – диригент), а Генеральна Старшина подбала про повернення з робітничих команд (шляхом виміни) артистів-аматорів (Берменсона, Загурського, Шидловського, Рясного, Шиліна), які вже зарекомендували себе на таборовій сцені. Перша виставу актори підготували 7 жовтня і до кінця січня відбулось 13 вистав, у т.ч. й кілька п'єс А.Чехова, Винниченка, Кропивницького, Тобілевича та ін. Товариство влаштувало й ювілейний вечір на вшанування свого патрона (І.Тобілевича), підготували дві дії з «Бурлаки» і «Суєти».

«Розсвіт» регулярно приміщував відгуки на театральні вистави, причому вони могли бути як схвальними, так і критичними. Одна з таких вистав («Ведмідь» А.Чехова), зокрема була оцінена в такий спосіб: «у грі артистів [...] помітна була певність себе. Кожний як слід знайшовся у своїй ролі, гра була природна, повна темпераменту й визвала у публіки щирий, здоровий сміх. Бездоганну гру артистів

398 Перша така конференція відбулась 7-8 травня 1917 р. у Зальцведелі (делегатами від Раштату були члени президії Генеральної Старшини – Я. Тарасовський, Пархоменко, Крижанівський і голова Генеральної Ради Волосів).

399 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.25, арк.31-31зв.

публіка нагородила гучними оплесками і визовом (викликом на сцену – *авт.*) [акторів] поіменно»⁴⁰⁰.

Але далеко не всі вистави були показані на належному рівні, що часом викликало справедливую критику, але товариство «працювало дуже інтенсивно», завдяки чому окремі вистави здобули загальне схвалення таборового загалу. Кожного разу театр був майже вщерть повний, що дозволяло товариству отримувати 120-150 м.н. прибутку за кожну виставу, який витрачався для поповнення реквізиту, різні театральні видатки та для грошових допомог артистам (на це витрачалось 50 м.н. щомісячно)⁴⁰¹. Крім того, товариство підготувало одну виставу в лазареті («Різдяна ніч» Старицького) та двічі виряджало трупу та струнну оркестру на «гастролі» до робітничих команд. Показані там вистави («Назар Стодоля» Т.Шевченка і «Гандзя» І.Тобілевича) мали значний успіх у глядачів.

При товаристві у жовтні організувалась «струнна оркестра», яка грала в антрактах вистав під орудою Світлицького. У грудні постав і духовий оркестр, який входив до січової організації табору, але також виступав у антрактах, не належачи до структури Драматичного товариства. Але вже в кінці грудня цей оркестр виїхав з першим ешеленом до України, забравши з собою всі музичні інструменти⁴⁰². Опікувалось Драматичне товариство і таборовим кіно, але демонстрації фільмів у таборі були рідкісним явищем, бо оренда кінострічок з Раштату було досить витратною справою (50 м.н. за один вечір)⁴⁰³.

Восени 1917 р. активізувався просвітно-організаційний рух у робітничих командах. Так, зокрема, команда «SteinStadt» повідомляла газету про заснування товари-

400 Театр // Розсвіт. Раштат, 1917. 15 жовтня. Ч.68(133).

401 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.25, арк.13-13зв., 14зв.-15.

402 З огляду на це Генеральна Старшина переймалась проблемою відновлення хоча би роботи хору, для чого зверталась до СВУ з проханнями перевести до табору Є.Турулу як диригента хору, який міг би за місяць підготувати нового диригента собі на заміну – *авт.*

403 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.25, арк.14.

ства «Ранок» (у складі 34 полонених), на членські внески та добровільні датки яких була заснована невеличка бібліотека, здійснювалася передплата українських газет. Попри обмеженість власних коштів, члени товариства перераховували невеликі суми на загальнотаборові просвітні й благодійні цілі. У різний час на робітничих командах заснуються національні товариства і гуртки: у команді «Ihringen» постало товариство «Праця», у складі якого діяв просвітній гурток, вечірня школа і курси для неписьменних; у команді «Vüchenau» – «Товариство ім. Б. Хмельницького» (10 осіб), метою діяльності якого було «єднання всіх українців, де й в якій кількості вони не були». У команді № 2468 діяло товариство «Шлях», завданням якого було «національне освідомлення своїх членів, підготовка до їх організованої роботи у рідному краї та освіта неграмотних членів товариства». У своєму листі до редакції «Розсвіту» члени цього гуртка писали, вони мають тверде бажання «належно підготуватися до тої роботи, якої колись зажадає український нарід»⁴⁰⁴.

Полонені окремих робітничих команд приймали рішення спілкуватись між собою виключно українською мовою, збирали українські книжки й часописи. Як далеко пішов процес національного освідомлення полонених демонструє нам лист, надісланий президією «Української Робітничої Громади» команди «Neuenburg» до редакції «Розсвіту». Жертвуючи 25,30 м.н. на українську школу імені Раштатського табору, полонені висловили надію, «школа, яка існує на Волині й удержується на кошт полонених, послужить доказом божевільному російському правительству, що ми вже наситилися руської мови. [...] Ми хочемо розвитку на своїй рідній мові. Ми хочемо для України [...] широкої автономії»⁴⁰⁵.

Але стверджувати, що табір весь час мав повноцінну комунікацію з робітничими командами немає жодних під-

404 Розсвіт. Раштат, 1917. 12 серпня. Ч.53(118); 12 вересня. Ч.59(124); 24 вересня. Ч.62(127); 18 жовтня. Ч.69(134).

405 Розсвіт. Раштат, 1917. 5 серпня. Ч.52(117).

став, бо полон залишався полоном, і в силу різних обставин комендатура табору інколи припиняла виїзд «мужів довір'я» (зокрема, під час жнив, коли полонені не мали вихідних). Тим не менш робітничі команди не втрачали своїх зв'язків з табором, що засвідчив об'їзд таборовим активістом Яременком 53 команд у липні-серпні 1917 р.⁴⁰⁶

Восени 1917 р. процес заснування в командах національних організацій та гуртків продовжився, про що повідомлялось у таборовій газеті «Розсвіт». Зокрема, у команді «Königschaffhausen» постало «Просвітне товариство ім. Т Шевченка» (23 осіб), у команді «Siegelbach» – товариство «Поступ», у команді «Odenheim» – гурток «Проснулись», у команді «Waldangelloch» – гурток «Просвіта», у команді № 95 – гурток «Хлібороб» (51 осіб), у команді № 678 – «Просвітній гурток», у команді «Freiburg № 218» – гурток «Самоосвіта», у команді «Neuenburg № 301» – товариство «Світло», у команді № 417 – гурток «Ранок», члени яких провадили активну культурно-освітню роботу серед полонених та надсилали пожертви на просвітні цілі до табору⁴⁰⁷.

Загальна кількість зареєстрованих у Раштаті культурно-просвітницьких організацій робітничих команд сягнула 50 (підрахунки мої – *авт.*), в складі яких перебувало від 10 до понад 40 осіб. Полонені самостійно провадили вечірні школи, влаштовували імпровізовані концерти, колективні читання та дискусії, передплачували таборові видання та книжкову продукцію, утримували власні бібліотечки⁴⁰⁸. У свою чергу, таорова бібліотека намагалась забезпечити потреби полонених робітничих команд у друкованому слові, надіславши до них (протягом вересня 1917 р. – січня 1918 рр.) 1703 книжки⁴⁰⁹.

У жовтні 1917 р. увага таорового загалу була прикута до чергових виборів вищих представницьких органів

406 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.25, арк.28.

407 Розсвіт. Раштат, 1917. 22 жовтня. Ч.70(135); 29 жовтня. Ч.72(137); 1 листопада. Ч.73(138); 19 листопада. Ч.78(143).

408 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.25, арк.28-30.

409 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.25, арк.19; спр.23, арк.72.

полонених українців у Раштаті. Їх проведення було обумовлено закінченням терміну урядування Генеральної Ради і Старшини (обрані ще 24 березня 1917 р. вони урядували в таборі 7 місяців)⁴¹⁰. Для цього було створено два виборчі округи – I-й (1-й блок табору) і II-й (2-й, 8-й блоки та лазарет), в яких відповідно було зареєстровано 282 і 335 виборців. Участь у голосуванні взяли 227 і 330 осіб, які обрали відповідно 23 і 27 делегатів до складу Генеральної Ради.

Перші збори членів Ради нової каденції обрали її провід – О. Рожка (голова), Сінька (заступник) і А. Миколаєвича (секретар). Також було обрано і Генеральну Старшину табору в складі 9 осіб, її головою став Т. Пархоменко, який познайомив членів Ради з програмою своєї діяльності. Після розподілу обов'язків між членами Генеральної Старшини було вирішено, що Й. Калюжний виконуватиме функції секретаря, Г. Трохименко – скарбника, П. Хоменко – «відпоручника» преси і заступника голови табору, В. Сімович (референт табору) мав опікуватися просвітою, Цимбалюк – торгівлею, Іваненко – «промислом», Іваницький – представляв інтереси робітничих команд, Кречетів – відповідав за «штуку» (мистецтво – *авт.*). Була обрана й Генеральна Контроля (Шарко, Момот, Петровський)⁴¹¹.

На жаль дехто з найактивніших таборових функціонерів не могли втриматись від життєвих спокус, які чатували на зголоднілих на чуттєві втіхи мешканців Раштату у великих містах. Про один з таких випадків йшлося у звітній референта СВУ В. Сімовича (за час від 5 вересня до 22 жовтня 1917 р.) та коротко описувались неморальні вчинки таборян

410 На цей час деякі колишні члени Генеральної Старшини попереднього скликання (Соломонів, Сербин, Волосів, Крижанівський та деякі інші, які були визнані інвалідами) вже перебували в Україні. Під час переїзду їх на короткий час було затримано в Петрограді російською владою, «але вони нарobili репети й їх нагнали додому» (з листа Я. Тарасовського до О. Безпалька від 20 листопада 1917 р.). Сам Я. Тарасовський 5 листопада 1917 р. виїхав до Білої для проведення культурно-освітньої роботи (див.: ЦДАВО України, ф.4453, оп.1, спр.5, арк.114-115).

411 Вибори до Генеральної Ради // Розсвіт. Раштат, 1917. 25 жовтня. Ч.71(136).

Кречетова⁴¹² і Іваницького. Як виявилось, Кречетів деякий час перебував на Волині у складі січового відділу М. Шаповала, проводячи там культурно-освітню роботу, допоки його не було «відіслано звіттю задля (через – *авт.*) дівчат».

В. Сімович не конкретизує суті даної справи, але з контексту його звідомлення стає зрозумілим, що Кречетів був напевно усунутий через надмірну увагу до місцевих волинських дівчат. До свого відрядження на Волинь Кречетів суттєво допоміг в організації таборового театру в Раштаті, і таборовий актив дуже сподівався на подальшу його допомогу в розбудові культурно-мистецького життя табору. Але рішенням німецької влади його було переведено до Зальцведеля, після чого взагалі відправлено до «карної команди»⁴¹³.

«Фігурант» ще однієї делікатної справи – Іваницький разом з головою Генеральної Ради Раштату поручиком О. Рожком⁴¹⁴, (маючи на це дозвіл комендатури), поїхали до Карлсруе, де обидва замешкали (вже без дозволу) в готелю «Germania», причому «ночували не самі [...], а в товаристві». Знов таки В.Сімович не уточнює, в якому саме «товаристві» провели ніч згадувані таборяни, проте подальша фраза з великою ймовірністю дозволяє розставити всі крапки над «і». Вже наступного дня «власник гостинниці заявив претензію за понижене ніччю ліжко (91 м[арку]), і то листом, який попав може й нарочно у комендатуру»⁴¹⁵. У цій ситуації Генеральна Старшина засудила поведінку Іваницького та відібрала у нього право на вихід до міста, хоча останній мав великі заслуги перед табором та таборянами (у т.ч. відправлення додому безцензурних листів). Але референт таборової праці капітан Швайцер вдався до гострішого покарання, усунувши його від роботи в таборі взагалі шляхом переведення до Зальцведеля.

412 Кречетів (Семенюк), фаховий артист і режисер Драматичного товариства імені Тобілевича у таборі Раштат, член Генеральної Старшини.

413 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.27, арк.2; спр.33, арк.39

414 В. Рожко був обраний на цю посаду 21 жовтня 1917 р. (див.: ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.25, арк.4зв.).

415 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.27, арк.1-2.

На перебігу культурно-освітньої роботи в таборі негативно позначилась й інша обставина, коли у середині листопада 1917 р. до Раштату було переведено близько двох тисяч офіцерів-італійців, для розміщення яких в українців було відібрано кілька «локалів» (бараків, в яких до цього проводилась культурно-освітні заходи для українців). Після цього культурно-освітня та організаційна діяльність у таборі тимчасово майже повністю припинилась, зокрема була закрита таборова школа та згорнута робота практично всіх курсів⁴¹⁶.

Також «постраждало» й таборове фотографічне товариство (ще навесні 1917 р. воно припинило свою діяльність внаслідок від'їзду фахового фотографа), але заходами Генеральної Старшини восени ц.р. вдалось домогтись його переведення з іншого табору. Але після його приїзду приміщення фотоательє було віддане для розміщення італійських офіцерів. У зв'язку з цим Генеральна Старшина мусіла шукати та облаштувати інше приміщення, ще тривало додаткові два місяці⁴¹⁷.

До того ж – ті полонені українці, які працювали в українських інституціях, також були змушені припинити роботу, бо їх відрядили «до послуг» офіцерам-італійцям⁴¹⁸. За суб'єктивною оцінкою В.Сімовича – «італійці – це чисте нашествіє, роблять дуже погане вражіння, заводять комерцію, ведуть себе погано (хоч це офіцери)»⁴¹⁹. Єдиним позитивом для українців було те, що завдяки присутності італійців у таборі діяльність української торгівельної спілки «Єдність» у грудні 1917 – січні 1918 рр. була особливо прибутковою.

Успішній роботі таборової «кустарні», і зокрема її гончарної майстерні, полонені мали завдячувати М. Парашукові, який докладав усіх максимальних зусиль для розбудження творчих здібностей полонених. Будучи членом Просвітнього відділу, він також входив до складу Гене-

416 Розсвіт. Раштат, 1918. 24 січня. Ч.5(159).

417 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.25, арк.21.

418 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.33, арк.44.

419 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.27, арк.8-9.

ральної Старшини (крім серпня-вересня, коли через відомий «інцидент» тимчасово втратив ці посади) та опікувався усіма таборовими «промислами». І хоча з виїздом навесні-влітку 1917 р. працівників «різьбарня» («Кооперативна різьбарська спілка») припинила свою діяльність, деякі відділи (майстерні) продовжували свою діяльність.

Зокрема, за вересень 1917 – січень 1918 рр. у робітні (школі) під проводом М. Паращука було виготовлено 355 різних виробів, які були оцінені на загальну суму 2930,50 м.н., задіяним в ній полоненим було виплачено 1515,25 м.н. (50% від їх загальної вартості)⁴²⁰. В гончарні, яка теж перебувала «під артистичним проводом» М.Паращука, за той самий термін було виготовлено 598 предметів на загальну суму 2360,50 м.н., з якої працівникам (гончарям і малярам) було сплачено 1313,25 м.н.⁴²¹

Крім того, він запропонував встановити в Раштаті та Вецлярі пам'ятники всім померлим у таборах полоненим українцям, після чого провід українських громад таборів доручив М. Паращуку розробити проекти і виготовити їх макети. Кошти на цю мету збирались усім таборовим загальом, полонені жертвували на будівництво пам'ятника зазвичай від 20 пфенігів до однієї марки (рідше траплялось дві марки і більше)⁴²², але робили це регулярно, що дозволило акумулювати кошти, на які було придбано частину матеріалу для будівництва пам'ятника.

Не залишалась осторонь від цього й Генеральна Старшина табору, яка щомісячно передавала на цю потребу 200 м.н. Хід збирання коштів завжди залишався у полі уваги таборян, які час від часу обговорювали це питання. На одному з жовтневих віч скарбник комісії (комітету) з будови пам'ятника повідомив присутніх, що на той час було

420 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.25, арк.17зв. З огляду на те, що ці виробы реалізовувались для мешканців міста Раштат та інших німецьких місцевостей, комендантура зажадала їх переоцінки в бік зменшення – *авт.*

421 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.25, арк.18.

422 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.163, арк.134-148 зв.

зібрано 7739,06 м.н., з яких 6134,36 м.н. було використано для придбання каменя, 534,50 – сплачено каменярям за роботу, решта – витрачена інші матеріали (глину і гіпс) та різні дрібні видатки⁴²³.

9 грудня 1917 р. на засіданні комітету з будови пам'ятника, присутній там М.Парашук ще раз запевнив присутніх, що «не виїде (з табору – авт.) доти поки пам'ятник не буде кінчений»⁴²⁴. Він також взяв на себе справу закупівлі потрібних будівельних матеріалів (зокрема цементу), придбання блоків та інших інструментів та необхідних приладів. Для цього комітет мав 7797,51 м.н., з яких було витрачено 7747,78, але крім цього комітет здійснював ще й поточні видатки, покриваючи їх з інших джерел⁴²⁵. Також члени комітету порушили «справу подарунків для тих, з котрими буде зв'язана будова пам'ятника», ухваливши рішення про виділення для цього потрібних коштів. Комунікація з такими особами також була покладена на М. Парашука⁴²⁶.

Після цього Генеральна Старшина доручила «мужам довір'я» віднайти на робітничих командах фахових каменярів для будівництва пам'ятника, причому наполягала, що «це мусять бути дійсно фахові люди, які вміють гарно оброблювати камінь», у такому випадку «каменярі дістануть за допомогу від будівничого комітету»⁴²⁷. Але початку робіт з будови пам'ятника у грудні 1917 р. перешкодили морози, у зв'язку з чим було вирішено їх відкласти.

З вересня 1917 р. до табору відновилось надходження благодійної допомоги, яка як і раніше розподілялась між таборянами і членами робітничих команд рішенням Центрального комітету (ЦК). За період з 1 вересня і до

423 Віче // Розсвіт. Раштат, 1917. 25 жовтня. Ч.71(136).

424 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.161, арк.1зв.

425 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.28, арк.47 (із записної книжки В. Сімовича «Кошторис на пам'ятник»).

426 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.161, арк.1зв.-2.

427 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.164, арк.1.

31 січня 1918 р. ЦК вісім разів отримував подарунки від різних червонохресних організацій (від Бернського відділення Швейцарського Червоного Хреста (ЧХ), Копенгагенського комітету Московського ЧХ, Київського ЧХ)⁴²⁸.

В окремі посвідці ЦК міститься деталізований розпис благодійних надходжень таборянам за час від 1 вересня 1918 р. (очевидно йдеться про 1917 р. – *авт.*) і до 31 січня 1918 р. Так, зокрема, від Швейцарського Червоного Хреста (Берн) раштатці отримали 2200 шматків мила, 7150 пачок тютюну, 1764 пар черевиків, а також різних кількості цукру, молока, чаю, одягу, білизни (10 і 18 вересня 1917 р.); від Данського комітету з Копенгагену – 480 рибних консервів (17 жовтня); від Швейцарського Червоного Хреста – 7150 пачок тютюну і 293 кг вівсяного борошна (29 жовтня і 27 листопада); від Київського Червоного Хреста – 43 посилки і 4 фунти цукру (2 грудня)⁴²⁹.

Всі ці надходження ділились між полоненими в таборі та працівниками робітничих команд. Особлива увага приділялась забезпеченню хворих полонених в лазареті, куди надходили найдефіцитніші речі (до приміру – вівсяне борошно). Щотижнево ЦК звітував про розподіл подарунків на таборовому вічу (на них збиралось до 300-400 полонених). Також ЦК надавав грошову допомогу тим інвалідам⁴³⁰, які повертались додому. Члени ЦК обирались усіма мешканцями табору – про такі вибори (у жовтні 1917 р.) повідомлялось в одному з номерів таборового часопису. За їх результатами з 558 таборян, які перебували в таборі, участь у голосуванні взяли 522 особи, які обрали 14 членів ЦК⁴³¹.

Діяльність ЦК (як і інших таборових організацій) перебувала у полі уваги Видавничого товариства, яке у цей час

428 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.25, арк.19зв.

429 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.23, арк.11-11зв.

430 Так, зокрема, 6 червня 1917 р. до Росії виїхало 40 інвалідів (див.: ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.23, арк.20). Виїзд груп інвалідів різної кількості тривав й пізніше – *авт.*

431 Розсвіт. Раштат, 1917. 15 жовтня. Ч. 5(159).

перетворилось на успішне комерційне підприємство. Станом на листопад 1917 р. воно розпоряджало значним власним майном (на суму 3561,15 м.н.) та готівкою (3179,40 м.н.), крім того на складі, в книгарні та «переплетні» зберігалось готова продукція (4000 м.н., 2180,20 та 608,35 м.н. відповідно). Нерухомий капітал товариства становив 10312,65 м.н.⁴³²

Важливим було й те, що за рік існування видавництва «Український Рух» (січень 1917 – січень 1918 р.) практичні знання з видавничої справи тут набуло 84 особи⁴³³. З цього числа 20-25 членів «Українського Руху» належали до категорії «функціонерів» товариства, тобто працювали в якості редакторів, коректорів, експедиторів, переплетчиків, друкарів, складальників, машиністів, а також виконували деякі інші функції (господар, сторож, касир), отримуючи за це регулярну платню (від 20 м.н. – експедитори і до 60-75 м.н. – редактори і друкарі)⁴³⁴.

Завдяки злагоженій роботі членів Видавничого товариства сумарний наклад часопису за час від вересня 1917 і до січня 1918 рр. склав 101780 примірників⁴³⁵. Крім того, у друкарні тиражувалась й інша поліграфічна продукція (афіші, оголошення, брошури і книжки). Зокрема, в ній було віддруковано 5000 примірників «Практичної граматики української мови» В. Сімовича. Готова продукція передавалась до книгарні «Українського Руху», від реалізації якої у вересні 1917 – січні 1918 рр. було отримано 6511,29 м.н.⁴³⁶

«Розсвіт» фіксував усі хоч скількись значущі події таборового життя – відтак почерпнувши інформацію з кількох його чисел, можна скласти загальне уявлення про те, чим жила громада «Самостійна Україна» у середині грудня 1917 р. Газета регулярно висвітлювала діяльність національного товариства, просвітницькі заходи членів Просвітнього

432 Розсвіт. Раштат, 1917. 13 грудня. Ч.85(149).

433 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.107, арк.1-12.

434 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.109, арк.1-3.

435 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.25, арк.22-22а зв.

436 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.25, арк.23-24.

відділу, уміщувала інформацію про роботу кооперативної спілки «Єдність» (остання зокрема влаштувала проведення спеціальних лотерей, виручені кошти від яких передавались на загальнотаборові гуманітарні потреби).

У часопису регулярно розміщувались анонси про культурні події в таборі, у т.ч. про «літературні вечорниці» та вистави таборового театру. З нагоди наближення Різдва і новорічних свят артисти-аматори запланували вшанувати свого Патрона (у 10-ту річницю його смерті І. Тобілевича). Відтак був запланований реферат В. Сімовича про його життя і творчість та вистави двох актів з драм «Бурлака» і «Суєта». На православне Різдво мав відбутись бенефіс Драматичного товариства та виставлена п'єса «Гандзя»⁴³⁷.

Не забував таборовий часопис і про новини з робітничих команд: заснування товариства «День» в команді № 460, члени якої навчали грамоті неписьменних, провадили курс співу та німецької мови, створили бібліотечку та регулярно дискутували на політичні теми. Ще одне товариство – «XX вік», маючи у своєму складі 26 робітників команди № 207, також приходило на допомогу своїм малограмотним членам, організувавши виклади з української граматики та арифметики, німецької мови та співу⁴³⁸. Попри всі складнощі існування на чужині, члени товариства «Праця» (команда «Ihringen») знайшли в собі сили встановити пам'ятник-хрест на могилі полоненого Семена Остапенка (таборовий часопис примістив й фотографію пам'ятника померлому)⁴³⁹.

У кінці грудня активно виявляло себе Національне товариство (реферат А. Миколаєвича про початки козацтва та виступ полковника «Січі» М. Шаповала про перебіг національно-освітньої роботи в зоні німецької окупації). В центрі уваги таборової громади традиційно залишалась просвіта – 21 грудня Просвітня рада ухвалила рішення про

437 Розсвіт. Раштат, 1917. 13 грудня. Ч.85(149); 20 грудня. Ч.87(151).

438 Розсвіт. Раштат, 1917. 17 грудня. Ч.86(150).

439 Розсвіт. Раштат, 1917. 13 грудня. Ч.85(149).

відкриття двохмісячних «вчительських курсів» для термінової підготовки учителів у зв'язку з можливим закінченням війни та відправкою полонених додому. Ці курси мали почати діяти з 1 січня 1918 р. на основі плану, укладеного В. Сімовичем, і передбачали вивчення психології, дидактики, методики, історії педагогіки та граматики. У випадку засвоєння передбаченої планом програми та успішного складення підсумкового іспиту, випускники цих курсів могли працювати вчителями у початкових школах⁴⁴⁰.

У кінці 1917 р. Генеральна Старшина вжила заходів для зміцнення зв'язків робітничих команд з табором, отримавши від німецької влади дозвіл на відвідування деяких з них таборовою театральною трупю. Це було зроблено у розумінні того, що відірваність таборян та «неможливість брати безпосередню участь у духовому житті табору» додатково підточувала їх душевні та фізичні сили та відбирала у полонених бажання долати складнощі перебування на чужині. Відтак 30 грудня 1917 р. 26 членів Драматичного товариства здійснили перший свій виїзд з виставою до робітничих команд (в районі Етенгайму), підготувавши для «раштатців» концерт та виставу «Різдвяна річ» за мотивами творів М. Гоголя. Завдяки сприянню з боку бургомістра Етенгайма та власника тамтешнього готелю «Lam» таборіві артисти отримали й відповідне приміщення, в якому того ж дня зібралося 250 полонених та 100 німців, але кількість була далеко меншою від числа тих, хто хотів би потрапити на виставу. Це було видно «з того великого зацікавлення, з яким німецька публіка віднеслася до нашого (таборового – *авт.*) театру»⁴⁴¹.

Як вже зазначалось, успішно провадила свою діяльність й українська торгівельна спілка «Єдність», яка восени 1917 р. закупила значну кількість яблук, груш та баклажанів для полонених, а також кілька бочок квашених

440 Розсвіт. Раштат, 1917. 24 грудня. Ч.88(152).

441 Розсвіт. Раштат, 1918. 5 січня. Ч.1(155).

огірків. Чистий зиск, отримуваний спілкою, спрямовувався на просвітні цілі в таборі. Спілка регулярно виплачувала дивіденди своїм вкладникам (295 м.н. впродовж вересня 1917 – січня 1918 рр. для 650-760 членів пересічно). Спілка також обслуговувала й робітничі команди, виконавши за окреслений період їх замовлення на загальну суму 22733,38 м.н.⁴⁴² У вересні її чистий прибуток становив 1035,35 м.н., з якого 103,52 м.н. були передані видавництву «Український Рух», 517,75 м.н. – внесені до «генеральної каси» громади, 51,76 м.н. – спрямовані на потреби товариства «Праця»⁴⁴³.

На новий рік спілка організувала для своїх членів його святкування, забезпечивши їх обіднє частування (один кукурудзяний хліб, два оселедці, ½ фунти риби і стільки ж ковбаси, дві склянки вина і стільки ж пива, один фунт яблук, печиво і чай) для кожного. Очевидно, що це було справжнім святом для полонених, денний пайок хліба яких становив 300 грам⁴⁴⁴. Також спілка організувала вручення подарунків для своїх працівників, співробітників комендатури, арештованих, хворих на загальну суму 4918,15 м.н., подбала про проведення безкоштовної театральної вистави⁴⁴⁵.

* * *

Найважливішим було те, що Лютнева революція в Росії зруйнувала більшість внутрішніх бар'єрів, які заважали до цього полоненим приєднуватись до української справи. Крім того вона стала могутнім чинником у справі поширення національної свідомості полонених не тільки в таборі, але й на робітничих командах, впливаючи навіть на тих, хто спочатку тримався осторонь культурно-просвітньої праці в таборі. У цьому контексті одним з найважливіших досягнень громади «Самостійна Україна» стало

442 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.25, арк.16-16зв.

443 Розсвіт. Раштат, 1917. 11 жовтня. Ч.67(132).

444 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.33, арк.16.

445 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.25, арк.17; спр.23, арк.33-33зв.

проведення кампанії збору підписів для уповноваження О.Скорописа-Йолтуховського для участі у роботі майбутніх російських Установчих зборів, та вироблення для нього осібною мандату, яким була зафіксована самостійницька позиція полонених рашатців у питанні майбутньої російської конституанти.

Влітку 1917 р. у таборі перебувала дуже обмежена кількість полонених, здебільшого – українських активістів, які забезпечували роботу українських таборових інституцій та служб. У цій ситуації основний акцент у культурно-просвітницькій роботі було зроблено на її активізацію в робітничих командах, у зв'язку з чим надзвичайно важливе значення набувала двостороння комунікація («табір – робітничі команди» і навпаки), яку забезпечували «мужі довір'я». Вони час від часу здійснювали об'їзд наперед визначених для них робітничих команд, привозячи та забираючи наступного разу мандрівні бібліотеки, а також українську періодику. Особливу роль у підтриманні сталих контактів з робітничими командами відігравав таборовий часопис «Розвіт», на сторінках якого регулярно публікувались короткі повідомлення про новини з життя робітничих команд.

Восени 1917 р. національно-просвітницьке життя табору знову активізувалось, а українська громада «Самостійна Україна» поповнилась новими членами – українцями-самостійниками. Дуже важливим було те, що полонені мали можливість обирати власний таборовий провід – Генеральну Раду (законодавчу і контрольну інстанцію), з числа членів якої й обиралась Генеральна Старшина (виконавчий орган), завдяки чому значна кількість полонених була ознайомена із засадничими принципами функціонування суспільства на демократичних засадах. Цей досвід урядування та обстоювання пріоритету національного рашатській громаді «Самостійна Україна» вдавалось почасти перенести й на український ґрунт, бо у другій половині 1917 р. досить активно тривав виїзд до України

частини українських активістів (визнаних інвалідами) в рамках обміну на паритетних засадах цією категорією полонених між Німеччиною і Росією.

До здобутків раштатців у цей час слід віднести безперервну просвітню роботу, активізацію діяльності окремих таборових товариств, підтримку регулярного контакту з робітничими командами, регулярні збірки на власні гуманітарні та загальнонаціональні потреби (а також і для благодійних цілей, і зокрема на потреби Червоного Хреста в Німеччині та німецьких дітей-сиріт). Громада «Самостійна Україна» заснувала і утримувала школу ім. Раштатського табору в селі Снітов Кобринського повіту, в якій навчалось 24 учня⁴⁴⁶, а також перераховувала кошти для потреб інших українських шкіл на окупованих німецькими військами Волині та Полісся.

Важливим було те, що у таборі щоденно працювала бібліотека, з якої й влітку – в часі відсутності у таборі основної маси полонених – щоденно випозичалось до 20 різних книжок; в читальні при бібліотеці можна було погортати свіжі часописи. У таборі регулярно проводились віча, на яких кожного разу виступав хтось з членів Просвітнього відділу, подаючи інформації про головні світові події.

Таким чином, підсумки діяльності таборових організацій за друге півріччя 1917 р. засвідчили їх суттєві здобутки у царині культурно-освітньої та організаційної роботи. Члени української громади «Самостійна Україна» уважно слідкували за політичними подіями в Україні, сподіваючись після підписання мирної угоди між воюючими сторонами повернутись додому та активно включитись у розбудову суспільно-політичного життя в Україні.

446 Розсвіт. Раштат, 1917. 4 жовтня. Ч.65(130). У цьому номері уміщено й світлинку цієї школи – *авт.*

5. ФОРМУВАННЯ 1-ГО ЗАПОРІЗЬКОГО ІМЕНІ ТЯРЯСА ШЕВЧЕНКА ПОЛКУ

5.1. Створення та діяльність товариства «Запорізька Січ»: таборний простір

Українізація трьох таборів полонених зі складу царської армії стала новим етапом на шляху розвитку українського самостійницького руху, який у цей час мав можливість розгортатись тільки поза межами України. Українські громади, які сформувались у Раштаді, Вецлярі та Зальцведелі заходами СВУ в 1915 р., вже за кілька місяців перетворились у згуртовані осередки патріотів-українців. Більше того – найрадикальніша частина їх членів висловлювала свою готовність зі зброєю в руках виступити проти Російської імперії, прагнучи забезпечити в такий спосіб майбутнє національно-державне самоствердження українців Наддніпрянщини. Проте їх кількість ще не досягла критичної маси, яка би дозволяла розпочати формування українських військових частин, придатних для використання проти російської армії на фронті. Більше того, негайне створення у будь-якому з зі згаданих таборів навіть парамілітарного українського підрозділу, викликало б затятий опір з боку більшості полонених українців, які все ще не наважувались відкрито виступити проти російського царя.

З огляду на це Берлінська централа СВУ з самого початку своєї діяльності серед полонених уникала афішувати

свої далекосяглі плани з формування військових частин з українців, зробивши натомість наголос на створенні у таборах спортивних (гімнастичних) товариств як цілком аполітичних організацій. Ще у вересні 1915 р. голова централі О.Скоропис-Йолтуховський звернувся до Просвітнього відділу в таборі Раштат з пропозицією заснувати спортивне товариство, яка би організаційно наслідувала традиції й структуру козацьких січових організацій. Проте, реальних підстав для створення такої організації у Раштаті на той час не існувало, тому практична реалізація цього проекту була тоді відкладена.

Але вже 4 грудня 1915 р. керівник СВУ, з огляду на успіхи української пропаганди в Раштаті, знову актуалізував це питання, наслідком чого стало заснування у цьому таборі гімнастичного товариства «Залізняка», у складі якого об'єдналось 70 полонених. Між тим у скорому часі виявилось, що провід товариства основним завданням організації вбачав навчання полонених народним танцям та влаштування екскурсій поза межі табору. Очевидно, що це не відповідало тим завданням, які були поставлені перед українською громадою О.Скорописом-Йолтуховським. Тому за наполяганням Просвітнього відділу на початку лютого 1916 р. були скликані загальні збори членів товариства, на яких було вирішено розпочати проведення спільних гімнастичних вправ. Чисельність реорганізованого на початку березня товариства «Запорізька Січ» збільшилася до 200 осіб⁴⁴⁷.

14 березня 1916 р. на черговому (четвертому) засіданні українського таборового «парламенту» – Генеральної Ради – була обговорена доцільність створення пожежної варти в таборі, яка забезпечуватись би силами членів «Запорізької Січі». Одночасно січовики мали контролювати чистоту на території табору та слідкувати за порядком. Після короткого обміну думками члени Генеральної Ради

⁴⁴⁷ Терлецький О. Історія української громади в Раштаті 1915-1918. Київ-Ляйпціг, 1919. Т.1. С.117.

погодились доручити січовикам виконання цих функцій⁴⁴⁸. Піднесенню авторитету цієї організації сприяло й те, що національна і соціальна секції в березні 1916 р. ухвалили рішення про входження всіх їх членів до складу Січі.

22 квітня 1916 р. на загальних зборах членів товариства «Запорізька Січ» було прийнято її статут, який мав слугувати у майбутньому зразком для січових організацій полонених вояків-українців і в інших українських таборах. Його було укладено на основі на основі статутів українських січових та сокольських організацій, які діяли ще до війни. Утворене в Раштаті «Гімнастичне товариство з національним характером і почасти з військовою організацією» продовжувало цю довголітню українську традицію, разом з тим у її статуті були зафіксовані й деякі особливості, зокрема – завданням раштатської «Січі» було «освідомлення української людності» й «налагодження адміністративного управління» на окупованих центральними державами українських землях та організація «огневої сторожі» для запобігання пожежам у таборі⁴⁴⁹.

Видається доцільним докладніше зупинитись на основних положеннях статуту раштатської січової організації. У першому параграфі статуту, зокрема, йшлося, що «найближчим призначенням товариства є плекати гімнастику, спортові забави та створити огневу таборову сторожу в таборі». Закладаючи такі завдання для майбутніх членів січового товариства, провід СВУ свідомо намагався уникнути розбурхування політичних пристрастей у середовищі полонених, обмежившись такими положеннями, які би не викликали внутрішнього опору у таборян. Досить обтічне була сформульована й загальна мета товариства (§2): «несення помочи своїй українській громаді у полоні і на рідній землі», що також не давала жодних підстав «чорній сотні» звинуватити січовиків у «запроданстві» німцям.

448 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.5, арк.19-20.

449 Терлецький О. Історія української громади в Раштаті... С. 260.

Так само аполітично були сформульовані основні напрямки діяльності січовиків та містилось пояснення, які ж саме моральні якості мають бути вироблені у січовиків: «а) гімнастичні й спортові забави виробляють у січовиків бадьорість духа, побратимство (товариську дружбу), строгий послух для своїх рішень і своєї старшини; б) несення помочи на випадок пожежі заохочує січовиків до помочи своїм товаришам, своїй громаді, своєму народови в кожній хвилині їх життя та готовності обороняти їх; в) сторожа (нічна), яка наглядає за порядком в таборі, виробляє в січовиків чуйність на все лихо в громадському житті та готовність тому лихови зарадити». Взагалі ж «Запорізька Січ», прибравши собі таку назву, мала тільки плекати історичні традиції «старої» Січі, «наслідуючи її внутрішні порядки і приновляючи до них новочасні форми руханкових (гімнастичних) організацій»⁴⁵⁰.

Статут також регламентував структуру майбутньої організації. Її найвищою організаційною одиницею був кіш⁴⁵¹, який складався з чотирьох полків, що склалися з куренів, сотень, чот і роїв. Для управління «Січчю» обиралася отаманна старшина, у свою чергу кожна сотня, курінь і полк мали обрати своїх сотенних (сотників), курінних (осавулів) та полкових отаманів (полковників). На чолі полка стояв отаман у ранзі полковника, який відповідав за муштровий, господарський та санітарний стан дорученого йому полку, а також за фізичний стан й моральне виховання січовиків.

Полковник призначав отаманну старшину (штаб полка), до якої належали отаманний писар (ад'ютант), полковий скарбник, квартирмейстер, отаман обозу та полковий панотець. При штабі полка існувала полкова канцелярія на чолі з отаманним писарем. Вона поділялася на дві частини (муштрову й господарську), за які

450 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.134, арк.1-3.

451 За статутом до створення коша загальний провід «Січчю» здійснювала Генеральна Старшина громади «Самостійна Україна» в таборі Раштат – *авт.*

відповідали відповідно отаманний писар і отаман господарки полка. Кожна частина мала свого старшого писаря в ранзі підхорунжого і визначена кількість звичайних писарів. До складу муштрової частини входив правничий, до господарської – лікарський відділи.

Полк складався з 9-ти сотень (кожна числом 105 січовиків). Окрім порядкового номеру кожна сотня могла обрати собі ім'я на честь когось з визначних діячів української історії. У цьому випадку сотня щорічно вшановувала пам'ять свого патрона. Три сотні утворювали курінь, отаманом якого був осавул. Для підготовки підстаршини полку засновувалася школа, куди з кожної сотні сотники надсилали 6-8 осіб для здобуття відповідної освіти. Будь-яка провина січовика (крадіжка, бійка, непослух, образа) мала бути розглянута полковим судом, що складався з чотирьох представників «Січі» і чотирьох представників отаманної старшини.

Сотня поділялась на чотири чоти, кожна чота на два десятки, кожний десяток на два рої. На чолі кожного підрозділу був підстаршина: чотовий, десятник, ройовий. Кожен з них підлягав підхорунжому. Загальний склад полку мав становити 1025-1050 вояків. Весь полк збирався на першому тижні кожного місяця на січове віче полка, де обговорювалися всі полкові справи й обиралися члени полкового суду⁴⁵².

Отже, закладаючи у статут традиції запорізької вольниці (принцип виборності та ін.) ініціатори створення «Запорізької Січі» намагались таким чином повернути до її лав максимально можливе число полонених, проте застосування таких підходів у військовому будівництві суперечило принципу командної вертикалі та потенційно могло послабити карність вояків полку. Але в тим умовах, що були дуже далекими від ідеальних, прийнятною була будь-яка спроба організації українських парамілітарних організацій, діяльність яких об'єктивно сприяла процесу творення українських військових частин.

452 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.134, арк.4-10.

Успіх розбудови раштатської січової організації великою мірою залежав від особи її керівника (полковника), яким 24 квітня 1916 р. було обрано полоненого офіцера царської армії поручика М.Шаповала⁴⁵³. Ще за два дні – під час проведення «Першого Січового Свята» у таборі Раштат – його було також обрано отаманом 1-го Запорізького імені Тараса Шевченка полку⁴⁵⁴, що стало рубіжною подією не тільки для всіх січовиків, але для всього організованого українського руху в таборах полонених українців у Німеччині. Під час цього свята кожен січовик мав на кашкеті спеціальну січову відзнаку⁴⁵⁵, для полку був виготовлений та посвячений прапор малинового кольору із зображеннями Архістратиґа Михайла⁴⁵⁶. 26 квітня полковнику «Запорізької Січі» і отаману полка М.Шаповалу була вручена символічна булава, після чого він вступив у командування 1-м Запорізьким полком.

Наступного дня триденна програма «Першого Січового Свята» (26-28 квітня) включала також стройові вправи та спільний марш «Запорізької Січі», хорове виконання з оркестром «Ще не вмерла Україна», «Заповіту», «Молитви за Україну», «Маршу Запорізької Січі» (їх виконував зведений хор полонених чотирьох таборів – Фрайштадту, Раштату, Вецляра і Зальцведеля), «народні забави зі співами й танцями». Увечері відбувся концерт українського оперного співака Модеста Менцинського у супроводі

453 *Микола Шаповал*, в часі Першої світової війни – поручик царської армії, пізніше – генерал-хорунжий Армії УНР український військовий і громадський діяч. Потрапив у полон до німців у серпні 1915 р. (за іншими даними – добровільно здався в полон разом з частиною вояків свого підрозділу). При цьому відмовився дати свідчення про розташування частин російської армії. Перебував у таборі Штральзунд (Помор'є), де відразу зголосився до комендатури табору як українець-самостійник та домігся відокремлення групи офіцерів-українців від росіян (див.: ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.135, арк.4зв.).

454 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.135, арк.7.

455 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.5, арк.27-28.

456 До кінця грудня 1916 р. прапор перебував у таборі, після чого М. Шаповал привіз його та булаву отамана полку до Білої (див.: ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.137, арк.2).

фрайштадського хору з окремою програмою. 28 квітня зранку відбулась драматична п'ятиактна вистава «Бурлака» І.Тобілевича, яка була підготовлена членами артистичної секції СПГ Фрайштадту; а після обіду була проведена спільна прогулянка членів всіх таборових організацій та гостей з інших таборів на Рейн⁴⁵⁷.

Ця подія не пройшла непоміченою – і якщо український таборовий актив вітав січовиків з цим здобутком, то російські чорносотенці захлинались у безсилій злобі. Про реакцію останніх свідчить, зокрема, рапорт отамана полку М.Шаповала до Генеральної Старшини Раштату від 30 квітня 1916 р. про вчинок полоненого Шевкунова, який на загальнотаборовому вічу «в гострих словах по адресі Січі вжив цілковито недопустиме, образливе слово – назвав Січ «шайкою»». У цій ситуації М.Шаповал звертався з пропозицією про «судове» переслідування щодо цього полоненого⁴⁵⁸ (але інформація про те, чи було воно проведено, відсутня – *авт.*).

З моменту створення полку М. Шаповалом почали видаватись накази полку, в яких повідомлялось про виїзд окремих січовиків на роботи, про виключення деяких полонених з їх числа, призначалась чергова сотня на випадок пожежі, наряд січовиків для виконання функції пожежної «сторожі» у таборі, сурмач і черговий січовик. В наказах також повідомлялось про проведення січових вічей полка, анонсувались лекції, що проводились офіцерами в таборі, містилась інформація про присвоєння січовикам рангів «рядової» та отаманної старшини, про надання їм тимчасових відпусток, усунення з посад та ін.⁴⁵⁹

457 Národní archiv (Praha, Česká republika), Ukrajinské muzeum v Praze, karton 5, inv. č. 64, l. 1. (Rastatt – spolková činnost v táboru ukrajinských zajatců – stanovy spolků, 1916-1917). Національний архів (Прага, Чеська республіка), фонд «Український музей у Празі», коробка 5, інв. № 64, арк. 1. (Раштат – громадська діяльність в таборі українських військовополонених – статут організації, 1916-1917).

458 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.135, арк.1.

459 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.135, арк.1-34. Текст одного з наказів наведений в: Терлецький О. Історія української громади в Раштаті... С.201-202.

Січовики досить регулярно відбували спільні січові вправи (інколи у супроводі січової оркестри), для участі у вічах їх збирав сигнал сурми. У середині травня 1916 р. для січовиків було виготовлено 240 січових одностроїв, що опосередковано свідчить про їх загальну кількість, тоді ж січовики приступили до виконання вартової служби⁴⁶⁰. На посади отаманів сотень і куренів були призначені полонені з числа українського активу табору (здебільшого – голови таборових товариств). Для порушників дисципліни почала діяти січова гауптвахта.

Слід відзначити, що завдяки присутності у таборі кількох офіцерів-українців, які були переведені до Раштату з офіцерських таборів полонених за їх власною на те згодою, «Запорізька Січ» отримала потужний імпульс для свого розвитку. Зокрема, в 1916 р. у різний час у таборі перебували поручик М. Шаповал, капітан Сугак, офіцери Йосип Калюжний (Калужний), Пархоменко (всі прибули до табору в березні); Г. Сиротенко, Ратушенко, Коршнівський, Байлов, Мельників, Вовчок, (в квітні-травні); Максимович і Рожко (в жовтні). Всі вони входили до складу таборового Просвітнього відділу та мешкали в окремому бараку, беручи активну участь у проведенні культурно-освітньої та організаційної роботи у середовищі полонених раштатців. Свідченням довіри до них з боку німецької влади стало те, що 23 травня 1916 р. згадувані офіцери отримали право вільного виходу поза межі табору.

Розбудова січової організації та структур 1-го Запорізького полку тривала досить успішно, і вже у червні 1916 р. в їх складі перебувало близько 600 полонених. Проте спроби М. Шаповала створити на основі «Запорізької Січі» справді дисциплінований військовий відділ, зустріли в таборі відчутний спротив – бо дехто з січовиків не бажав коритися наказам, вважаючи «Січ» звичайним таборовим товариством. Крім того, серед полонених існували дві «опозиційні» течії – т.зв. «автономісти» (тобто ті, хто не бажав остаточно

⁴⁶⁰ ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.5, арк.44, 48.

розривати з Росією) і «соціалісти» (члени соціальної секції – пацифісти за своїми поглядами)⁴⁶¹. Відтак вже в липні товариство «Запорізька Січ» і полкова організація опиняються в кризовому стані, що було пов'язано як зі вже згадуваними обставинами, так і з виїздом значної частини січовиків на сільгоспроботи у складі робітничих команд.

Цією обставиною намагались скористатись чорносотенці, які не полишали спроб спровокувати таборовий загаль (розвішуючи на окремих бараках російські прапори на Великодні свята та вдаючись до інших антиукраїнських кроків). Очевидно, що українські таборові активісти достатньо добре знали, хто з таборян міг бути ініціатором цього, і липні ц.р., коли роздратування ними досягло межі – один з старших бараку розпорядився не видавати кільком чорносотенцям належного їм хліба (у відповідності до таборового пайку). У відповідь на це чорносотенці вдалися до побиття українських активістів та січовиків, але останні – об'єднавшись – вдалися до фізичного насилля у відповідь. У таборі відбулось кілька колективних бійок між полоненими, перевага в яких була на боці українців. Січовики практикували й «відловлювання» помічених у бійках чорносотенців, кількох з яких доставили до «великої зали» (очевидно йдеться про залу таборового театру – *авт.*), де їх піддавали «екзекуціям» (без деталізації того, які засоби фізичного чи морального впливу були до них застосовані – *авт.*)⁴⁶².

В серпні настала кількомісячна перерва в функціонуванні «Запорізької Січі», бо кількість її членів у таборі станом на листопад зменшилась до 242 осіб, яким продовжувала виплачуватись щомісячна платня – 4 м.н. (січовикам) або 5,20 м.н. (січовикам, які виконували обов'язки старших бараків)⁴⁶³. Кількісне зменшення «Січі» продовжилось і у наступному місяці – склавши на кінець грудня 1916 р. 232 осіб⁴⁶⁴

461 Терлецький О. Історія української громади в Раштаті... С.170-171.

462 Терлецький О. Історія української громади в Раштаті... С.180.

463 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.140, арк.1-4.

464 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.136, арк.30, 31, 32.

(загалом же у складі «Січі» на середину грудня 1916 р. перебувало 791 особа⁴⁶⁵, з яких 559 січовиків все ще продовжували працювати поза табором у складі робітничих команд).

Водночас слід відзначити, що паралельно з виходом з «Січі» випадкових та слабкодушких елементів спостерігався процес влиття до організації нових членів, про що переконливо свідчить лист одного з полонених до полковника раштатської «Січі» М. Шаповала: «Повідомляю пана полковника, що я бажаю записатися у Ваше славне Товариство Січ. Зла мачуха, було, приспала мене і я спав кріпким сном і себе не розумів. Тут далеко від рідного краю на чужині, я зрозумів, що ми є нащадки лицарів-запорожців. Бажаю, щоб славна запорізька Січ запанувала на нашій Неньці-Україні»⁴⁶⁶.

Грудень 1916 р. вніс важливі перемини для січовиків, які були пов'язані зі спробами німецької військової влади отримати реальні дивіденди від української культурно-організаційної роботи в таборах. Зокрема, наказом військового міністерства Німеччини передбачалось проведення відбору 50 осіб з кожного українського табору, на яких «можна було би покластися і які мали виїхати на зайняті українські території». Цей наказ було видано без узгодження його змісту з СВУ та надіслано для виконання таборовими зв'язковими офіцерами (капітанами Козаком, Вестерманом, Любберсом).

Для обговорення цього 17 грудня 1916 р. у таборі Раштат було скликано таємне спільне засідання президії Генеральної Ради і Старшини громади «Самостійна Україна», отаманної старшини 1-го Запорізького імені Тараса Шевченка полку і члена президії СВУ О.Скорописа-Йолтуховського. Під час дискусії останнім була подана інформація, що і сьогодні являє значний науковий інтерес, відтак видається доцільним дещо докладніше зупинитись кроках німецької та української (у даному випадку – СВУ) сторін для чіткішого з'ясування їх політичних позицій у цьому питанні.

⁴⁶⁵ ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.6, арк.37.

⁴⁶⁶ Розвіт. Раштат, 1916. 18 листопада. Ч.51.

Отже, для полегшення практичної реалізації згаданого наказу на початку грудня 1916 р. у Берліні була скликана «конференція», де були присутні згадувані німецькі офіцери, і до участі в якій зголосився й О.Скоропис-Йолтуховський. У тому випадку, коли би йому не дозволили брати в ній участь, СВУ «в інтересі справи, щоби не мати на собі пятна, на яке нарікають наші вороги, що робота Союзу є видумкою німців для своєї власної користи, – зрікся би ведення роботи»⁴⁶⁷ в таборах полонених українців.

Маючи таку перспективу, організатори «конференції» були змушені санкціонувати участь О.Скорописа в її роботі, який «поставив справу так, що доти не дасть своєї згоди післати людей, доки не буде знати, куди вони пойдуть і для чого». На це було отримано відповідь, що українські табори мають приносити користь Німеччині, що дало зрозуміти О. Скоропису, що відібрані полонені українці «мали би відіхати до фронту, де переманювали би російських жовнірів із України і несли би різну службу». Тому у відповідь О. Скоропис заявив, що СВУ «робить українську роботу, але не німецьку», і для виконання такого виду «роботи» потрібно офіційне ухвалення та публічне оголошення німецьким урядом того, що «він вважає самостійність України необхідною і зробить її такою, наколи дозволять сили». Очевидно, що на такий крок німецька влада не могла піти, повідомивши, що не зважатиме на таку позицію СВУ та шукатиме у таборах добровольців для зарахування на німецьку військову службу. В свою чергу О.Скоропис поінформував про те, що на таких підставах до служби може зголоситись не більше 20 осіб з числа полонених⁴⁶⁸.

Вже 8 грудня 1916 р. до таборів надійшла телеграма з розпорядженням представити прізвища 20 добровольців, після чого СВУ делегував для переговорів у Берлін полковника «Запорізької Січі» поручика М.Шаповала. Зрештою,

467 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.135, арк.3-Ззв.

468 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.135, арк.Ззв.

німецька влада зрозуміла, що використовувати цих добровольців у шпигунських цілях або для виконання служби на фронті є цілком недоцільним (як з огляду на незначну їх кількість, так і через непридатність учорашніх полонених до виконання такого роду завдань). Тому М. Шаповалу було повідомлено, що полонених за жодних обставин не вживатимуть для шпигунсько-розвідувальної діяльності, причому представники військового міністерства поручились у цьому власним словом честі. Добровольці будуть увільнені з полону та у своєму правному становищі – зрівняні у правах з вояками німецької армії як «маленька частинка союзної армії». Всі ці домовленості були зафіксовані в окремому протоколі, підписаному М. Шаповалом і капітаном Генерального штабу Німеччини фон Гюльзенем у присутності референта Пруського військового міністерства капітана фон Любберса і секретаря СВУ В. Козловського⁴⁶⁹.

Після цих інформацій О. Скорописа-Йолтуховського учасники наради в Раштаті «обміркували як ризик, який ми всі спільно приймаємо цим кроком на себе, так і ті плюси для розвитку української справи, які давала нам ця можливість. [...] Всі ми були однієї думки, що цей практичний крок мусимо зробити в інтересах розвитку поширення і зміцнення нашого права на самостійне державне існування»⁴⁷⁰. В силу цього учасники наради одностайно погодились пристати на пропозицію німецької військової влади, та доручили М.Шаповалові, Й.Калюжному і таборовому панотцеві П.Катеринюку розробити текст присяги, яка мала бути повторена українською мовою кожним добровольцем перед прапором 1-го Запорізького імені Тараса Шевченка полку. Відбір бажаних доручалося зробити Генеральній Старшині (у порозумінні з отаманною старшиною і полковником «Запорізької Січі»). Також важли-

469 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.135, арк.Ззв.-4.

470 *Скоропис-Йолтуховський О. Мої «злочини» // Хліборобська Україна. Відень, 1920-1921. Кн.2. Ч.ІІ, ІІІ, ІV. С.223.*

вим було встановити контакти між цим відділом і УСС, що доручалось О. Скорописові⁴⁷¹.

Слід відзначити, що багато хто в таборі у цей час заперечував можливість виїзду січовиків (хтось через свою малоросійськість, хтось через заздрість), що навіть спонукало голову Генеральної Старшини Я.Тарасовського у своєму листі від 26 грудня 1916 р. до СВУ заявити про небажаність такого розголосу в справі від'їзду 27 січовиків на окуповані українські землі, бо «тепер тим січовикам декотрі дорікають», що впливає на них «деморалізуюче»⁴⁷².

Але попри все добровольці в таборі знайшлися, і вже 12 січня 1917 р. 26 січовиків під прапором 1-го Запорізького полку склали за православним церковним обрядом присягу, в якій, зокрема, йшлося: «Перед Тобою, Україно і весь Український Народе, по старому козацькому звичаю присягаємо: чесно, вірно й хоробро служити Тобі, Україно, під цим прапором та під ним по всім силам боронити Тебе, не опускати цього прапора в жаднім случаю, з ворогами ніколи не входитьи в змову, лише завсігди завзято їх поборювати, і взагалі поводитися як славному січовому товариству годиться жити й ділати чесно і вмерти з честю. Так поможи нам Боже і весь Український Народе!»⁴⁷³.

На зворотному боці присяги присутні підписи М.Шаповала, капітана Козака і панотця Катеринюка (як свідків) і січовиків, які зголосились до служби у складі українського відділу, у т.ч. Олекси Кищанського, Петра Білана, Федора Суценка, Івана Кукси, Йосипа Клименка, Федора Бутка, Гаврила Пашенка, Василя Лисенка, Петра Коваленка, Никифора Обельця, Петра Наслідника, Пилипа Кіта, Олександра Шила, Гната Захарчука та ін.⁴⁷⁴

471 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.135, арк.4зв.

472 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.33, арк.106.

473 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.135, арк.5.

474 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.135, арк.5зв.

5.2. Організаційно-освітня діяльність раштатців на окупованих українських землях (1917 – початок 1918 рр.)

14 (21) січня цей відділ під командою М. Шаповала відбув до Ковеля, який знаходився у зоні австрійської окупації⁴⁷⁵. Січовиків було вдягнуто в однострої на кшталт українських січових стрільців, але з єдиною відмінністю – на кашкеті вояків разом з кокардою лева з лівого боку кріпилася спеціальна відзнака 1-го Запорізького імені Тараса Шевченка полку⁴⁷⁶. Все інше (рушниця з багнетом, лопатка, палатка) були німецького зразку.

Спроба січовиків розпочати у Ковелі культурно-просвітню роботу національного змісту закінчилася повною невдачею через протидію впливових польських кіл. Врешті-решт, у кінці березня 1917 р. відділ М.Шаповала було перебазовано до зони німецької окупації – у містечко Біла на Підляшші, де українські вояки були розташовані в німецькому військовому таборі поза містом. Внаслідок того, що цей відділ нетривалий час перебував на фронті, німецька військова влада дещо прихильніше поставилася до січовиків, дозволивши довести його кількість до 50 осіб (ще 23 січовики були відряджені з Раштату для збільшення першого у березні 1917 р.).

Але й після від'їзду свого полкового отамана «Запорізька Січ» проводила свою діяльність, зокрема 24 грудня 1916 р. січовики перебрали сторожу в таборі й чергування в лазареті⁴⁷⁷. Також Січ щотижнево відбувала загальний «злет» (збір) і гімнастичні вправи у куренях, проводила спільний вимарш (дефіляду) у загальному ладу. Щоправда, спільні стройові вправи не відрізнялись злагожденістю, що

475 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.6, арк.44.

476 У лютому 1917 р. була виготовлена нова залізна січова відзнака – у вигляді щита з левом на синьому полі: див.: Розсвіт. Раштат, 1917. 21 лютого. Ч.9(74).

477 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.33, арк.106.

пояснювалось байдужістю та втомою частини січовиків, а також невмінням старшини належними чином організувати ці заняття. Тому для отаманної старшини була заснована школа, в якій остання могла вдосконалювати свої знання з гімнастичних вправ. 26 лютого було організоване відзначення свята «Січі», під час якого січовики пройшли урочистим маршем на честь свого патрона – Тараса Шевченка⁴⁷⁸.

Повалення царату в Росії призвело до значного збільшення кількісного складу раштатської «Січі», члени якої вже розміщувались в окремо від інших полонених. Приплив новобранців уможливив формування нового поповнення етапного відділу в м. Біла, коли на початку травня 1917 р. сюди прибула у повному складі сотня 1-го Запорізького полку, а в липні – ще одна. Але офіційний дозвіл розпочати культурно-освітню роботу прийшов лише в кінці травня, і тільки після цього січовики роз'їхалися до українських сіл. Їх поява у цьому регіоні була досить болісно сприйнята частиною освіченого польського населення, більше того – місцеві ксьондзи розгорнули у своїх приходах активну протиукраїнську агітацію, що значною мірою збільшувало недовіру місцевого населення до українських вояків. Як згадував М. Шаповал – «при появі Січовика молодь розбігалася, старі хрестилися, а дитячі обличчя зникали від віконних шибок, але це тягнулося недовго, народ швидко зрозумів, де правда, й вже тепер навіть в українських селах із населенням католицького обряду знаходяться численні прихильники й закладено кілька шкіл»⁴⁷⁹.

Але на тлі зміни ставлення місцевого населення до січовиків та виконуваних ним завдань, моральний стан та національні почування деякого з них залишались на незадовільному рівні. Підстави для такого висновку дає справа двох січовиків (Сергія Копича і Миколи Яновського), які «відмовились нести ту задачу, яку їм доручила Громада»

478 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.6, арк.63.

479 Шаповал М. Українська культурна праця на Підляшшу й Полісію // Вістник СВУ. Відень, 1917. 25 листопада. Ч.48(178). С.758.

(йдеться про раштатську громаду «Самостійна Україна» – *авт.*), і фактично зламали власну присягу, дану публічно в Раштаті та скріплену їх підписами. На зборах січовиків 7-ої чети (до якої вони належали), їх відмова виконувати службу була прийнята, після чого рішенням військового міністерства Німеччини вони мали бути повернені у попередній стан (полонених) та відправлені до табору Ламсдорф. Як йшлося в листі № 17 (від 9 квітня 1917 р.) М.Шаповала до голови громади «Самостійна Україна», 8 квітня 1917 р. наказ про це був публічно оголошений перед строем чети, після чого деградовані вояки були перевдягнені у однострої полонених та відправлені до згадуваного табору⁴⁸⁰.

Перебуваючи далеко поза табором М. Шаповал між тим зберіг за собою посаду отамана 1-го Запорізького імені Тараса Шевченка полку, хоча це й створювало певні труднощі для української громади «Самостійна Україна» в Раштаті. Відсутність отамана полку деякою мірою компенсувалась активним листуванням М.Шаповала з таборовими інституціями, у т.ч. з отаманною та Генеральною Старшиною раштатського табору. Так, зокрема, у своєму листі від 28 квітня 1917 р. до останньої, М. Шаповал порушив питання про те, якою могла би бути уніформа вояків його чоти як можливого зав'язку українського легіону у складі німецької армії. Він пропонував змінити емблематику – відмовитись від використання чорного німецького орла на касці, умістивши замість нього галицького лева або Архістратіга Михайла (який був присутній й на полковому прапорі).

На думку М. Шаповала, однострої українських вояків мали бути синього кольору (замість загальновійськових – червоних), кокарда – містити жовтий і синій кольори. Все це дозволило би «виявити нашу окремішність», але водночас – ці зміни не повинні були бути дуже значними. Для остаточного полагодження цієї справи М. Шаповал пропонував проведу «Самостійної України» звернутись до СВУ

⁴⁸⁰ ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.40, арк.2.

та військового міністерства Німеччини, яке й мало санкціонувати ці зміни⁴⁸¹. У відповідь Генеральна Рада і Старшина спочатку цілком погодилась з цими змінами, хоча очевидно ж, не була уповноважена на це⁴⁸².

Але вже у 19 травня 1917 р. президія Генеральної Старшини дійшла до висновку, що «уніформа ні в яким разі не може бути змінена», та поінформувала про своє рішення М. Шаповала. Водночас таборовий провід, намагаючись матеріально підтримати січовиків, звернувся до СВУ з проханням виплачувати кожному січовику (47 осіб на той час) матеріальної допомоги у висоті 15 м.н. Своє звернення Генеральна Старшина аргументувала тим, що «до наших січовиків на Волині часто звертається з проханням помогти чим небудь місцеве населення»⁴⁸³. Напевно, що СВУ не пристало на таку пропозицію, що спонукало таборові організації використовувати власні можливості у наданні такої допомоги.

Але така практика мала й свою негативну сторону, що вимагало, думку М. Шаповала, особливої уваги з боку таборової громади. 30 травня 1917 р. М. Шаповал звернувся з листом (№ 57) до Генеральної та отаманної старшини в таборі Раштат, в якому зокрема інформував про отримання підлеглими йому вояками (ройовим Біланом і січовиком Гонтою) грошової допомоги (45 м.н.), які раніше приватно звернулись з таким проханням до таборових інституцій. Крім того, дехто з січовиків сподівався отримувати й частку з тих продуктів, які надходили з України та Росії як харчова допомога полоненим російської армії.

М.Шаповал поставився до таких прохань з деякими застереженнями, бо у цьому часто головну роль відіграла «особиста спритність» окремих січовиків. За його оцінкою, хоча січовики його відділу й не є всім «вщерть забезпечені», але насправді вони всі мають продовольчий пайок німецького солдата та ще й щомісячно одержують 15,90 м.н.

481 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.135, арк.6-7.

482 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.135, арк.8-8зв.

483 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.40, арк.10.

грошового забезпечення (старшини – навіть більше). Все це робить їх харчове забезпечення «багато краще таборового життя». Більше того, виїжджаючи до сіл, січовики часто отримують додаткове харчування від українських селян. З огляду на це М. Шаповал вважав, що такі звернення січовиків та отримання ними допомоги з табору впливають деморалізуюче як на таборян, так і на вояків його відділу та виглядають «морально недобре», бо «людям зо всіма правами і льготами німецького жовніра брати те, що належить полоненим» цілком не лічить⁴⁸⁴.

М. Шаповал вігав бажання таборової громади «трактувати січовий відділ як своїх синів», проте не вважав за можливе відривати зі скудних благодійних надходжень до табору для полонених навіть невелику частинку для, на його думку, достатньою мірою забезпечених січовиків. Очевидно, що січовики були би раді подарункам на свята, але вони мали надходити від українського суспільства, як то мало місце в УСС. Цілком неприпустимим він вважав надіслання грошей січовикам, що могло внести розбрат в їх середовище, бо всі вони раніше належали до різних таборів, і у тому випадку, коли б раштатська громада підтримувала матеріально тільки «своїх», інші січовики почувались би несправедливо обійденими⁴⁸⁵. Проте січовики-раштатці не особливо зважали на такі перестороги, і продовжували писати листи-прохання «запомогти ... скільки Ваша змога», аргументуючи це цілковитою відсутністю допомоги з дому (лист січовика Безбородька до Генеральної Старшини табору Раштат від 1 серпня 1917 р.)⁴⁸⁶.

Культурно-освітню працю січовий відділ розпочав організацією народних шкіл, заснувавши 3 червня 1917 р. першу українську школу в одному із сіл Кобринського повіту. За три дні таких шкіл вже було чотири, про що повідомляв Генеральну Старшину української громади в Рашта-

484 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.135, арк.9-9зв.

485 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.135, арк.9зв.

486 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.40, арк.18.

ті М. Шаповал (лист № 66 від 6 червня 1917 р.). Водночас він звертався з проханням про надіслання підручників та відрядження сюди більшої кількості вчителів з числа полонених, що дозволило би інтенсифікувати процес трансформації місцевих російських шкіл на українські. Також М. Шаповал запропонував раштатській громаді заснувати та утримувати на свій кошт (65-80 м.н. місячно) одну школу, назвавши її «імені громади «Самостійна Україна» в Раштаті». Але фактично видатки склали більшу суму – 150 м.н., бо учителем в ній мала бути цивільна особа (80 м.н.), а крім того до кошторису на утримання школи увійшла й допомога «на бідних дітей» (30 м.н.), решта грошей мали бути витрачені на придбання шкільного приладдя⁴⁸⁷.

Це було тим більш потрібно з огляду на перенесення поляками «центру своєї роботи на нашу етнографічну територію» після того, як останні дізнались про мету перебування січовиків у Білій. М.Шаповал повідомляв, що заходами польських товариств були засновані чотири школи в українських селах, а в м. Білій побудовано костьол (вже в часі окупації). Але головний резерв для активізації української освітньої роботи М. Шаповал вбачав у перепрофілюванні 23 «прекрасно поставлених» російських шкіл на українські, на заваді чому була лише відсутність українських підручників⁴⁸⁸.

Для об'єднання зусиль місцевої української інтелігенції та січовиків була створена «Українська Громада в Білій» (голова М.Шаповал), заходами якої було розпочато видання щотижневої української газети «Рідне Слово» (її перше число вийшло 23 червня 1917 р.)⁴⁸⁹, яка мала своїм завданням поширення інформації про ситуацію в Україні та освітню діяльність січовиків у м. Біла. Безпосередньо її друк забезпечувала «Редакційна колегія» у складі п'яти

487 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.40, арк.11.

488 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.135, арк.10-10зв., див. також: спр.34, арк.34.

489 Див.: Рідне Слово: українська народна часопись. Біла, 1917. 23 червня. Ч.1.

січовиків: Терешка (редактор), М. Слюсара (помічник редактора), М. Чалого (коректор), А. Савчука і Д. Олянчина (співробітники). Саме їх зусиллями від червня до грудня 1917 р. з'явилося 28 чисел часопису «Рідне Слово» та «Календар Української Громади в Білій на 1918 р.».

Успішна робота редколегії стала можлива завдяки тим знанням, які отримали Терешко і М.Слюсар у таборі Раштат на курсах В.Сімовича, який «звернув своєчасно на них свою увагу тим, що притягнув їх до таборових часописів, проробив з ними чорну, тепер незамітну, роботу, почавши від коректи, а кінчивши на редагуванні, та в такий спосіб і виховав їх на редакторів, які [...] провадили своє діло в Білій самостійно»⁴⁹⁰.

«Рідне Слово» (видавалась накладом до 2000 примірників) поширювалась у Кобрині, Пінську та інших українських містах. Серед місцевого населення воно поширювалось заходами народних вчителів-січовиків, які працювали у новозаснованих (перепрофільованих з російських) школах. І хоча подеколи німецька військова адміністрація перешкоджала роботі січовиків під впливом польської агітації – це були тимчасові труднощі.

Але головним здобутком січового відділу М. Шаповала була все ж таки освітня діяльність, яка спрямовувалась «Шкільною радою» у складі Д. Олянчина (голова), А. Самчука (заступник голови) і Т. Чернигівця (секретар). На правах членів до її складу входили також призначені «Радою» до кожного району шкільні інспектори та вчителі-інструктори (загалом 14 січовиків). З початком роботи із заснування українських народних шкіл «Шкільна Рада» приступила до вироблення їх програми та оприлюднила відозву до місцевого населення з проханням «домагатися своїх рідних шкіл і засновувати їх у себе». Найболючішою проблемою було забезпечення шкіл книжками й відповідними навчальними

⁴⁹⁰ Олянчин Д. Спогади про культурно-освітню працю на Підляшшу, Поліссі й Волині в 1917 р. // Літопис Червоної Калини. Львів, 1937. Ч.1. С.13.

приладами. Тому «Шкільна Рада» в липні й листопаді 1917 р. двічі відряджала свого голову Д. Оляничина до Львова та Варшави для закупівлі абеток, читанок, олівців, крейди та іншого майна. Йому вдалося придбати й великі стінні мапи «Європейської Росії», на яких вже від руки визначались етнографічні кордони українських земель.

Таким чином, «Шкільній Раді» почасти вдавалося задовольняти потреби новозаснованих шкіл у книжках, одночасно вона звертала «свою увагу на матеріальний бік цивільних учителів». За пропозицією «Ради» і при підтримці М. Шаповала, вони почали отримувати невелику платню від німецьких комендатур, у межах яких перебували українські школи. Також «Рада» розпочала збирати всіх вчителів народних шкіл на т.зв. «районові конференції», перша з яких відбулася в Дивині (на Поліссі) 21 липня і 1-2 серпня 1917 р. Основним питанням конференції була необхідність створення при школах батьківських комітетів, які з часом мали перебрати на себе утримання цих шкіл. Для фінансової підтримки діючих шкіл було створено «Шкільний фонд», в якому акумулювалися кошти місцевого населення. Від 28 серпня до 10 грудня 1917 р. до «Шкільного фонду» від місцевого населення надійшло 929,52 м.н., крім того – значні кошти надійшли і від громад трьох українських таборів (від Раштату – 1300 м.н., Вецлярю – 1414,08 м.н., Зальцведеля – 548,48 м.н. Загальна ж сума надходжень на підтримку українських шкіл склала 4192 м.н.⁴⁹¹

На засідання «Шкільної Ради» запрошувались М. Шаповал, представники СВУ проф. С. Кордуба і значковий «Запорізької Січі» Я. Тарасовський (голова Генеральної Старшини в Раштаті), що дозволяло оперативно вирішувати всі проблеми розвитку шкільництва на окупованих землях. Підтвердженням значних успіхів у царині шкільництва йшлося у листівці, надісланій Я. Тарасовським з м. Білої до табору Раштат В. Сімовичу 8 листопада 1917 р.: «Чим більше

491 Невеселий І. Українське шкільництво на Підляшшу, Поліссі й Волині // Календар Української Громади в Білій на 1918 рік. Біла, 1917. С.141-142.

довідуюся про стан роботи, тим більше задовольняюся. Німці зробили багато уступок. Наприклад: ніхто не зміг закласати школу без відома нашої громади, хоч і польську. Це дуже важно. [...]Укр[аїнська] справа набирає ваги[...]»⁴⁹².

Завдяки піврічній роботі січовиків відділу М.Шаповала до 15 грудня 1917 р. на Підляшші, Поліссі й Волині було засновано 97 народних шкіл, в яких навчалось 5546 дітей⁴⁹³. Навчання проводили 110 учителів (59 чол. – цивільних осіб з місцевого українського населення та 51 січовиків)⁴⁹⁴. Крім цих шкіл існувало також ще 19 шкіл грамоти, в яких навчалось ще 200 чол. Деякі з цих шкіл носили імена визначних українських діячів (Т. Шевченка, Б. Хмельницького, І. Мазепи, М. Драгоманова, Б. Грінченка, М. Грушевського), ще три заклади носили назви трьох українських таборів, полонені яких на власні кошти утримували ці школи⁴⁹⁵. Брак шкільних приладів внаслідок обмеженості коштів «Української Громади» та нестача фахових вчителів гальмували подальший розвиток українського шкільництва на окупованих землях. Проте, січовики намагалися відкликатися на кожне прохання про заснування шкіл, які надходили від українських сільських громад.

Якщо освітня справа на окупованих землях завдяки січовикам і їх полковнику М.Шаповалу розвивалась успішно, то їх від'їзд негативно позначився на функціонуванні таборової «Запорізької Січі» – за словами Я.Тарасовського, восени 1917 р. вона «як організація в таборі не існувала». За

492 Центральний державний кінофотофоноархів ім. Г.С.Пшеничного (ЦДКФФА України), А-83, П-8.

493 *Шаповал М.* Українська культурна праця на Підляшшу й Полісся // Вістник СВУ. Відень, 1917. 25 листопада. Ч.48(178). С.758.

494 Станом на 7 жовтня 1917 р. національно-освідомлюючу та організаційну роботу на окупованих німцями українських землях проводили близько 200 полонених з трьох українських таборів. Територіально вони працювали в околицях Брест-Литовська, на Поліссю, Підляшшю (лівий берег Північного Бугу, а також у таборі полонених м. Біла) (див.: ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.20, арк.1, 4).

495 *Невеселий І.* Українське шкільництво на Підляшшу, Поліссі й Волині // Календар Української Громади в Білій на 1918 рік. Біла, 1917. С.141-142.

його ж оцінкою стану Січі – «січовики тільки того, що носили відзнаки, нові охотники вписувались до «Січі», додаючи в приналежності «Січі» свої особисті вигоди (виїзд інвалідами на Україну)». Не відбувались і засідання кошової (отаманної) старшини. Проте коли «почало заноситися на мир з Україною», «Січ» дещо активізувалась, пробудившись з кінцем січня 1918 р. (після від'їзду полковника Січі Пархоменка до України). 21 січня 1918 р. січовики обрали собі нового полковника і одночасно заступника отамана, яким став Й. Калюжний⁴⁹⁶.

Громади українських таборів чим могли підтримували вояків зі складу січового відділу, зокрема 5 січня 1918 р. від вецлярців до Білої надійшло три скрині (182 кг) різних «поживчих та теплих речей», що були призначені для січовиків та українського населення округи⁴⁹⁷. Очевидно, що це зобов'язувало січовиків докладати максимальних зусиль задля розвитку національного шкільництва на окупованих українських землях, та бути прикладом чесного і безкорисливого служіння національній справі. До цього січовиків повсякчасно закликав і М. Шаповал, який завжди енергійно реагував на навіть дрібні проступки декого з січовиків.

Так, зокрема, у своєму наказі 1-му Запорізькому полку (ч.9 від 21 січня 1918 р.) він звертав увагу січовиків та те, що дехто з їх числа припускається вчинків, які «не виключуть довіря народу до них[...] а лише укомпроментують», а саме – взяття у борг грошей у місцевого населення. Зовсім неприпустимим, на думку М.Шаповала, було те, що січовики вчасно не повертали своїх боргів, усіляко затягували їх «віддачу, а [...]при виїзді або переводі зовсім не платили». У цій ситуації М.Шаповал наказував компенсувати борг за рахунок боржника (з його платні), але надалі обіцяв усувати боржників від проведення культурно-освітньої праці⁴⁹⁸.

496 Наказ Першому Запорізькому Т.Шевченка полку (№ 2 від 22 січня 1918 р.) // Розсвіт. Раштат, 1918. 24 січня. Ч.5(159).

497 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.137, арк.6.

498 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.137, арк.14.

Ще гостріше М. Шаповал ставився до інших проявів негідної поведінки січовиків, але для таких найбільшою карою могло бути тільки відправлення до табору та повнення у статусі полоненого. Про одного з таких січовиків – Старинського – йдеться у листі-відповіді М. Шаповала Генеральній Старшині табору Зальцведель (на її запит), який в часі «його побуту на селі зкомпрометував нашу тут ведену просвітну роботу тим, що зійшовся[...] з невідповідним елементом, венерично захворів, наробив боргів (2 карб[ованці]) і при від'їзді із села до шпиталю забрав навіть від своєї господині парасоль»⁴⁹⁹.

Існували й інші труднощі, про що згадував у своєму листі (від 20 січня 1918 р.) до О. Безпалька значковий «Січі» Я. Тарасовський, який скаржився на тяжкі умови праці – настільки, що «іноді до плачу доходить». «Ахіллесовою п'ятою» української освітньої справи у цей час був гострий брак вчителів з досвідом і патріотичними почуваннями з числа цивільних осіб (січовики у цей час готувались до від'їзду в Україну). Ситуація була така, що Я. Тарасовський був змушений притягати до праці гімназисток 5-6 класів, які ніколи й не думали працювати в школі. Описуючи одну з них Я. Тарасовський повідомляв, що до роботи в школі ця неназвана гімназистка «лише знала, що стріляти [очима] за хлопцями по вулиці вечером. Тепер вона в українській школі вчителькою та ще й в такий важний час, в час національного відродження українського народу». З боєм в серці він продовжував далі: «Заходиш в школу, діти – золото, подивився на вчительку, заговориш із нею про діло, а вона тобі «глазкі строїть. Скільки сили, яку сильну волю треба мати – риторично запитував Я.Тарасовський, – щоби не вигнати таку сволоч зі школи»⁵⁰⁰. Але, очевидно, що це були тільки поодинокі прикрі випадки, і переважна більшість вчительок українських шкіл добросовісно виконували свою справу.

499 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.33, арк.23.

500 ЦДАВО України, ф.4453, оп.1, спр.5, арк.156-156зв.

Довший час перебуваючи в Білій, М.Шаповал не міг впливати на розвиток січового руху в таборі. Провід цієї частиною полку здійснювали його заступники, які призначались Генеральною Старшиною (вони одночасно виконували й функції голови «Запорізької Січі»⁵⁰¹. Станом на 27 січня 1918 р. на полковому обліку перебувало 1167 січовиків⁵⁰², які на думку М. Шаповала мали бути сконцентровані у м. Біла на Підляшші. Одним зі своїх останніх наказів (ч.69 від 9 лютого 1918 р.) він повідомляв про свої заходи щодо концентрації особового складу полку в цьому містечку, сподіваючись на його переведення вглиб України, але це могло відбутись тільки у порозумінні з урядом УНР⁵⁰³. Врешті-решт, після кількатижневих переговорів з членами української делегації у Бресті та керівництвом УЦР 1-й Запорізький імені Тараса Шевченка полк 31 березня 1918 р. прибув до Києва⁵⁰⁴.

На думку члена Просвітнього відділу табору Раштат О. Терлецького, головне значення січової організації у Раштаті полягало в тому, що «вона поставила українську справу на самостійній точці і показала масі, що в такім товаристві можна навчитися порядку й дисципліні»⁵⁰⁵. Зусиллями офіцерів-українців саме на її основі у Раштаті було сформовано спеціальний український військовий відділ, що увійшов до складу німецької армії та виконував функції етапного підрозділу на українських землях. Разом з тим, особовий склад відділу провадив інтенсивну культурно-просвітню працю на Підляшші, Поліссі та Волині, які в 1917 р. перебували під німецькою окупацією.

Отже, попри військовий час та несприятливі умови січовики докладали всіх зусиль для заснування українських шкіл та підтримки національного шкільництва на окупованих українських землях. Вони «віддано та з

501 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.137, арк.16.

502 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.137, арк.18.

503 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.137, арк.21.

504 Микола Шаповал (1886-1948) // Україна. Париж, 1949. Ч.1. С.47.

505 *Терлецький О.* Історія української громади в Раштаті... С.261.

самопосвятою працювали лише для тих наших земель і тільки лише для свого українського народу, бо їх тоді стихійно захопили й наскрізь перейняли ідеали національного його визволення»⁵⁰⁶. Завдяки невтомній праці українських вояків на чолі з М.Шаповалом, фінансовій допомозі СВУ та українських таборових громад, а також грошовим внескам місцевого населення за весь час перебування січовиків було засновано 153 шкіл та сотень малих книгозбірень⁵⁰⁷.

Діяльність членів «Запорізької Січі» табору Раштат, які належали до складу 1-го Запорізького імені Тараса Шевченка полку, а поза табором проходили німецьку військову службу із організації запілля армії II-го Рейху, а також доклали всіх зусиль для організації українського шкільництва – допростила до кількох позитивних наслідків. По-перше, на окупованих землях була впроваджена українська школа та значно послаблено впливи російської імперської ідеології; по-друге, німецька влада переконалась у доцільності залучення українців на військову службу (хоча до їх використання у бойових операціях проти росіян було ще дуже далеко); по-третє, січовики здобували військовий вишкіл та знання, які були потрібні для розбудови (у перспективі) власної армії. Таким чином, січовики-раштатці заклали перші цеглинки у процес творення збройних сил України новітньої доби, активно долучившись у лютому-березні 1918 р. до формування 1-ої та 2-ої дивізій Синьожупанників.

506 *Оляничин Д.* Спогади про культурно-освітню працю на Підляшшу, Поліссі й Волині в 1917 р. // Літопис Червоної Калини. Львів, 1937. Ч.2. С.19.

507 Див.: Микола Шаповал (1886-1948) // Україна. Париж, 1949. Ч.1. С.47.

6. ЗАВЕРШАЛЬНИЙ ПЕРІОД ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ГРОМАДИ «САМОСТІЙНА УКРАЇНА» (1918 р.)

6.1. Реакція полонених українців на проголошення самостійності УНР та заклик УЦР вступати до лав національного війська (січень-лютий 1918 р.)

Початок 1918 р. українська таборова громада «Самостійна Україна» зустрічала в очікуванні майбутніх політичних потрясінь, які невідворотно визрівали на теренах України та Росії. Але перша половина січня видалась досить спокійною, з огляду на що табір існував звичайним своїм життям. За повідомленням таборового часопису – для «громадян» табору мало бути влаштоване дводенне (7-8 січня) «Різдвяне свято», в програмі якого передбачалось провести сходи таборових працівників у шкільній залі, організувати святкування у лазареті та для таборового загалу у великій залі (з ялинкою, колядками, декламаціями, промовами та виставою «Гандзя» у виконанні артистів Драматичного товариства)⁵⁰⁸.

У цей час важливим засобом формування національно-патріотичного світогляду залишався таборовий часопис «Розсвіт», співробітники якого робили все від них залежне, аби «сторожі нашої громади [було] поставлено

508 Розсвіт. Рахат, 1918. 5 січня. Ч.1(155).

слово». Їх зусиллями «другий рік гомонить в нашій громаді рідне слово, надаючи полоненим і пораду й розвагу». Завдяки цьому до української справи приєднались «вже не одиниці з поміж Українців, але тисячі», з яких на думку редакції, «треба [було] витворити практичних працівників на народній ниві»⁵⁰⁹.

Таборова газета ефективно виконувала й комунікативну функцію – поєднуючи раштатців, де би вони не перебували – в таборі чи на робітничих командах. На її шпальтах регулярно уміщувались інформації про культурно-освітню діяльність українських гуртків при робітничих командах (гурток «На чужбині» команди № 861 Eichstetten зокрема, повідомляв, що заснування початкової школи та бібліотеки; товариство «Національна праця» команди № 454 – про збір коштів для власних освітніх потреб та утримання бібліотеки⁵¹⁰.

Основні напрями роботи в таборі визначала Генеральна Рада громади «Самостійна Україна» (у порозумінні з Генеральною Старшиною), зокрема у січні 1918 р. нею було ухвалено рішення відкрити школу в «гончарні» та «кустарні», аби всі бажаючі могли навчитись відповідним ремеслам; тоді ж Рада – з метою активізації культурно-просвітньої роботи в таборі – погодилась на приїзд до Раштату кількох офіцерів-українців з табору Гановерш-Мюнден; санкціонувала відкриття щоденних «вчительських курсів», погодилась на перерахування 1000 м.н. для потреб будівництва пам'ятника померлим полоненим. Драматичним товариством ім. І. Тобілевича у таборі проводились театральні вистави (19 січня була поставлена п'єса «За волю і правду» Т. Колісниченка), встигали таборові актори і з «гастрольними» поїздками – вже наступного дня вони виїхали до Пфарцгайму з виставою «Гандзя» (її глядачами стали 250 полонених українців зі складу тамтешніх робітничих команд)⁵¹¹.

509 З приводу III. Річника 1918. року // Розсвіт. Раштат, 1918. 5 січня. Ч.1(155).

510 Розсвіт. Раштат, 1918. 12 січня. Ч.2(156).

511 Розсвіт. Раштат, 1918. 12 січня. Ч.2(156); 17 січня. Ч.3(157); 24 січня. Ч.5(159).

Але як завше – вистачало й проблем, часом й несподіваних. На початку січня 1918 р. «через неправне втручання в справі таборових організацій» капітана Швайцера, В. Сімович мав тимчасово зректися головування в Просвітньому відділі та передати ці функції А. Миколаєвичу. Але вже за короткий час В. Сімович повернувся до виконання обов'язків голови відділу (і одночасно – його касира), а за А. Миколаєвичем залишились секретарські функції (у складі відділу продовжували перебувати також В. Мороз і М.Паращук)⁵¹². Заходами членів Просвітнього відділу на початку січня 1918 р. у таборі було започатковано «курс неграмотних» та двоступеневий курс німецької мови (відвідувало 25-30 осіб), ще 50 табор'ян вписалось до «вчительських курсів», де полоненим (в другій половині січня) проводились виклади з педагогіки, дидактики, логіки, «спеціальної методики», історії педагогіки, української граматики (викладали – В. Сімович і А. Миколаєвич)⁵¹³.

Але просвітня робота в таборі тривала з перервами, що було зумовлено несприятливими обставинами, і зокрема тим, що виклади проводились у неопалюваних приміщеннях. Внаслідок цього організатор просвіти в таборі та фактичний єдиний лектор А. Миколаєвич у січні – на початку лютого 1918 р. двічі застуджувався. До того свою роботу він провадив у виключно несприятливих умовах «музика за стіною»⁵¹⁴, рівночасні засідання за перегородою, нетоплені кімнати і т.п. – прямо руки мліють».

Між тим голові Генеральної Старшини табору Я. Тарасовському чомусь здалось, що А. Миколаєвич просто «із самого початку неширо відносився до своїх обов'язків». Останній вважав ці закиди безпідставними та несправедливими й такими, що «шарпають» його честь, бо він вкла-

512 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.87, арк.1а зв.

513 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.25, арк.9зв.-10зв.

514 Очевидно йшлося про вправи таборового оркестру (в лютому 1918 р. до його складу належало 14 музикантів). Див.: ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.66, арк.23.

дав у громадську роботу «цілу свою душу і серце». Тому наприкінці свого звернення А. Миколаєвич зазначав, що готовий «уступитися [...] з табору [...] кожної хвилини», але «своїєї честі на поталу» він віддавати не збирався за жодних обставин, а відтак вимагав у Я. Тарасовського подати «факти і докази на свій закид, або відкликати його»⁵¹⁵. Чим закінчилась ця полеміка достеменно невідомо, але той факт, що А. Миколаєвич і надалі продовжував свою роботу в таборі (як і обрання нового голови Генеральної Старшини раштатської громади), дозволяє припустити ймовірність залагодження конфлікту між цими чільними діячами культурно-організаційної праці в Раштаті.

На початку лютого 1918 р. вищі таборові інституції оновили свій склад після виборів (головою Генеральної Ради став Михайло Рождественський), а ще за чотири дні на її засіданні була обрана Генеральна Старшина у складі Григорія Петренка (голова), Івана Талана (заступник і «представник преси»), Максима Ющенка (секретар), Івана Гуцайла (секретар), Адама Миколаєвича (референта громади «Самостійна Україна» і «представника просвіти»), Тимоша Іванова («штука»), Юхима Ободяника («торгівля»), Михайла Паращука («промисел»), Дмитра Жемчугова («Січ»), Севастьяна Вдовиченка (робітничі команди). Була створена й Контрольна комісія (Самійло Саф'ян, Данило Шемшуренко, Микола Сидорів)⁵¹⁶.

З самого початку своєї діяльності новий таборовий провід був покликаний до виконання надзвичайно важливих завдань, що постали перед таборовою громадою в силу доленосних для України тогочасних політичних подій. Найважливішою в їх числі став 4-й Універсал УЦР та підписання УНР мирної угоди з державами Почвірного союзу в Брест-Литовському, які вселили надію в серця полонених на скорий поворот додому. Тому отримання 12 (24) лютого

515 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.35, арк.4.

516 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.33, арк.3; див. також: З таборового життя // Розсвіт. Раштат, 1918. 23 лютого. Ч.11-12(165-166)

1918 р. табором телеграми з «Наказом» української делегації в Бресті, в якій «іменем Української Народньої Республіки і її правительства, Ради Народніх Міністрів [...] всім Українцям воєннополоненим» було запропоновано «стати до покликання негайно в ряди організованої української армії для оборони нашої держави від нападу грабуючих рідний край чужинців» внесла досі ще небачене пошвавлення у сіре повсякдення Раштату. До того ж – в «Наказі» містилось попередження для тих, хто «буде вагатись, або навіть одмовиться боронити свою землю», така особа «буде уважатись зрадником і не буде допущений на відновлену й оборонену землю українського народу»⁵¹⁷.

Майже всі раштатці із захопленням зустріли цей «Наказ» та з величезним піднесенням «поставили себе в розпорядимість українського правительства»⁵¹⁸. Лише незначна кількість полонених («маленький виїмок») утрималась від цього, не маючи в собі тривких національних почувань. Того ж дня після короткої наради Генеральної Старшини було скликано Генеральну Раду і загальнотаборове віче, які одностайно схвалили пропозицію підтримати цю ініціативу та відрядити потрібну кількість вояків (800 осіб).

Для практичної реалізації цього було створено спеціальну комісію, яка пізніше уконститувалася як «Бойова Управа». З самого початку своєї діяльності вона опинилась у досить складному становищі, бо на початок лютого 1918 р. у таборі перебувало лише 700 полонених. Попри це вже на наступний ранок (13 лютого) члени Управи уклали список з 400 добровольців. Ще стільки ж було дібрано з великих робітничих команд, що перебували поблизу табору (з їх складу «Бойова Управа» телеграфіями відкликала по 2-3 особи, в першу чергу голів українських просвітніх організацій (їх функції мали перебрати на себе заступни-

517 Library and Archives Canada. The Andry Zhuk Collection, (Бібліотека і архів Канади. Особовий фонд А.Жука), MG30, C167, Vol.15, File 27; ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.52, арк.70.

518 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.52, арк.70.

ки). У таборі всі добровольці були зведені у 8 сотень, які утворили Січовий полк імені І.Богуна. Одночасно з цим до Раштату з Ганновер-Мюндену прибуло 40 офіцерів, які призначались на командні посади в сотнях. 15-16 лютого воякам було видано січові однострої (сині козацькі жупани, сиві шапки й чоботи). Вранці 17 лютого перший потяг з українськими вояками відбув у напрямку Луцька⁵¹⁹.

З огляду на те, що другий транспорт з українськими вояками планувалося відправити 1 березня 1918 р., Генеральна Старшина звернулася до всіх полонених у робітничих командах зголошуватися до «Бойової Управи» для запису до лав українського війська. Тільки за тиждень до табору надійшло близько 3500 заяв на вступ, хоча треба було зібрати лише 1200 добровольців. 20 лютого з Ганновер-Мюндену прибула друга партія офіцерів-українців (53 особи). Формування сотень для другого транспорту відбувалося під проводом старшого офіцера – підполковника Левенсона, якого було призначено курінним отаманом. До 28 лютого всі козаки отримали січову уніформу й повністю підготувалися до виїзду, сформований курінь було присвячено гетьманові І. Виговському.

Наступного дня голова Генеральної Старшини табору Г. Петренко в урочистій обстановці та присутності всіх таборян вручив отаману куреня малиновий козацький прапор. Після цього козаків привітали присутні на вічі А. Жук і В. Козловський. Увечері відбулося ще одне загальнотаборове прощальне віче, на якому були присутні 1250 січовиків. Після промов провідних функціонерів СВУ, члена Просвітнього відділу Адама Миколаєвича та представника німецької комендатури віче закінчилося, а вранці 2 берез-

519 За декілька днів до цього (13 лютого 1918 р.) генерал В.Зелинський розпочав організацію з полонених українців у Німеччині дивізії у складі 300 офіцерів і 6000 козаків, відтак з кожного українського табору мали бути відряджені відповідні кількості козаків-добровольців (перша партія мала становити 800 осіб) – *авт.*

ня «Січовий курінь ім. Гетьмана Виговського» окремим по-тягом відбув на українські землі⁵²⁰.

У цей час полонені з великим ентузіазмом та підне-сенням відкликались на ініціативи зі збору коштів на різ-ні благодійні, гуманітарні та національні потреби – у січ-ні-лютому ними були зібрані 719,41 м.н. (для волинських шкіл), 418,40 м.н. (волинським сиротам), 23,80 м.н. (сиротам «по загиблим Богданівцям»), 435,18 м.н. (на Національний фонд). Всі ці кошти були переказані централі СВУ в Берліні для подальшого їх перерахування за призначенням⁵²¹.

У свою чергу централю Союзу покривала основні ви-датки таборових організацій (секретаріат, платня членам Генеральної Старшини, учителям, співробітникам товари-ства «Український рух», видання таборового часопису та його розсилка до робітничих команд, драматичний гурток, таборовий «промисел» (фотографія, кіно, гончарня) та ін.). Щоправда, у цей час СВУ мав обмежене фінансування, що змушувало його урізати різні статті видатків з т.зв. «пре-лімінарів» громади «Самостійна Україна». Зокрема, випла-чені з каси Генеральної Старшини «допомоги і нагороди за працю при мобілізації 1-го транспорту» (1128,95 м.н.) СВУ повністю компенсувало лише по початку літа 1918 р.⁵²²

У березні-квітні 1918 р. до секретаріату громади «Са-мостійна Україна» напливала величезна кількість листів з проханнями полонених повернути їх до табору та дати можливість виїхати їм додому для захисту рідного краю⁵²³. Точний обрахунок бажаючих потрапити до складу майбут-ньої «Синьожупанної» дивізії здійснити досить складно, якщо взагалі можливо, але у будь-якому випадку йшлося про сотні й тисячі таборян, які у цей час перебували на ро-

520 Перша й друга відправка на Україну відділів українського війська з полонених Українців німецьких таборів // Вістник політики, літератури і життя. Відень, 1918. 14 квітня. Ч.15(198). С.225-227.

521 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.30, арк.30.

522 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.41, арк.1-9.

523 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.54, арк.1-566.

бітничих командах. Згадувана архівна справа рясніє такими зверненнями як: «Любимий товаришу Секретар! Щиро прохаємо вас забрати нас когда будуть отправлять мы дуже желаємо їхати на заштиту ридного краю»⁵²⁴ із зазначенням особистих номерів, імен та прізвищ полонених.

Зголошення були як індивідуальні, так і колективні – до секретаріату звертались українські організації робітничих команд. Так, зокрема, провід українського гуртка «Просвітне товариство «Світло»» наполягав: «хочемо боронити наш Рідний Край від руйнування, пожару, убивства й анархії, що несуть до нас більшовицькі банди», і тому «прохаємо негайно зняти нас із команди до табору, щоби найскорше дістатися до нашої Рідної Землі»⁵²⁵. Далі йшли прізвища 17 полонених, які висловили свою згоду приєднатись до лав українського війська. Аналогічно вчинили ще 19 членів товариства «Вступ» з робітничої команди № 949 та 12 членів українського гуртка «Боротьба» команди № 2259⁵²⁶.

Члени гуртка «На чужбині» (команда № 861 Eichstetten) створили ще й організацію «Вільного козацтва» у складі 22 осіб, обрали собі провід (четаря і двох роевих) та заявили про свою готовність «при першій нагоді стати під зброю і прапор вільної незалежної Української республіки и боронити наш рідний край від усякого ворога»⁵²⁷. Ще 18 полонених українців з товариства «Ранок» (команда № 417) двічі зголошувались «боронити свій рідний край», черговим листом (без дати – *авт.*) просили секретаріат «Самостійної України» зарахувати їх хоча би до складу третього транспорту⁵²⁸. Члени робітничої команди № 576 Saarbrücke «горіли вогнем летіти на нашу країну, рятувати і захищати своїх дітей, жінок, батьків, од розбишацьких Московських

524 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.54, арк.4зв.

525 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.54, арк.24зв.

526 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.54, арк.104-104зв., 235-235зв., 259-259зв.

527 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.54, арк.423-423зв.

528 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.54, арк.428.

банд і грабітелів». У їх зверненні присутні прізвища 9 полонених, готових взяти до рук зброю⁵²⁹.

Значна кількість листів написана невірною рукою малограмотних людей, проте в кожному їх слові присутнє бажання прислужитись Україні. Полонений Григорій Мороз у своєму листі зазначав, що він є «щирий українець», та маючи «щире серце, котре щимить кожну фельну (хвилину – *авт.*) и рветься до ридного краю», просив подати йому звістку, про планований від'їзд чергового транспорту з добровольцями до вишкільного табору⁵³⁰. Олександр Бобейко листовно благав «рідного мого товариша [...] голову табору» забрати його «із цих гор із цих лісів», бо він «уже не може ходити [через] ремонтіз (ревматизм – *авт.*) у ногах і у крижах»⁵³¹.

Частина полонених українців зі складу робітничих команд почали утворювати власні січові організації, що в такий спосіб їх клопотання до секретаріату Раштату матимуть перевагу та швидше виконуватимуться. Так, зокрема, вчинили українці з робітничої команди № 316, повідомивши листом таборовий секретаріат про початок формування сотні «За народню свободу», до складу якої вписалось 16 осіб. Їх підтримали полонені з команди № 678 Seefelden, які у своєму листі до Раштату (за підписом обраного сотника Т. Вовчанівського) повідомляли про значну кількість бажаючих прибути до табору та бути включеними до складу транспортів для відправки в Україну⁵³².

«Військове товариство» у складі 13 полонених з виборною старшиною виникло при робітничій команді № 1436, члени якого на своїх зборах заявили про бажання «стати під український прапор», а 10 членів гуртка «Робітничій кружок» (команда № 102 Wieblingen) листовно повідомляли український секретаріат у Раштаті про свою просвітню роботу серед землеків з метою їх «виховання у національному дусі»⁵³³.

529 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.54, арк.446.

530 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.54, арк.134зв.

531 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.54, арк.438зв.

532 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.54, арк.191-191зв., 472-472зв.

533 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.54, арк.257-257зв., 475-475зв.

Проте в архівних справах присутні й листи іншого змісту, бо досить поширеним явищем на робітничих командах до війська зголошувалась й ті полонені, які в дійсності не збирались братись за зброю та захищати свою Батьківщину, а сподівались в такий спосіб швидше опинитись вдома. У цьому зв'язку варто процитувати недатований лист Пилипа Яцентія, який просив лишити його в робітничій команді (де він і перебував), бо він «як доброволець записаний по ошибці з наміром їхати до додому але як ни до дому», бо він «слабий чоловік і думав отдохнути першим в дома». Майже аналогічний за своїм змістом лист написав й Кирило Магдій⁵³⁴.

Дехто з полонених, зголосившись з початку, потім повідомляв, що не зрозумів змісту телеграми УЦР та просив наступним листом викреслити його прізвище зі списку добровольців (так вчинили 7 полонених робітничої команди № 1925)⁵³⁵. Пояснення таким діям цієї категорії полонених міститься в ще одному колективному (недатованому) листі робітників команди № 649, які «хорошо не знали, українцы... [вони], или не украинцы», відтак – не могли «зрозуміти» змісту звернень, і лише за деякий час збагнули, що воліють залишатись в Німеччині до моменту підписання нею мирної угоди з Росією⁵³⁶. Така ж аргументація міститься у листі (від 24 лютого 1918 р.) полоненого Івана Солошенка⁵³⁷. Можна припустити, що поясненням такої позиції вже був вплив більшовиків, які зуміли захопити своєю демагогією окремих полонених.

Трапляються й листи курйозного змісту, і в цьому контексті слід навести послання полоненого Мيني Комаря, який вже раніше подавши свій номер до секретаріату як доброволець, почав сумніватись у правильності зробленого ним кроку: «когда вы меня заберете в лагерь, то я тоже не согласен надевать длинную одежду (йдеться очевидно про

534 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.52, арк.65-65зв., 64-64зв.

535 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.52, арк.118-118зв.

536 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.52, арк.159-159зв.

537 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.52, арк.160.

шинель – авт.) и ехать воевать. То охота ваша, как хатите и делайте забирать меня или нет», на що хтось з секретаріату залишив резолюцію «Ми й не благаєм»⁵³⁸.

Більше того, окремих полонених з табору Раштат настільки непокоїла ця національно-патріотична «хвиля» зі зголошенням до українського війська, що вони звертались з проханнями про своє переведення з цього табору до іншого (російського). Так, зокрема, вчинив Володимир Дядічко з Барнаульського повіту Томської губернії, який 20 лютого 1918 р. раптом відчув себе «чужим» в Раштаті та «некорисним» в українській справі⁵³⁹.

Часом траплялись прикрі випадки, коли через неухважність чи недбалість до списків добровольців потрапляли окремі невідповідні особи з числа «кондових» росіян. Відтак дехто з них звертався до секретаріату з вимогою вилучити їх прізвища з цих переліків. Так, зокрема, вчинив полонений Дімітрій Сонжаров (№ 4298), який зробив це на тій підставі, що «не был украинцем и не хочу быть[...] и ту землю которую вы обещаете на украине оставляю вам и жилаю оставаться Руско военнопленным». Напевно, що такий лист був радше рідкісним винятком, тому єдиним словом-резолюцією члена секретаріату став надпис «Цікаво»⁵⁴⁰. Відмовлявся їхати добровольцем й уродженець Воронізької губернії Кузьма Серебряков, заявивши про свою «нейтральність»⁵⁴¹.

Ще один відмовний лист надійшов від Ніколая Кудрицького, який звертався з проханням не вносити його до списків українських добровольців на тій підставі, що він не українець, а литовець з Гродненської губернії. Невідомо достеменно, чи було це його бажання було задоволене, але на його листі присутня рукописна дописка члена секретаріату: «Литва тепер йде рука в руку з Україною»⁵⁴².

538 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.54, арк.72.

539 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.52, арк.21.

540 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.54, арк.49зв.

541 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.54, арк.59.

542 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.54, арк.57зв.

До секретаріату зголошувались з «прошеннями» й полонені з російських таборів (Мюнзинген, Саарбрюкен та ін.), і наголошуючи на своєму українському походженні або аргументуючи своє прохання фактом проживання в межах українських губерній (або навіть поблизу них), наполягали за зарахуванні їх до складу українського війська⁵⁴³. Своє бажання влитись до захисників України виявив й полонений Іван Касистий з Бессарабії, і на його зголошенні хтось з числа членів українського секретаріату залишив надпис-резолуцію: «Бессарабія поки що ще не прилучена до України, але там є й українські повіти, і наколи він з українського повіту, то най їде»⁵⁴⁴.

З російського табору Саарбрюкен до Раштату зголосились троє полонених (В.Фісун, І.Дубинський і В.Томарів), які у своєму листі заявили про своє небажання «лежати гнилою колодою и слухати як Москаль руйнує, як плачуть старі батьки і матері й маленькі діти», а маючи «серце та кров українську», воліли послужити Україні. На початку травня 1917 р. надійшов ще один лист з цього табору, в якому фігурувало вже 18 бажаючих виїхати в Україну для оборони рідного краю⁵⁴⁵. З приписаної до табору Лімбург робітничої команди № 372 зверталось кілька українців з проханням хоча би бути переведеними до Раштату, бо перебуваючи поміж росіянами вони «нічого не можуть зробити доброго для рідного краю», але прагнуть того аби Україна «цвіла в любові Правди Ривности и Братерства»⁵⁴⁶.

Не бракувало й окремих листівок полонених із проханнями перевестись до Раштату⁵⁴⁷. Полонений старший унтер-офіцер Терентій Гнида (родом з Харківщини) з табору Амтцель звертався до раштатців з такими словами: «Русские [п]одонки добровольно не хотят оставить такой лакомый

543 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.54, арк.5-6, 68-68зв., 69.

544 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.54, арк.25-25зв.

545 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.54, арк.66-66зв., 210-210зв.

546 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.54, арк.498-498зв.

547 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.54, арк.323зв.

кусок как Украина и Украине приходится выдворять [их] силой», пропонуючи себе у розпорядження УЦР⁵⁴⁸.

Ще один старший унтер-офіцер Іван Бідашенко у своєму листі (від 6 січня 1918 р.) до Раштату зазначав, що він народився на Херсонщині, проте невдовзі його родина на постійно переїхала до м. Троїцька Оренбургської губернії. Але він пам'ятав про своє українське коріння і висловлював бажання «взять винтовку и стать в ряды Украинс[ких] войск против России, откуда вы можете встретиться брат, дядя или племянник мой», але попри це І.Бідашенко був готовий «верой и правдой послужить тпереш[нему] Украи[нскому] правит[ельству]. И честно и добросовестно исполнять [...] (на нього – *авт.*) возложенные обязанности»⁵⁴⁹. Селянин Донської області (Усть-Медведицький уїзд) Трохим Цинкалов «искрено желал поступить в ряды войска для защиты своего родного края (йшлося про Україну – *авт.*)»⁵⁵⁰.

Насамкінець доцільно навести й слова полоненого білоруса В. Мазура (робітничка команда № 1859), який у своєму листі до редакції часопису «Розсвіт» звертався з проханням до українців: «Ви щасливі, бо Україна стала свободною, її ж сестра Білорусь і надалі мучиться в московських кайданах. Тому моя просьба до Вас, а думаю, що це є також і просьба всіх Білорусів, до Вас як вільних горожан, щоби Ви з цілою натугою сил агітували за спільні змагання визволення нашого нещасного білоруського краю від Московщини»⁵⁵¹.

548 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.54, арк.378-378зв.

549 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.54, арк.396зв.

550 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.54, арк.524зв.

551 Розсвіт. Раштат, 1918. 23 лютого. Ч.11-12(165-166).

6.2. Загострення протиріч між німецькою владою та таборовою громадою навесні 1918 р.

Але у самому таборі вже за кілька тижнів після відправки транспортів з добровольцями ситуація в таборі суттєво погіршилась. Спочатку через брак коштів у СВУ потреби таборової організації не були профінансовані у повному обсязі (попередні витрати громади в Раштаті на березень 1918 р. були визначені в сумі 3528,95 м.н., але президія СВУ перерахувала тільки 3000 м.н.)⁵⁵². Проте ця обставина жодним чином не вплинула на діяльність української громади в таборі, але цілком загрозлива ситуація склалась на робітничих командах. Як зазначалось в листі Генеральної Старшини до централі СВУ від 26 березня 1918 р. – «положення українських полонених, що працюють на робітничих командах стало невиносимим».

Справа в тім, що не всім поворотцям знайшли заміну, з огляду на що бургомістри деяких німецьких міст та вартові «страшенно люті, що забрано їм найкращі робочі руки (бо такими являються Українці) і згоняють свою злість на оставших наших людях». Це поєднувалось з примушуванням українців до того, аби вони визнавали себе росіянами, бо ж «як Москалі вони так скоро додому не поїдуть»⁵⁵³. На справжнє нещастя для українців перетворилась їх щоденна надбавка (20 пфенігів) – за неї від них вимагали, аби полонені на годину вставали раніше вранці та працювали на 2 години більше. Між тим базова денна платня всім полоненим на початку 1918 р. була зменшена вдвічі (до 50 пфенігів).

Але «найстрашніше – вартові на робітничих командах день у день б'ють наших полонених руками і оружжям, цілими десятками замикають до арешту», вдаються до інших обмежень та різного роду надужиття, тобто трактують

552 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.30, арк.40.

553 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.30, арк.41.

українців набагато гірше, ніж до підписання Брестського миру. Частина свідомих українців не витримувала цього бруталного тиску та зголошувалась із заявами до комендантур, що вони не є українцями, інші просили не сплачувати їм ці додаткові 20 пфенігів, просячи за це у німців лише «людяного поведіння». У відчаї поодинокі полонені вдавались до втеч, при чому «деякі навіть на певну смерть», інші розпочинали страйк⁵⁵⁴.

До табору напливало все більше листів про штучні ускладнення для полонених українців, яки чинились вартовими. Українці з робітничої команди № 242 повідомляли, що охоронці вночі збирали верхній одяг полонених та зберігали його в окремому замкненому приміщенні (це робилось з метою запобігти можливим втечам), так само під замком перебували туалетні приміщення, що змушувало полонених відчувати незручності кожної ночі⁵⁵⁵.

Через відсутність у таборі капітана Ф. Швайцера всі звернення полонених до коменданта табору генерала Лянґа не знаходили жодного розуміння з його боку та фактично ігнорувались. У цій ситуації полонені адресували свої скарги до Генеральної Старшини табору, яка відряджала членів своєї президії (о. П. Катеринюка і Вдовиченка) до робітничих команд, які могли лише наочно спостерігати та фіксувати чисельні факти різного роду зловживань з боку окремих представників німецької влади.

Іншим своїм листом президія Генеральної Старшини інформувала провід СВУ про фактично тритижневе голодування хворих українців у таборовому лазареті та їх розпучливі благання, що «далі не стає їм сили переживати голодні дні й страшні ночі». Після перевірки з'ясувалось, що хворим в лазареті дійсно «варили на обід і вечерю одну тільки брукву з чистою водою та що цілі коновки цієї «зупи» остались щодня неторкані». Завідувач кухні підурядник

554 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.30, арк.42.

555 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.182, арк.13а.

Зідфельд, на думку Генеральної Старшини, був «головним винновником нестерпимої системи в лазареті, щодо їжі та поведення з хорими, яких[...] [він] усе лає і на рівні з худобою трактує»⁵⁵⁶.

Президія просила СВУ звернутись до військового міністерства з клопотанням відсторонити Зідфельда від завідування кухнею в Раштаті, але це вимагало тривалого часу і майже не мало шансів на позитивне вирішення. Ситуація в лазареті тимчасово поліпшилась тільки тоді, коли стало відомо про прибуття до табору членів делегації УНР (сотника Сиротенка і Байлова), але після їх від'їзду головний лікар заборонив для представників Генеральної Старшини доступ до шпиталю, фактично ізолювавши хворих від зв'язків з навколишнім світом⁵⁵⁷.

Надзвичайно вороже трактування українців виявилось у вже зовсім нелюдських вчинках декого з німецьких вартових на робітничих командах, які вдавались до калічення полонених багнетами. Дехто з полонених шукав порятунку в таборі, але за втечі комендант карав суворим арештом на 14 діб. Арештантський барак Раштату в кінці березня 1918 р. був переповнений, але до табору продовжували напливати полонені з робітничих команд⁵⁵⁸.

У травні 1918 р. харчування в таборі погіршилось настільки, що на загальнотаборовому вічі дійшло «до розпучливих протестів і ухвал, котрі можуть мати необлічими (непередбачувані – *авт.*) наслідки» (з листа Генеральної Старшини громади «Самостійна Україна» до централі СВУ № 78 від 2 травня 1918 р.). Але це ніяк не зарадило справі, бо і в цій ситуації капітан Швайцер заявив, що про «основне поліпшення харчів не може бути й бесіди; обіцяв лише в зовсім одноманітну їжу (бруква з домішкою картоплі) внести деяку зміну та додатки». Навіть у тому випадку, коли би Швайцеру вдалось би дотримати свого слова, чи

556 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.30, арк.43.

557 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.30, арк.45.

558 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.30, арк.45, 46.

допомогло би це усунути «важку атмосферу, пригноблення й розпуку в таборі ізза справи жолудка» – риторично зазначалось у згаданому листі⁵⁵⁹.

Полонені пригадували обіцянки українських делегатів (Г. Сиротенка і Байлова), що «українці бранці дістануть незабаром з України хліба і до хліба», та констатували, що вони виявились нікчемними та пустопорожніми. З огляду на це Генеральна Старшина просила провід СВУ дізнатись в Посольстві УНР в Берліні «чи є яка надія на матеріальну поміч з України[...] щоби ми знали, на чім стоїмо і наших людей не дурили»⁵⁶⁰. Напевно є зайвим говорити, що у цей час українська дипломатія не могла надати допомоги, що було обумовлено кризою УЦР та зміною державної форми правління в Україні.

Перелік свавільних дій німецької влади щодо полонених українців не обмежувався згаданими фактами – впродовж понад чотирьох місяців (січень-травень 1918 р.) німецька влада з незрозумілих причин зволикала з відправкою додому транспорту хворих з Раштатського табору, яких весь цей час тримали в таборі Альгдам (лист Генеральної Старшини громади «Самостійна Україна» до централі СВУ № 82 від 18 травня 1918 р.)⁵⁶¹.

Таким чином можна констатувати, що проголошення незалежності УНР призвело до колосального піднесення національно-патріотичних почувань переважної більшості полонених вояків-українців у таборі Раштат, які висловлювали щире прагнення стати на захист своєї Батьківщини. Задля цього вони погоджувались взяти до рук зброю, скерувавши її проти єдиної та найбільшої загрози для України – більшовицької Росії. Але це бажання полонених українців було реалізоване лише почасти, бо УЦР не мала виробленої стратегії щодо можливості їх використання для відсічі червоній Москві, а до того ж – мало що була здатна зробити для прискорення їх повернення у складі новосформованих частин та з'єднань Армії УНР.

559 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.30, арк.50.

560 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.30, арк.50.

561 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.30, арк.55.

Нездатність УЦР ефективно впливати на уряди Центральних держав призвело до кардинальних змін у ставленні німецької влади до організованих громад полонених українців (і зокрема до раштатців) впродовж першої половини 1918 р., що зрештою пояснювалось колосальними продовольчими проблемами, які у цей час переживав II-й Рейх. Разом з тим певне значення мало й те, що кайзерівська Німеччина невідворотно наближалась до свого колапсу та падіння, усвідомлення чого сіяло деструкцію на нижчих щаблях влади, а також вивільняло у деякого з німецьких вояків темні інстинкти, які були до цього пригнаними наказами вищого військового командування.

Але попри всі труднощі, які переживала громада «Самостійна Україна», і насамперед нездатність німецької влади організувати хоча би мінімальне харчування полонених на весні-влітку 1918 р., у таборі були збережені всі українські організації, які продовжували свою діяльність, хоч і в значно менших обсягах. У цих умовах величезного значення набувала гуманітарна допомога полоненим з боку благодійних організацій інших країн. У січні-березні 1918 р. Раштат отримав невеликі партії харчів від Московського комітету Червоного Хреста (Копенгагенське представництво), у т.ч.: 800 банок молочної каші (12 січня 1918 р.), 25 бочок сухарів (2 лютого), 5 бочок капусти (5 березня). Значна гуманітарна допомога полоненим українцям в Раштаті надходила від Швейцарського комітету Червоного Хреста (Бернське представництво): 500 фунтів цукру і 140 фунтів чаю (24 січня), 854 банок консервів і 2150 сорочок і значну кількість онуч (5 березня), 20 ящиків житніх сухарів і 730 банок консервованого молока (8 березня), 3855 буханок хліба (28 березня)⁵⁶².

Того ж дня Раштат отримав ще 2000 пар білизни (тут і далі у посвідці ЦК про благодійні надходження за час від 1 вересня 1918 р. (очевидно йдеться про 1917 р. – *авт.*) і до 31 січня 1918 р. відсутні позначки про дарувальників),

⁵⁶² ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.23, арк.11-11зв.

18 квітня – 280 мішків хліба (завдяки цьому кожен полонений у таборі отримав 3,5 буханки хліба, значно меншу квоту (1-2 буханки) отримали члени робітничих команд)⁵⁶³.

24 квітня значний гуманітарний вантаж надійшов від Шведського Червоного Хреста (48 пудів рису), наступного дня – отримано ще 7396 хлібів. Особливо багато було зроблено шведськими благодійниками для полонених раштатців у травні, коли табір отримав зокрема: 1500 пар онуч (2 травня), 1356 фунтів цукру, так що кожен полонений в таборі отримав 400 гр. (9 травня), 7250 пачок тютюну – таборі роздано 3994 пачки, так що кожен в таборі отримав 3 пачки, решта була відправлена на робітничі команди (23 травня)⁵⁶⁴. У червні до табору також надійшли різні кількості продуктів, одягу, мила (в архівних документах бракує інформації про їх відправників – *авт.*)⁵⁶⁵.

Але ці надходження очевидно ж не могли покрити всіх потреб полонених, і ситуація в таборі ставала дедалі напруженішою. Справа в тім, що провід української громади у Раштагі (зокрема – Василь Мороз) робив продовольчу ситуацію в таборі предметом обговорення на таборових вічах. Так само – на них обговорювались й факти надужиття окремих німецьких вартових на робітничих командах, причому сама тональність дискусій часом набувала, хоч і завуальовано, виразно антинімецького звучання. Відтак його промови дедалі більше суперечили засадничому принципу угоди між СВУ і представниками німецької влади, а саме – недопущення будь-якої критики дій останньої. Також мало значіння й те, як сприймала маса полонених його промови, яка відверто дорікала німецькій владі через її неспроможність забезпечити хоча би мінімальний рівень їх харчування.

В силу цього комендатура табору зажадала від централі СВУ (в особі В. Козловського) аби В. Мороз надалі уникав

563 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.23, арк.8-8зв.

564 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.23, арк.8-8зв.

565 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.23, арк.9.

проголошення будь-чого, що могло би зашкодити престижу та авторитетові німців, на що останній не погоджувався з принципових міркувань. У цій ситуації В. Козловський у не підписаній копії свого листа (від 1 червня 1918 р.) до В. Мороза запропонував останньому «перенестися» до Вецляру, а до свого від'їзду з Раштату – взагалі не відвідувати табір, взявши для цього відпустку⁵⁶⁶. З огляду на делікатність ситуації, централія СВУ погоджувалась відшкодувати йому кошти переїзду та заперечувала трактування його перенесення до Вецляру як якогось покарання⁵⁶⁷.

Певною мірою до цього спонукало й те, що Генеральна Старшина табору Раштат, отримавши повідомлення про державний переворот, здійснений генералом П. Скоропадським, на своєму довірчому засіданні Генеральна Старшина (від 9 травня 1918 р.) засудила його та висловила свою підтримку вже неіснуючій УЦР⁵⁶⁸. Також вона закликала громади інших українських таборів «зайняти становище», давши політичну оцінку зміні державного ладу в Україні (лист Генеральної Старшини громади «Самостійна Україна» до централі СВУ № 79 від 9 травня 1918 р.). Очевидно, що така політична позиція українського таборового «уряду» раштатців ставила у досить незручне становище провід СВУ, який в силу різних об'єктивних та суб'єктивних обставин уникав проголошувати такі радикальні гасла.

Тим не менш, Берлінська централія СВУ продовжувала виконувати свої фінансові зобов'язання перед Раштатом. У травні її грошова дотація табору склала 2800 м.н. (при цьому таборові інституції витратили на 200 м.н. більше). Відчуваючи гострий брак коштів, Генеральна Старшина громади «Самостійна Україна» тим не менш надала матеріальну допомогу «Організації інтелігентів раштатського табору в Зальцведелі», надіславши її членам 500 м.н., та

566 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.34, арк.4-6.

567 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.34, арк.7.

568 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.30, арк.54.

звернувшись до німецької влади з проханням про їх повернення до Раштату⁵⁶⁹.

До цього раштатців спонукало рішення комендатури розпочати видачу полоненим «аусвайсів» (посвідчень особи), без якого не можна було виїхати з табору додому. З огляду на те, що німецька влада могла забезпечити цими документами тільки невелику частину полонених, останні тягнули жереб – кому видаватимуться «аусвайси» в першу чергу. В середині червня такі документи були видані тільки 15 особам⁵⁷⁰. Щоправда, дещо оперативніше вирішувалась справа з репатріацією додому полонених-інвалідів – до середини липня в Україну було відправлено 209 інвалідів⁵⁷¹.

6.3. Створення та діяльність Ліквідаційного комітету і раштатського відділення «Комітету Культурної Помочі Українцям у Німеччині» (червень-листопад 1918 р.)

Наближення кінцевого терміну ліквідації СВУ, який вже не отримував фінансових дотацій від німецького уряду⁵⁷², пришвидшило процес згорання діяльності таборових організацій, що мало завершитись їх ліквідацією. З цією метою у таборі 11 червня 1918 р. був створений Ліквідаційний комітет, до складу якого увійшли представники від усіх таборових інституцій, у т.ч. від Генеральної Старшини (Г. Петренко), Просвітньої ради (Вдовиченко), ЦК (Шаройко),

569 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.30, арк.51-52.

570 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.17, арк.1зв.

571 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.17, арк.35.

572 У липні 1918 р. СВУ востаннє здійснив виплати на таборові потреби, у т.ч. вніс кошти для членів Просвітнього відділу СВУ (оплата роботи за липень ц.р. та відшкодування видатків їх від'їзду з табору). Див.: ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.89, арк.20зв.

фотографічного товариства (Шарко), спілки «Єдність» (Ободяник), товариства «Український Рух» (Шостак), Драматичного товариства (Петро Шилін), секретаріату (Мазанко), таборових промислів (М. Паращук). Головою комітету було обрано полоненого Г. Петренка, до складу президії увійшли Вдовиченко (заступник і референт зовнішніх справ), Мазанко (писар), Шостак (скарбник), Ободяник (контролер) та Антон Шум (кооптований до складу комітету)⁵⁷³.

Найголовнішим завданням Ліквідаційного комітету стало продовження праці Генеральної Старшини і ліквідація майна поодиноких українських організацій. Водночас до кінця серпня 1918 р. заходами Комітету велась просвітня робота, діяли просвітня рада, читальня, драматичний гурток, у таборі продовжувалась демонстрація кінофільмів. Заходами Комітету з інших таборів до Раштату було переведено кілька викладачів з числа цивільних осіб, водночас для проведення культурно-просвітньої роботи з раштатцями прибули й офіцери-українці. Продовжували свою діяльність фотографічне товариство і спілка «Єдність» (остання мала дефіцит у червні-липні, але в серпні торгівля поживалась, давши можливість покрити цю заборгованість та отримати 400 м.н. прибутку)⁵⁷⁴.

Ліквідаційний комітет підтримував зв'язок з робітничими командами, щоправда ця ділянка роботи була занедбана головою комітету через його переобтяженість різними таборовими справами, і зокрема справою будівництва пам'ятника та облаштування території навколо нього (зокрема, висадженням квітів та доглядом за ними)⁵⁷⁵. Знов таки, все це стало можливим значною мірою завдяки перерахуванню коштів від СВУ (7000 м.н. за два перші місяці літа 1918 р.)⁵⁷⁶, після чого надходження коштів припинилось у зв'язку з самоліквідацією Союзу.

573 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.17, арк.1.

574 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.17, арк.48, 53.

575 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.17, арк.51.

576 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.41, арк.8-9.

29 серпня 1918 р. відбулось останнє засідання Ліквідаційного комітету табору Раштат, на якому було ухвалено рішення про його власну самоліквідацію. Загальний фінансовий стан українських організацій був прийнятним – згідно до «Оборотової відомості» за серпень 1918 р. за підписом скарбника хорунжого С. Просунька від 12 вересня 1918 р. у касі української громади «Самостійна Україна» нараховувалось 9017,58 м.н. Цього місяця з неї були покриті видатки на діяльність соціальної секції (26,10 м.н.), «таборового кіна» (51,90), Українського православного братства (45,10), спонсорувались волинські школи (101,44), надавалась допомога сиротам на Волині (39,15), передавались кошти до національного фонду (165,03), ЦК (514,58), Національне товариство (108,4), а також частково профінансовані «таборова фотографія» (291,62), товариство «Український рух» (1000), СВУ (2608), сплачена платня таборовим функціонерам (947). Самостійно покрили свої видатки у серпні ц.р. Драматичне товариство (400), промисел («кустарня» і гончарня) (100), секретаріат (200)⁵⁷⁷.

31 серпня 1918 р. у таборі Раштат були проведені перші збори раштатського відділу «Комітету Культурної Помочі Українцям у Німеччині» (ККПУН), який перебрав на себе ведення всієї культурно-організаційної роботи в таборі. До складу відділу у Раштаті увійшли референти таборових організацій (вибрані відповідними організаціями або призначені В. Сімовичем), у т.ч. В. Сімович (голова), Григорій Петренко (заступник), Олександр Скитський (секретар); референти: сотник О. Скитський («Січ»), Севастян Вдовиченко (робітничі громади), Валентин Чернявський (друкарня), Антін Шум (просвітні справи), Микола Блощаневич (мистецтво), Іван Галабанів (кооператив) і Михайло Паращук («кустарня»)⁵⁷⁸.

У цей час тривала ліквідація тих українських таборових інституцій, які ще були підзвітні СВУ (у т.ч. «Україн-

577 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.143, арк.1.

578 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.10, арк.21-22.

ський Рух», «Ліквідаційний Комітет», «Просвітня рада» з підпорядкованими ним організаціями). Невикористані кошти організацій, які акумулювались у колишній «генеральній» касі (5495,48 м.н. на кінець серпня 1918 р.), були частково (2204 м.н.) передані ККПУН як депозит⁵⁷⁹. Але попри всі «ліквідації» табір продовжував своє існування, маючи у цей час близько 500 мешканців (водночас на робітничих командах передувало ще 10-12 тис. полонених українців з Раштату)⁵⁸⁰.

Таборові організації зосередились винятково на культурно-просвітницькій та гуманітарній (допомоговій) роботі в таборі, натомість політичний аспект відійшов на другий план⁵⁸¹. Саме цій меті слугувало заснування у кінці серпня 1918 р. нових організацій в таборі – «Просвіти імені І. Франка», артистичного товариства «Бандура» та ін., бо полонені конче потребували моральної розради. Відтак, українські організації і надалі мали дбати, на думку В.Сімовича, про «духову розвагу полонених: театр, який має виховне велике значіння, музика національна, концерти, духовна оркестра, прогульки, які дають дещо з науки і скрашують прикре положення [бранців]»⁵⁸².

Водночас В. Сімович вважав, що головну увагу в нових умовах необхідно було звернути й на організацію курсів українознавства задля «вироблення національного світогляду» у освічених полонених, і надалі проводити «ширші курси для загалу» (арифметика, бухгалтерія, сільське господарство) та «курси загальної натури» (психологія, адмі-

579 Попри всі складнощі полонені були свідомі своїх фінансових зобов'язань, оскільки йшлося про реноме української таборової організації в очах городян Раштату. З огляду на це стають зрозумілими мотиви сплати 105 м.н. (з коштів депозиту) раштатському фотографові за виготовлення фотографій для «аусвійсів» полоненим, бо у свій час ця сума була передана одному з українських активістів (Гуцайлу), який з невідомих причин не зробив цього, виїхавши додому. Привертає увагу й той факт, що Ліквідаційний Комітет ухвалив рішення повернути ці кошти, звернувшись через комендатуру до його батьків в Києві (див.: ЦДАВО України, ф. 4406, оп.1, спр. 17, арк. 54, 56).

580 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.17, арк.54.

581 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.10, арк.16-17.

582 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.10, арк.18.

ністрування та ін.). Всім цим опікувалось вже згадуване товариство «Просвіта імені І. Франка», метою діяльності якого стало гуртування полонених українців «задля поглиблення національної свідомости, поширення свого національного світогляду, набування знання, ведення просвітної роботи в таборі між народом, а далі в вільних хвилинах – розраджування себе забавою»⁵⁸³.

Задля досягнення цієї статутної мети товариство здійснювало передплату для своїх членів газет і журналів, купувало книжки та опікувалось бібліотекою, організувало дискусії та спільні читання, а «для розради ж – товариські гри з виразним виключенням карт і гри в гроші». Для того аби стати членом цього товариства – кандидату належало «стояти на становищі державної самостійности України», а також брати активну участь у просвітньому русі або культурно-мистецькому житті табору та сплачувати членські внески (одну марку німецьку місячно).

У статуті було визначено, що у випадку недостойних дій члена «Просвіти» такий має бути виключений зі складу товариства (за «шкідливий вчинок для національної справи», за «зраду національного ідеалу», за втрату зв'язку з товариством або за «нечесне діло»⁵⁸⁴). Високі вимоги, дотримання яких вимагались статутом від членів товариства, обумовило нечисленність його складу (21 дійсних члена та 10 «помічних» (кандидатів)). Разом з тим, це мало й свої переваги, бо у складі «Просвіти» об'єдналися дійсні організатори просвітньої справи, які працювали як в таборі, так і поза його межами, допомагаючи полоненим з робітничих команд.

Відносна стабілізація продовольчої ситуації в таборі (серпень 1918 р.), разом з черговим «потеплінням» у ставленні німецької влади до українців та надходженням обмеженої допомоги з боку Української Держави уможливили й поліпшення загального становища полонених у Раштаті.

583 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.153, арк.1.

584 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.153, арк.1-1зв.

Важливим було й те, що ККПУН зі своїх невеличких фондів намагався матеріально підтримати українських активістів, виплативши їм у другій половині вересня 1918 р. 2135 м.н.⁵⁸⁵, хоч це й не покривало всіх їх потреб.

Свідченням позитивних змін стало створення у середині серпня ц.р. «Гуртка Товариства Січі» на чолі з виборною старшиною (сотник – Скицький, курінний – Олександрівський). Уявлення про деякі аспекти діяльності гуртка у серпні-вересні 1918 р. дають протоколи трьох засідань його членів⁵⁸⁶, з яких також можна почерпнути й дані про кількісний склад цієї таборової організації (загалом 60 осіб, які були зведені у три чети)⁵⁸⁷. Виплата січовикам невеликої, але регулярної «запомоги» (9 м.н. – січовик, 15 м.н. – старшини та посадовці Січі)⁵⁸⁸, очевидно обумовила її кількісне зростання цієї таборової організації (1-ша чота – 53 січовики, 2-га – 47, 3-тя – 53) більше ніж вдвічі станом на вересень 1918 р.⁵⁸⁹

У жовтні кількість членів «Січі» знову досить суттєво збільшилась – до 358 осіб (на 3 жовтня 1918 р.), з яких 149 перебувало на командах. При цьому дехто з січовиків виходив зі складу організації, згадавши, що його «уезд не приналежит до України» (так написав у своїй заяві про вихід січовик Павло Голота)⁵⁹⁰. Але інші полонені навпаки прагнули до її складу, сподіваючись в такий спосіб принести більше користі Батьківщині. Іноді таких таборян рекомендували до складу Січі їх колеги, як це сталось у випадку з Павлом Кучмасем, про якого йшлося в листі полоненого В. Кулика до голови табору Раштат. Останній радив уважніше придивитись до П.Кучмаса, затримавши його «на декілька часу в таборі», завдяки чому той «ще більшим і

585 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.10, арк.33-34.

586 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.138, арк.1-20.

587 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.138, арк.21-21зв.

588 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.143, арк.3-8.

589 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.143, арк.3-8.

590 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.144, арк.24.

опитнішим діячем вернеться в свій рідний край, [...] який потребує так дуже багато таких людей»⁵⁹¹.

З січовиками проводились гімнастичні та рухові вправи (участь в них брали пересічно 50-80 чол.). В жовтні мала бути заснована Школа ройової старшини, до якої планувалось залучити всіх тих козаків, «які призначають себе по повероті додому до військової або міліційної служби». Всі інші заняття січовики відвідували в рамках загальних викладів⁵⁹². Важливим було те, що січовики брали активну участь у всіх загальнотаборових заходах – так, зокрема, 20 жовтня 1918 р. 113 січовиків були присутні на освяченні пам'ятника померлим полоненим українцям⁵⁹³.

На вересень 1918 р. припадає останній «сплеск» активізму полонених у таборі – як йшлося у звітах таборових організацій за цей період, всі вони зуміли розвинути свою діяльність, працюючи для добра полонених українців. Так, зокрема, члени товариства «Просвіта імені І. Франка» (голова полонений Шум) організували проведення курсу українознавства (для «таборової інтелігенції» та всіх бажаючих, не зайнятих на роботах у таборі). Тут викладали В. Сімович (граматику української мови, статистику України і українську літературу), а також «півсотник» хорунжий Ф. Шамрай (історію України). Ці виклади відвідувало 20-30 осіб.

Також «Просвіта» подбала про відкриття «спеціального курсу» з бухгалтерії (власне бухгалтерську справу викладав хорунжий С. Просунько, геометрію – сотник О. Скитський). Проводились в таборі й т.зв. загальні виклади (про споживчу кооперацію, «первісну історію українських територій», «венеричні хвороби» та ін.), які відвідувало 18-60 таборян. На сходинах членів «Просвіти» виголошувались реферати, В. Сімович і М. Паращук також виступали на загальнотаборових вічах з інформацією про події в світі⁵⁹⁴.

591 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.144, арк.27-27зв.

592 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.10, арк.54.

593 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.143, арк.23-23зв.

594 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.10, арк.45-46.

У таборі відновилося й культурно-мистецьке життя, бо українськими активістами табору відразу ж було вжито заходів «для заложення нової організації, яка з'єднала б у собі всі музично-драматичні інституції табору». Вже у вересні в Раштаті відновили свою діяльність гурток Драматичного товариства, хор, «балалаечна оркестра». З метою «гуртування українців Раштатського табору задля плекання драматичного мистецтва, розвитку рідної мови» ці гуртки об'єдналися в Артистичне товариство «Бандура» імені І. Тобілевича (голова – сотник Блощаневич, диригент – поручник Недзвецький). У складі товариства увійшло 45 членів, які «брали весь час живу участь» в його роботі⁵⁹⁵.

У цей час були придбані музичні інструменти, вжито заходів для повернення з робітничих команд музикантів. У вересні товариство влаштувало вистави «Батькова казка» І. Тобілевича, «Хатня революція» А. Володарського, підготувало з нагоди 75-ліття роковин смерті Квітки-Основ'яненка «Ювілейне свято» (у програмі музично-вокально-літературна частина і три дії драми «Щира любов»). У всіх виставах брав участь хор, в антрактах грала балалаечна оркестра. Бажаючи мали можливість відвідувати таборове кіно, причому «в час демонстрації картин грав за всіди струнний квартет під акомпанемент роялю»⁵⁹⁶.

Продовжувала досить успішно працювати й таборова торгівельна спілка «Єдність». Через від'їзд у червні-липні значної частини полонених на роботи та обмеженими можливостями членів спілки у закупці продуктів харчування прибутки спілки зменшились на 40% (замість 400 м.н. денна виручка становила лише 250 м.н.). Після повернення до табору частини полонених торгівля поживавилась, але в силу того, що «подарунки вже скінчилися майже у всіх, голод поступово збільшується й люди купують поголовно все те, що тільки доставляється» до табору (рибні кон-

595 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.10, арк.47.

596 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.10, арк.48.

серви, печиво та ін.). У спілці у якості постійних працівників працювало 12 осіб, загалом до складу спілки належало 715 осіб (з яких частина вже перебувала в Україні, найбільше – на робітничих командах, у таборі – 35 осіб)⁵⁹⁷.

Не припиняли у цей час своєї роботи й всі підрозділи Видавничого товариства (редакція, друкарня, переплетня, «адміністрація», книгарня). У друкарні було виготовлено 350 примірників часопису «Розсвіт», надруковані театральні афіші для таборового театру (на замовлення товариства «Бандура»), виконувались замовлення спілки «Єдність» та секретаріату. Крім того, у друкарні тиражувалась книга В. Сімовича «Грамматика української мови», брошури та навчальні матеріали, оголошення таборової комендатури. «Адміністрація» займалась розсилкою до робітничих команд газет, які надходили з інших таборів та України (зокрема – журналу «Око»)⁵⁹⁸.

Заходами М. Парашука було відновлено роботу «кустарні», успішно провадила свою діяльність таборова гончарня, в якій за вересень було виготовлено 348 предметів (тарілок, глечиків, ваз, чайних сервізів та ін.). Крім того, він часто відвідував робітничі команди задля залагодження суперечок між німецькими урядовцями та полоненими. Це було тим більш важливо з огляду на те, що непорозуміння з місцевою владою мали місце і надалі, так само час від часу траплялись випадки побиття вартовими полонених. Моральний стан багатьох полонених українців був незадовільним, бо «після довгого вичікування на поворот до рідного краю [вони] зневірилися і не хочуть вірити всьому тому, що їм розказують». Проблемою було й те, що таборові підofiцери не зважали на стан здоров'я полонених, і «коли хто зостається в бараці хворий, не дають їсти, а крім того карають арештом»⁵⁹⁹.

На жаль у вересні 1918 р. таборова організація була змушена долати наслідки дуже неприємного «сюрпризу»,

597 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.10, арк.50-51.

598 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.10, арк.52-53.

599 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.10, арк.49-50.

зумовленого крадіжками значних сум з каси секретаріату та «генеральної» каси. У першому випадку це здійснив полонений Іван Дубовик, який маючи до неї доступ – забрав їх для картярської гри та програв. При цьому він не пам'ятав, скільки саме він поцупив грошей, бо був тоді у стані сильного алкогольного сп'яніння (аж настільки, що не міг навіть пригадати з ким він грав у карти). Загалом з каси секретаріату зникло 196 м.н.⁶⁰⁰ З «генеральної» каси було вкрадено набагато більше – 2288,10 м.н., що стало болючою втратою для всіх українських організацій. Винного у цьому не було знайдено, але опосередковано вина за це лежала на касирі С. Просунько⁶⁰¹, який погоджувався відшкодувати 1280 м.н., а решту мали внести таборіві організації.

Під час обговорення цих справ на засіданні ККПУН (протокол № 3 від 25 вересня 1918 р.) було вирішено створити дві комісії з числа полонених, які мали всебічно дослідити всі обставини цих крадіжок, а у тому випадку, коли би не вдалось встановити особи крадіїв, належалося вже звернутися до німецької комендатури⁶⁰². На цьому засіданні було ухвалено рішення – надалі гроші зберігати в одному з німецьких банків. На жаль, у справі крадіжки грошей з «генеральної» каси комісія не знайшла жодних слідів, які би дозволяли вказати на винуватця цього злочину.

Але розраховувати на допомогу комендатури не було підстав, окремі її службовці відігравали в таборі цілком деструктивну роль. У цьому контексті слід згадати фельдфебеля Флегенгаймера, який у вересні 1918 р. розповсюджував чутки, що виїзд з табору полонених нібито затримують офіцери-українці, які перебували в таборі Раштаг. Аналогічні плітки серед полонених поширював й німецький лі-

600 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.10, арк.37.

601 У кінці жовтня 1918 р. хорунжий С.Просунько мав відбути (разом з іншими офіцерами) до табору в Ганновер-Мюндені. Не маючи на той час такої суми, він обіцяв повернути її після свого повернення в Україну. Через брак інформації не виявляється можливим ствердити, чи було це ним зроблено – *авт.*

602 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.10, арк.37-38.

кар з таборового лазарету⁶⁰³. Коли ж комендант табору зажадав пояснень від цих службовців комендатури, останні «відхрестились» від цього. Очевидно, що все це робилось задля того, аби перекласти з «хворої голови на здорову», бо відправку полонених українців додому затягувалась центральною військовою владою Німеччини, яка не була зацікавлена у втраті робочих рук.

У жовтні 1918 р. Раштат залишили всі офіцери-українці (військовий старшина Олександр Олександрівський, сотники Олександр Скитський і Микола Блощаневич, значковий Олександр Недзвецький, хорунжі Семен Просунько, Федір Шамрай, Валентин Чернявський), які були відряджені до Гановерш-Мюндену⁶⁰⁴. Очевидно, що це була відчутна втрата для табору, бо Раштату в цей час гостро бракувало організаторів культурно-просвітнього життя.

5 листопада 1918 р. відбулось одне з останніх засідань раштатського ККПУН, на якому В.Сімович констатував (це стосувалось всіх трьох українських таборів), що «обставини і умови праці по таборах складаються так, що майже цілком унеможливають усяку продукційну (конструктивну – *авт.*) роботу». Через «брак авторитету в зносинах з німецькою владою» ККПУН не мав майже жодних можливостей обстоювати права полонених і всі його заяви і заходи перед місцевою комендатурою не мали ніяких наслідків. Особливо багато перешкод виникало в справі захисту інтересів тих полонених, які працювали на робітничих командах.

Також В.Сімович був змушений визнати, що попри всі здобутки останнього часу «культурна праця по таборах дуже невелика і поставити її на широку скалю цілком неможливо». До того ж «загальна байдужість, уперте недовір'я фізична і моральна перевтома» призводили до того, що «усякі спроби не тільки поширити, а навіть піддержати існуючі просвітні організації та їх працю являються даремним ви-

603 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.10, арк.56.

604 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.10, арк.68.

трачанням сил і не дають найменшого задовольняючого висліду»⁶⁰⁵. Жоден з керівників культурної праці у таборах не відчував «найменшого задоволення з своєї діяльності», бо через поширення у таборі різних неправдивих пліток у таборян посилювалась апатія та недовіра.

З огляду на це все ККПУН ухвалив припинити свою діяльність з 1 грудня 1918 р., поінформувавши про це полонених та німецьку владу. Тоді ж мали бути ліквідовані всі існуючі в таборі інституції, але до цього моменту слід було спакувати їх майно та забезпечити його зберігання (раніше планувалось, що його можна буде вивезти до України). Було прийнято рішення про негайну ліквідацію читальні, бібліотеки, музею, натомість майно товариства «Бандура», фотографічного товариства та друкарні тимчасово залишались у розпорядженні її членів. Було вирішено, що кошти громади «Самостійна Україна» зберігатимуться у одному з німецьких банків як «залізний фонд»⁶⁰⁶.

У своєму зверненні «До товаришів на робітничих командах»⁶⁰⁷ від 15 листопада 1918 р. В.Сімович поінформував полонених про розв'язання ККПУН з 1 грудня 1918 р. та перебирання всіх справ, пов'язаних з полоненими, окремою урядовою комісією. У зверненні також йшлося про повну ліквідацію всіх таборових інституцій в Раштаті та завершення видання «Розсвіту». Озираючись у минуле В.Сімович писав: «Цілих три роки ми, табір і робітничі команди – творили одне, ми були зв'язані спільними інтересами, усіх нас єднала спільна неволя, всі ми подавали собі всепомічну руку, де того було треба, ділилися думками, раду давали одні другим. Через те ми могли добитися поліпшення в нашому важкому становищі, змогли своєю організованістю викликати до себе поважання»⁶⁰⁸.

605 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.10, арк.71-72.

606 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.10, арк.73-75

607 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.30, арк.62-63зв.

608 ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.30, арк.63.

В. Сімович закликав полонених зберігати повний спокій та залишались на місцях, «спокійно робити свою роботу» в очікуванні вивезення додому заходами німецького уряду. Очевидно, що переважна більшість полонених українців не сприйняла такий заклик і відразу після краху Німецької імперії вдалися до самочинного виїзду з таборів та залишення робітничих команд, прямуючи пішки у східному напрямку до кордону. Ця заява стала останнім акордом у понад трьохлітній діяльності українських організацій в таборі Раштат, яка була позначена надзвичайно вагомими здобутками у культурно-просвітній та національно-організаційній роботі.

* * *

Найважливішим було те, що українська громада «Самостійна Україна» табору Раштат продовжувала справу виховання національно свідомих українців, з числа яких у лютому 1918 р. були сформовані перші відділи національної армії. У цей час секретаріат громади виконав величезний обсяг роботи, проводячи інтенсивне листування з полоненими та здійснюючи відбір з числа бажаючих потрапити до складу українського війська.

Навесні 1918 р. раштатці опинились у дуже складному становищі, що було зумовлено продовольчими труднощами, які переживала Німеччина в цей час. У цей полоненим раштатцям надходила обмежена гуманітарна допомога від червонохресних організацій Швейцарії, Швеції та Росії; водночас таборяни не мали якоїсь суттєвої підтримки від українських урядів (за рідким винятком – коли влітку 1918 р. послом Української Держави табору були передані 1100 м.н.). Тим не менш Раштат продовжував функціонувати та залишався центром українського життя до моменту ліквідації табору в листопаді 1918 р.

ВИСНОВКИ

Раштат став першим табором у Німеччині, який був українізований заходами Берлінської централі Союзу визволення України. Задля цього до табору в травні 1915 р. були відряджені представники СВУ, зусиллями яких у середовищі таборян була розпочата робота культурно-освітнього змісту. Разом з тим, всі їх спроби організувати процес національного освідомлення полонених українців, зустріли шалений опір чорносотенців, які вдавались до найпідступніших вчинків, намагаючись залякати загальнотаборян. Спочатку антиукраїнська агітація чорної сотні була надзвичайно ефективною, в силу чого переважна більшість полонених досить вороже поставилися до української визвольної ідеї.

Але завдяки послідовним зусиллям членів Просвітнього відділу СВУ та активу полонених впливи «чорної сотні» вдалось спочатку обмежити, а потім й мінімізувати, що у свою чергу дало можливість розгорнути широку культурно-просвітницьку роботу. Діяльність СВУ серед полонених в Раштаті мала три основні складові: просвіта (влаштування читань, викладів, шкіл, окремих курсів), національне й політичне виховання та організаційна робота. Всі вони були тісно пов'язані між собою та взаємодоповнювали один одного. З часом найсвідоміші полонені перебрали на себе проведення культурно-просвітньої роботи в таборі – готували наукові доповіді, вчили неписьменних полонених у школах грамоти, редагували часописи, головували на політичних бесідах і вічах. Полонені успішно провадили

українську роботу не тільки в таборі, а й на робітничих командах.

У таборі була організована діяльність цілої низки українських гуртків та організацій, які з часом перетворились на статутні організації з виборною управою, організовані різні виклади, засновано театр та хор, розпочато видання газети «Розсвіт». Це дозволило інтенсифікувати культурно-просвітню роботу в середовищі полонених та привернути значну їх частину до активної в ній участі. Її доповнювала ефективна система культурно-мистецького виховання таборян, яка мала своєю кінцевою метою їх національне освідомлення та громадянське виховання. Завдяки всім цим мистецьким осередкам (театру, хору, оркестру, художнім майстерням) до сфери впливу української таборової організації потрапляли навіть ті категорії полонених, які спочатку відмовлялись й чути українське слово, вважаючи його німецькою «провокацією», а представників СБУ – німецькими «шпигунами».

Особливо ефективно на свідомість полонених впливав театр, як з огляду на кількість глядачів (500-600 осіб), так і з огляду на величезний емоційний вплив, який мали театральні вистави в умовах довготривалої ізоляції за дротами. Український хор у супроводі оркестру доповнював і посилював національний сентимент у душах полонених. Використовуючи силу українського мистецтва, в таборі прищеплювалися паростки українства в серцях полонених – у переважній більшості зрусифікованих «малоросів», які донедавна були засліплені уявною величчю Російської імперії та її самодержцзя, але знайшли в собі сили позбутись цієї сумної колоніальної спадщини.

Українське мистецтво оточувало полонених не тільки в часи дозвілля, та частина таборян, яка мала художній нахил та вправні руки, мала можливість створювати свою «маленьку Україну» й протягом цілого робочого дня – працюючи в мистецьких майстернях, вирізуючи з дерева, ма-

люючи, моделюючи, виготовляючи керамічні вироби в національній стилістиці. Українськість табору відчувалась усюди, у т.ч. й у таборовій церкві, для якої учнями «Кустарні» був виготовлений та художньо оздоблений іконостас. Завдяки цьому в таборі Раштат виник та успішно розвинувся український мистецький струмінь, який очищав від московського великодержавного бруду та ушляхетнював души наших земляків, дозволяв їм позбутись приземленості та байдужості, захланності та безкультур'я.

Рубіжним етапом у розвитку українського руху в таборі стало створення з числа всіх членів українських організацій громади «Самостійна Україна», виборні інституції якої («Генеральна Рада» і «Генеральна Старшина») з часом перебрали практично всі функції й прерогативи Просвітнього відділу СВУ. Ця реформа стала однією з найважливіших подій в історії розвитку української громади в Раштаті, завдяки чому полонені українці отримали право безпосередньо керувати своїм внутрішнім життям у таборі.

Яскравим свідченням кардинальних змін у світогляді полонених українців стало те, що попри всі складнощі таборового повсякдення вони завжди знаходили в собі сили підтримувати благодійні ініціативи, виступаючи у якості жертводавців. Перелік підтримуваних ними гуманітарних проектів досить розлогий – це й сприяння розвитку національного шкільництва на окупованих Німеччиною українських землях, допомога хворим у таборовому лазареті, внески до Національного фонду (на потреби УЦР) тощо. Разом з тим, полонені не відмовляли в допомозі власне німцям, жертвуючи кошти на німецьких сиріт війни і на потреби німецького Червоного Хреста.

Всіх полонених єднала думка вшанувати пам'ять померлих у полоні внаслідок ран і хронічних хвороб своїх земляків, тому вони завжди були готові пожертвувати частинку своїх – тяжким трудом зароблених марок – для спорудження їм монумента. Завдяки такій настанові полонені зібрали

достатню суму коштів для його будівництва, причому свою поважну лепту в цю благородну справу внесли й прибуткові таборіві інституції (кооперативна спілка «Єдність», школа-майстерня («кустарня») і таборовий театр, національна секція громади «Самостійна Україна», «уряд» табору та ін. Підсумком їх зусиль стало будівництво пам'ятника (під керівництвом М.Паращука, який також став й автором його проекту) на міському цвинтарі Раштату, який назавжди закарбував у камені пам'ять про померлих у полоні українців.

У свою чергу полонені отримували гуманітарну допомогу від кількох харитативних організацій, яка ніколи не мала регулярного характеру. З огляду на скудність таборових пайків та не завжди достатню якість продуктів для харчування, полонені покладали певні надії на надходження благодійної допомоги. Особливо вона була потрібна хворим з таборового шпиталю, а також полоненим з інвалідністю. В останньому випадку на допомогу цим категоріям таборян приходила кооперативна спілка «Єдність», а також інші таборіві інституції.

Зрештою, надходження харитативної допомоги часом дійсно рятувало таборян у найскрутніші моменти їх таборового існування, тому провід української громади «Самостійна Україна» у своїх листах подяки завжди з вдячністю віддавав належне національним та регіональним червонохресним представництвам (Швейцарії, Швеції, Росії), громадським благодійним організаціям. Свідченням достатньо високого рівня громадської організації українців стало те, що розподілом благодійної допомоги відав Центральний комітет, утворений з числа виборних представників полонених. Його створення засвідчило достатньо високий рівень солідарності таборян, їх здатність справедливо розподіляти серед загалу отримані пожертви, враховуючи при цьому потреби найуразливіших категорій полонених.

Темпи національного освідомлення в Раштаті були настільки значними, що вже за короткий час найрадикальніші

члени української громади висловлювали свою готовність зі зброєю в руках виступити проти Російської імперії, прагнучи забезпечити в такий спосіб майбутнє національно-державне самоствердження українців Наддніпрянщини. Проте їх кількість ще не досягла критичної маси, яка би дозволяла розпочати формування українських військових частин, придатних для використання проти російської армії на фронті. Більше того, негайне створення у Раштаті підрозділу з числа таких радикально налаштованих українців, викликало б затятий опір з боку більшості таборян, які все ще не наважувались відкрито виступити проти російського царя.

У цій ситуації СВУ вдався до створення у Раштаті товариства «Запорізька Січ», в рамках якої стало можливим сформувати (вже як парамілітарну структуру) 1-й Запорізький імені Тараса Шевченка полк. На чолі полка стояв отаман у ранзі полковника, який відповідав за стройовий, господарський та санітарний стан дорученого йому полку, а також за фізичний стан й моральне виховання січовиків. З моменту створення полку та призначення поручика російської армії М.Шаповала полковником стали видаватись накази полку, в яких повідомлялось про виїзд окремих січовиків на роботи, про виключення деяких полонених з їх числа, призначалась чергова сотня на випадок пожежі, наряд січовиків для виконання функції пожежної «сторожі» у таборі, сурмач і черговий січовик.

Таборова «Запорізька Січ» успішно провадила свою діяльність, гуртуючи у своїх лавах свідомих українців та позбуваючись непевних осіб, які не мали виробленого національного світогляду. Основними засобами такого гуртування були щотижневі загальні збори січовиків, регулярні гімнастичні вправи у куренях, спільні марші у загальному ладу, інколи – у супроводі оркестру. Також важливе значення для січовиків мало їх нічне чергування та нагляд за загальним порядком у таборі. Завдяки цьому у січовиків

вироблялась усвідомлене розуміння необхідності виконання наказів своїх начальників та закладались основи дисципліни. Отже, у переважної більшості членів раштатської «Січі» були виплекані необхідні військові чесноти, і частина з них увійшла до складу етапного відділу (у складі німецької армії) на чолі з М.Шаповалом, який був відряджений до міста Біла на Підляшші для проведення культурно-освітньої роботи.

Українська громада «Самостійна Україна» гідно виконувала свою національно-організаційну місію, об'єднуючи навколо себе тисячі полонених українців. На заклик голови Берлінської централі СВУ О.Скорописа-Йолтуховського раштатці навесні 1917 р. організували збір підписів, що були потрібні для уповноваження останнього представляти інтереси полонених українців під час роботи Всеросійських установчих зборів. При цьому дехто з полонених українці в Раштаті вважав, що О.Скоропис-Йолтуховський не повинен був апелювати до Росії, яка априорі не мала жодного права визначати майбутню політичну конфігурацію України.

Останній, перебуваючи постійно в Берліні, й лише інколи здійснюючи інспекційні приїзди до Раштату та інших таборів, докладав всіх зусиль для національного освідомлення полонених. Водночас О.Скоропис-Йолтуховський робив все можливе для запобігання конфліктам між членами відділу. На його думку, всі хто працював у таборах за покликанням СВУ, мав поділяти основні його гасла та принципи, зокрема позапартійність та соборність, а також усвідомлення того, що всі отримані від німців кошти мають витратитись на українську національну справу в таборах. З огляду на це, Союз запропонував всім своїм співробітникам, запрошеним до роботи в таборах, а також членам таборових «урядів» уникати здійснення неузгоджених кроків політичного характеру.

Іншими словами – СВУ намагався дистанціюватися від деяких ініціатив німецького військового відомства,

участь у реалізації яких могла би, на думку О.Скорописа-Йолтуховського, завдати іміджевих втрат Союзу та значною мірою скомпрометувати саму українську справу у таборах. Справа в тім, що час від часу німецька влада намагалась використати полонених українців (за умови їх добровільної на те згоди) проти росіян. У цій ситуації СВУ опинився у досить непростої становищі, бо бажання окремих полонених українців табору Раштат взяти участь у агентурно-розкладовій роботі у російському заплілі охоче бралось до уваги німецьким генеральним штабом, і такі особи таємно переправлялись через лінію фронту вже без врахування згоди чи незгоди на це СВУ. Очевидно, що проводячи українську пропаганду та використовуючи для цього гроші, що були отримані з німецьких неурядових джерел, Союз в деяких випадках був змушений йти на зустріч німецьким пропозиціям, що зрештою забезпечувало регулярність надходження коштів для культурно-освітньої та організаційної роботи в Раштаті.

Полонені гаряче підтримали створення Української Центральної Ради, свідченням чого стало укладення кількох закликів та звернень на її адресу, а також непоодинокі збори коштів до «Українського національного фонду», після чого зібрані суми в різний спосіб передавались УЦР. У свою чергу керівництво УЦР – аби не наражати себе на демарші з боку Тимчасового уряду – заявляло про свою неготовність їх приймати через «пронімецькість» СВУ. Але це не зупиняло полонених українців у їх бажанні допомогти активізації процесу національного звільнення України від російської присутності.

Найвагомішим внеском полонених українців у справу розбудови УНР стала їх участь процесі формування «Синьожупанної» дивізії, що стало можливим після проголошення державної незалежності УНР та підписання мирної угоди між Україною та державами Почвірного союзу в лютому 1918 р. на заклик делегації УНР в Бресті полонені

українці Раштату почали масово зголошуватись до складу армії УНР, утворивши в таборі два курені добровольців (1-й імені Богуна і 2-й імені Виговського), які пізніше були влиті до складу згадуваної дивізії. Це стало важливим етапом на шляху військового будівництва збройних сил незалежної України.

Між тим бажання інших полонених українців увійти до складу дивізії або негайно репатріюватись додому – зустріло опір з боку німецької влади, яку непокоїла можлива дезінтеграції господарства Німеччина через від'їзд українців, що неминуче тягло за собою втрату робочих рук. В силу цього вже навесні 1918 р. ситуація в таборі суттєво загострилась, до чого призвело й значне погіршення харчування полонених – через серйозні продовольчі труднощі, які у цей час переживала Німеччина. Полонені українці навіть вдалися до «голодного страйку», відмовившись від обідів (які не можна було вживати в їжу), але приймаючи хліб і чай. У відповідь комендант табору тимчасово припинив роботу всіх українських інституцій в Раштаті. Очевидно, що в умовах війни такий демарш таборян міг привести і до ліквідації самого табору, що могло стати дуже болючою втратою для організованого українського руху в Німеччині.

Зрештою, завдяки наполегливим зусиллям проводу української громади та колишніх функціонерів СВУ стало можливим припинити цей страйк та розблокувати діяльність таборових гуртків та організацій. Так само була відновлена робота представницького (Генеральна Рада) і виконавчого (Генеральна Старшина) органів громади «Самостійна Україна». Після поновлення функціонування таборового «уряду» основний акцент було зроблено на поліпшення умов перебування таборян, натомість політичні гасла вже не мали колишньої актуальності.

Разом з тим, діяльність українських таборових інституцій («Просвіта», газета «Розсвіт», січова організація, товариство «Бандура» імені І. Тобілевича, торгівельна спілка «Єд-

ність», таборова «Кустарня») забезпечила виразно національний характер табору й на завершальному етапі його існування. В умовах загального згортання обсягів культурно-освітньої роботи в таборі було створено раштатське відділення «Комітету Культурної Помочі Українцям у Німеччині», члени якого докладали всіх зусиль для продовження роботи згадуваних таборових організацій.

Але фінансові можливості Комітету з самого початку були досить обмеженими, а таборовий загаль і полонені з робітничих команд марили тільки одним – скоріше повернутись додому. З огляду на це Комітет був змушений заявити про завершення своєї діяльності (з 1 грудня 1918 р.), що спричинило й цілковите припинення роботи та ліквідацію всіх українських осередків у Раштагі. Після цього системна українська робота в таборі вже не поновлювалась, хоча сам табір продовжив своє існування і в 1919 р., ставши місцем збору полонених українців перед їх від'їздом додому в рамках репатріаційної акції.

Найголовнішим підсумком діяльності громади «Самостійна Україна» стало те, що завдяки спільним зусиллям членів Просвітнього відділу СВУ та українського активу з числа полонених, при всебічному сприянні військових й неурядових установ Німеччини – у неволі за дротами була вихована нова генерація українців, які після повернення в Україну виявили себе цілком свідомими українцями, здатними зі зброєю в руках захистити свою Батьківщину від більшовицької навали.

ДОДАТКИ

Додаток № 1.

«Статут громади «Самостійна Україна» в раштатському таборі»

Назва.

1. Громада називається «Самостійна Україна», чим вона значує свої стремління до видвигнення українського народу до культурної, економічної та політичної самостійності.

Ціль.

2. Члени громади «Самостійна Україна» образують (освічують – І.С.) себе й других полонених у всіх галузях культурного, економічного та політичного знання й переводять між собою для розширення громадської й товариської думки, солідарности, карности та взаємної помочі всі організації, які існують у кождім суспільнім життю.

Членство.

3. Членом Громади є кождий, хто належить до якої небудь організації громади.

Організації.

4. Громада «Самостійна Україна» складається із ось яких організацій:

а) **Центральний комітет.** Він складається із сорок членів, по двох із кожної роти табору. Він сходиться для обговорення всіх адміністративних, господарських, життєвих справ полонених табору. Кожна рота вибирає собі по двох заступників на провірках. Центральний комітет має свого сталого секретаря і канцелярію, яка дає раду всім полоненим. Центральний комітет скликає що другого тижня таборове віче.

б) **Національна таборова секція** складається із заступників бльокових національних гуртків по 10 з кожного бльоку і

1 референтови бльоковому, яких вибирають раз на все бльокові зібрання. Національна секція переводить національну агітацію й організацію в самостійницькому напрямку. Кожний блок вибирає по 10 заступників до секції на своїх бльокових засіданнях по можності по 1 із кожного бараку. Бльокова секція складається із 100 членів по 10 із кожного бараку. Бльоковий гурт, який вибирає бльокову секцію та 10 представників до таборової Національної Секції, не має обмеженого числа членів. Секція має свого постійного секретаря й канцелярію, які ведуть усі національні справи громади.

в) **Соціальна секція** ознайомлює своїх членів із соціальним питанням. Секція займається також професійною організацією робітників і організацією своїх членів по губерніям. Старшина секції складається з 5 членів. Число членів необмежене.

г) **Запорожська Січ**, товариство гімнастичне й пожежницьке та нічної сторожі організується в «коші». Кіш складається з 4 полків, полк з 3 куренів, курінь з 3 сотень. Старшина отаманна виборна.

д) **Аграрна секція** організує своїх членів для обговорення аграрного питання та хліборобської помочі. Організація переводиться по губерніям. Старшиною є представники українських губерній. Старшина складається з 10 членів.

е) **Старші бараків** становлять для себе клуб, який сходиться для обговорення адміністративних справ. Старшиною є бльокові старші з таборовим старшим на чолі.

ж) **Українська кооперативна чайня** заснована для науки своїх членів, як організувати у спілки консументів (тут: кооперативні спілки – *I.C.*). Чайня має свою старшину й контролю з 11 членів.

з) **Кооперативна кустарна школа** заснована для вивчення членів українських домашніх виробів та науки, як організувати у спілки робітників кустарні. Кустарня має свою старшину й контролю з 10 членів.

и) **Драматичне товариство імени Тобілевича** організує аматорів для театральних вистав і декляматорських виступів. Товариство має свою старшину із 7 членів.

і) **Музичне товариство імени Лисенка** організує аматорів співу й музики для музичної науки й виступів. Музичне товариство має свою старшину з 9 членів.

к) **Просвітна секція** організує учителів табору для ведення курсів і читань. Секція має свою старшину із 3 членів.

л) **Редакційний комітет**, який складається із редактора і референтів всіх організацій, виховує людей для журналістичної роботи й редагує часопись та брошури.

м) **Адміністративний комітет** наглядає над друкарнею, поширенням часописі й книжок і над бібліотеками та веде книгарню. Комітет складається із 5 членів.

н) **Клуб «Відроджене»** товариство забави і розваги для старших і інтелігенції табору.

о) **Генеральна контроля** складається із 2 членів, яких вибирає Генеральна Рада. Генеральна контроля робить щомісяця контролю генеральному й організаційним скарбникам. Про вислід контролі дає контроля звіт перед Генеральною Радою.

5) Всі ці організації мають свою старшину, виробляють для себе статuti та регулямини. Вони мають також своїх референтів, які дають звіти перед Генеральною Радою.

Генеральна Рада.

6) Всіма організаціями разом, і всіма таборовими справами вправляє «Генеральна Рада».

7) Генеральна Рада складається з усіх старшин і централей усіх організацій, а то: з цілої національної таборової секції, всіх старших, цілого центрального комітету і з старшин та контрольних комісій інших організацій.

8) Генеральна Рада сходиться щодругої середи на публічні збори. На зібраннях мають право бути крім членів Генеральної Ради ще й кожний член організації.

9) Генеральна Рада ухвалює засади організацій, пляни наукові, читання й порядки в таборі.

10) Ніякої нової організації, ні нових курсів не вільно засновувати без порозуміння з «Генеральною Радою».

Генеральна Старшина

11) Голови всіх організацій разом із «Просвітним Виділом Союзу Визволення України» становлять «Генеральну Старшину», яка заряджує в душі «Генеральної Ради» всіма справами табору і сходиться щотижня на засідання.

12) У засіданнях «Генеральної Старшини» беруть участь також і референти кожної організації.

Референтів для кожної організації вибирає «Генеральна Рада» із членів «Просвітного Виділу», а заступників із членів громади за згодою тої організації.

13) Головою «Генеральної Старшини» є голова «Просвітного Виділу». Заступника голови вибирає «Генер[альна] Рада» із голів організацій.

б) Заступник голови провадить наради «Генеральної Ради».

14) «Генеральна Рада» настановляє генерального скарбника й генерального писаря.

15) «Генер[альна] Рада» вибирає також генеральну контролю з 3 членів і бібліотекаря. Всі вони стають членами Ген. Ст., наскільки не належать до неї після №№ 11 і 12.

16) Генеральний скарбник заряджує касами всіх організацій, переходить грошу та дає звіт перед «Генеральною Радою».

Суд.

17) «Генеральна Рада» ухвалює правні постанови для табору. До ухвали таких постанов судить Ген[еральної] Ст[аршини] всі справи. Відклик від присуду Ген[еральної] Ст[аршини] дозволений до Ген[еральної] Ради.

ЦДАГО України, ф.269, оп.2, спр.205, арк.295-298; ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.1, арк.1-4 (оригінал, типографське виконання; наводиться зі збереженням мови оригіналу).

Додаток № 2.

«Статут Української Національної Секції»

ЗАВДАННЄ СЕКЦІЇ

§ 1. Національна секція ставить своїм завданням:

Національно освідомити полонених Української нації і організувати їх.

§ 2. Національна секція на своїх нарадах головним чином має зайнятись питанням, що мають УКРАЇНЦІ (так в тексті – *І.С.*) зробити, щоб піднести український нарід як націю на те становисько в міжнароднім концерті, яке по праву належить їй.

§ 3. Членом національної секції може бути кожний Українець, котрий признає самостійність українського народу.

§ 4. Кожний член має що місяця вносить в касу секції податок 2 ф[еніки] (пфенниги – *І.С.*).

§ 5. Бльокові нац[іональні] секції відпускають 50 % до каси таборової секції.

ОРГАНІЗАЦІЯ

§ 6. Бльокова організація складається із свідомих національно людей, які творять бльоковий гурт українців і коли сей гурт стане більшим тоді він вибирає з по меж себе СТО люда до бльокової секції приблизно по 10 з кожного барака.

§ 7. Бльокова секція є управою бльокового гурту і має виборчу президію, яка складається із голови, секретаря, скарбника і їх заступників.

§ 8. Бльокові секції вибирають таборову секцію, яка повинна складати ся із СТО люда, по 10 з кожного бльоку, причім бльокова секція повинна старати ся, щоб до таборової секції були вибранні по одному з кожного барака.

§ 9. Таборова секція має свою президію: голову, секретаря, скарбника і їх заступників. Крім того, таборова секція має свою канцелярію і постійного секретаря.

§ 10. Президія обирається на один місяць.

§ 11. В таборову національну секцію вибирають ся такі люди, які не є старшиною других організацій, котрі дають право голоса на Генеральній Раді.

§ 12. В таборову національну секцію входять учителі, які працюють у таборі як провідники бльокових секцій.

§ 13. На засідане таборової секції старши бараків присилають своїх представників, старших бараків, по одному з кожного бльоку, але тих, котрі входять в бльокові організації, для того щоб старшина бараків брала участь в нарадах національної секції.

§ 14. Національна секція має свій семінар, який має давати своїм членам національне виховане.

КАРНІСТЬ ЧЛЕНІВ

§ 15. Кождий член має сповнювати точно ті обовязки, які на нього секція накладає. За неявку до таборової секції або до бльокової секції три рази підряд виключається, як не буде мати поважних причин, через які він не прийшов на засідане.

§ 16. Національна секція підпирає зо всією силою ЗАПОРОЖСЬКУ СІЧ і кожен член коли має змогу то мусить належати до СІЧІ, а коли організаційна робота минає перейти в січовий барак то бодай ходити на вправи.

§ 17. Національна секція виконує тільки ухвали Національної секції: таборової для цілого табору і бльокової для бльока, Генеральної ради «САМОСТІЙНОЇ УКРАЇНИ» в Раштатському таборі і в надзвичайних випадках Генеральної Старшини.

ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.91, арк.1-2 (машинопис з рукописними правками; наводиться зі збереженням мови оригіналу).

Додаток 3.

**«Статут і регулямін
Товариства «Просвіта ім. Івана Франка»
в таборі Українців у Раштаті»**

1.

Мета Просвіти: гуртувати Українців задля поглиблення національної свідомости, поширення свого національного світогляду, набування знання, ведення просвітної роботи в таборі між народом, а далі в вільних хвиликах – розраджування себе забавою.

2.

Засоби: задля того Просвіта випикує для своїх членів часописі, книжки та журнали, держить бібліотеку, владжує дискусії для своїх членів, спільні читання, для розради ж – товариські гри з виразним виключенням карт і гри в гроші.

3.

Члени Просвіти: члени Просвіти поділяються на дійсних і помічних.

4.

Дійсним членом може бути тільки Українець – Громадянин Раштацького табору і то такий, що стоїть на становищі державної самостійности України, а крім того працює для просвіти в таборі: вчителює, веде виклади, працює в театрі, або в иншій просвітній інституції в таборі, а крім того платить до каси Просвіти місячну вкладку 1 марку.

5.

Помічним членом може бути такий Українець – Громадянин Раштацького табору, що стоїть на становищі державної самостійности України, симпатизує з таборовою просвітною роботою і платить місячну вкладку 50 феників (пфенігів – *I.C.*).

6.

Права й обов'язки членів: дійсні члени обов'язані виконувати всі точки статуту й регуляміну, але ж крім того всіма силами активно пособляти просвітній справі в таборі: вести виклади, вчити грамоти, як що він учитель, бувати на сходинах, дискусіях, читанках і т.д..

7.

Помічні члени теж обов'язані виконувати статут і регулямін, а крім того мають право враз із дійсними членами користати з читальні й бібліотеки Просвіти, приходити на дискусії, сходини і т.д.

8.

Перестає бути членом той, що добровільно вийде з Просвіти, або кого Старшина Просвіти виключить. Виключити ж має право Старшина кожного, що зробив щось шкідливе для національної справи, зрадив національний ідеал, перестав займатись просвітою (тричі зарядом без поважних причин не явився на сходини), або допустився нечесного діла. Виключений має право відклику до загальних зборів.

9.

Членів Просвіти приймає Старшина за рекомендацією двох дійсних членів Просвіти, коли за прийняття його голосує більшість членів Старшини.

10.

Старшина Просвіти складається з Голови, Секретаря, Бібліотекаря, Скарбника, Господаря і двох заступників Старшини.

11.

Обов'язки Старшини: Голова веде Просвіту, проводить нарадами та дає звідомлення з її діяльності перед таборовим Комітетом Культурної Помочі. Як він має перешкоду, то заступає його, як заступник, той член Старшини, якому

він це поручив. Секретар веде протоколи, пише всі письма, веде список членів, оголошує виклади для членів, переховує Статут і Регулямін і т.д.. Бібліотекар веде бібліотеку: інвентар, випозичає книжки, журнали, стежить, щоб книжок з читальні не забирали, веде бібліотечну книжку і постійно перебуває під час читальняних годин в льокалю. Скарбник веде касу, збирає вкладки, передплачує часописі. Господар стежить за тим, щоб усі придержувались порядку, мусить у читальняні години постійно бути в льокалю читальні, стежить за сторожем і т.д. Стежить за газетами та журналами, щоб ніхто не забирив, старі часописи складає в порядок, нові викладає на столи, перебіраючи їх від того, що приносить із почти чи комендатури і т.д. У цілому ж Старшина стежить за дисципліною в товаристві, має право робити замічання, перестороги і т.д.

12.

Старшину Просвіти контролює Контрольор, вибраний загальними зборами членів Просвіти.

13.

Льокаль Просвіти міститься поки що в кімнаті Т-ва Український Рух, який уступає її доти поки Просвіта не знайде собі іншого мешкання. Льокаль просвіти відчинений для членів тільки в тих годинах, які намічує повсякчас Старшина Просвіти. Тоді обов'язує всіх членів цілковита тишина, щоб т.т. могли користати з прочитаного чи з газети, чи з книжки, чи з журналу. За тишиною стежить господар. Розмова в читальняних годинах дозволяється тільки шепотом. Кожний член повинен покласти газету на те місце, звідки він її взяв. Книжку і журнали треба все віддавати в руки бібліотекаря.

14.

Просвіта має свою Бібліотеку, підбір якої має за мету поширити національний український світогляд, а крім того і поширити знання. Книжок із бібліотеки під ніякою

умовою до бараку брати не можна. У дуже важних випадках може дозволити голова враз із бібліотекарем узяти книжку до барака, але тоді вся відповідальність спадає на нього і на бібліотекаря.

15.

Що тижня в суботу між 7 і 9 годинами вечора члени Просвіти сходяться обов'язково на звичайні сходи. На сходинах читаються і спільно розбираються книжки, розводяться дискусії, укладається план просвітньої роботи в таборі, здається з неї звіт, виголошуються виклади і т.д. В міру потреби сходи відбуваються частіше. На сходи мають право приходити й помічні члени Просвіти, але без права голосування.

16.

Засідання Старшини відбуваються в міру потреби.

17.

Звичайні загальні Збори відбуваються правильно щомісяця після 1-го числа. На них здається звіт про діяльність Просвіти(**). Загальні Збори щомісяця вибирають Старшину.

18.

У склад таборового Комітету Культурної Помочі входять повсякчас Голова і Секретар Просвіти.

19.

Спори, що виникли в Просвіті ізза непорозумінь в товаристві, вирішує Миротворчий суд.

20.

Як Просвіта розв'язується, то її масток іде на одну з Просвіт на Україні.

** Збори вважаються дійсними тоді, коли є присутньою половина дійсних членів Просвіти. Ухвали ухвалюються більшістю голосів, крім виключення – тоді 2/3 присутніх на зборах.

Спис членів Т[овариств]ва «Просвіта» ім. І.Франка

Дійсні члени: Сімович, Парашук, Петренко, Олександрівський, Скицький, Блощаневич, Недзвецький, Просунько, Шамрай, Чернявський, Вдовиченко, Козоріз, Мельник, Шаройко, Шум, Дудар, Приступа, Чемегів, Єременчук, Дворжецький, Ракарчук.

Помічні члени: Лакомський, Дубовик, Бочарників, Гамануха, Татарченко, Гармаш, Лепський, Балабанів, Архангельський, Бундін.

ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.153, арк.1-3 (машинопис з рукописними правками; наводиться зі збереженням мови оригіналу).

Додаток 4.

«Статут Запорозької Січи в Раштаті»

Назва.

§ 1. Товариство називається «Запорозьська Січ».

Мета.

§ 2. Його найблизшим призначанням: плекання гімнастики, спортивних забав та ставлення нічної й огневої сторожі в таборі українських полонених у Раштаті.

Се призначення має подати січовикам розумінне несення помочи своїй українській громаді у полоні і на рідній землі:

а) гімнастичні й спортивні забави виробляють у січовиків бадьорість духа, побратимство (товариську дружбу), строгий послух для своїх рішень і своєї старшини;

б) несення помочи на випадок пожежі заохочує січовиків до помочи своїм товаришам, своїй громаді, своєму народови в кожній хвилині їх життя та готовності обороняти їх;

в) сторожа (нічна), яка наглядає за порядком в таборі, виробляє в січовиків чуйність на все лихо в громадському життю та готовність тому лихови зарадити;

г) прибранням назви «Запорозьська Січ» має товариство на ціли відновити історичні традиції «Запорозьської Січі» наслідуючи і плекаючи її внутрішні порядки приноровляючи до них тільки новочасні форми рахункових організацій.

Сим способом має товариство дійти до наміченної мети.

ОРГАНІЗАЦІЯ:

Старшина.

§ 3. а) До засновання цілого коша і вироблення для нього порядків управляє Січю «Генеральна Старшина» таборової громади «Самостійна Україна». Вона визначає напрям Січі, її зверхню форму й програму праці;

б) Отаманна старшина складається з усіх отаманів «Запорозьської Січі». Їх вибирають – і то: сотні – сотенних отаманів, курені – курінних, полк – отамана полку. Отаманну старшину вибирають із рядів членів ота манної школи. Кандидатів до отаманної школи вибирають сотні або назначає «генеральна старшина». Кандидаті складають як при вступі так і при виході із школи іспити. Ширину програми, іспитів і самої школи установає управа школи, а затверджує вища січова власть.

Кіш

§ 4. Вищою організаційною одиницею Січі є кіш.

§ 5. Кіш складається з чотирох полків.

§ 6. До з'організування коша всі функції кошової старшини несе «Генеральна Старшина», за якою після довершенню кошової організації лишаєть ся лише прерогатива вищої інстанції.

§ 7. Сей статут повинен послужити підставою при організації коша.

Полк

§ 8. На чолі полка стоїть отаман (командант) у ранзі полковника. Він є начальником цілого полка, усіх його відділів: чисто строевого, господарського, правничого, лікарського і інших. У його руках спочиває вся керма полка, він відповідає як загальний керманич за всі повищі справи, тому його обов'язком стежити за тим, щоби полк виглядав гарно не тільки зі зверхньої сторони, але він має дбати про духове і моральне виховання полка.

§ 9. Що дня отаман полка видає полковий приказ на письмі.

§ 10. Полковник заправляє полком через свій штаб, до якого належить і його ад'ютант в ранзі поручника або сотника.

§ 11. При штабі полка є полкова канцелярія. Начальником її (а властиво писарського відділу є ад'ютант).

§ 12. Канцелярія ділить ся на дві частини: строеву і господарську. За строеву частину відповідає ад'ютант, а за господарську – отаман господарки, з окрема ж секретар. Кожда частина має свого старшого писаря в ранзі підхорунжого та потрібне число звичайних писарів. У строеву частину входить відділ правничий, у господарську лікарський.

§ 13. Полк складаєть ся з 9 сотень, котрих нумерація йде по порядку чисел від першого до девятого. Окрім порядкового числа кожна сотня вибирає сама для себе за патрона якого небудь героя з історії України, а оден з важних днів життя того героя є річним святом сотні. При рапортах можна вставляти й імя патрона сотні.

§ 14. В дев'ятьсотеннім полку сотня має 105 людей (рядовиків) і трох з ота манної старшини.

§ 15. Сотня се не тільки строева, але й господарська одиниця

§ 16. Отаманом її є сотник або хто небудь із отаманної старшини низшої ранги.

§ 17. Сотня канцелярії не має. Всію канцелярську роботу веде сам отаман при помочи одного з людей сотні здібно до сеї роботи. Сей сотенний писар є нештатний.

Курінь.

§ 18. Три сотні разом творять Курінь. Таким робом у полку має бути три куріні. Перша, друга і третя сотня творять перший курінь, четверта, пята і шеста – другий курінь, а сема, осьма й девята – третій курінь.

§ 19. Отаманом куріня є осавул.

§ 20. Курінь се чисто строений відділ. Коли однак сотні куріня квартирують недалеко одна від одної, тоді прохарчуване куріня знаходить ся в руках курінного отамана.

§ 21. Для підготовання рядової старшини повинна для сеї мети, в полку існувати школа, куди з кожної сотні сотенний отаман призначає 6 до 8 людей, щоб вони пройшли її курс і щоб по своїх здібностям могли стати в своїх сотнях рядовою старшиною.

§ 22. Коли для сеї школи не можливо мати окремої квартири, тоді люди живуть по своїх сотнях, але в призначені години для вправ вони мають свої окремі занятя.

§ 23. Січова орхестра підлягає адютантові в її внутрішнім життю – відносно музики свому капельмайстрові. Капельмайстер може бути й цивільний чоловік, але в строю провадить музику в січовій уніформі.

§ 24. Січова музика складається на загальних основах як штатна команда.

§ 25. Одночасно з вправами в музиці проходять музиканти і вправи звичайних січовиків.

§ 26. Писарський відділ має в штаті 10 січовиків, але при більшій потребі недостача поповняється із сотень. Начальником сего відділу є адютант.

§ 27. Начальником цілої господарської частини полка є особний отаман господарки в ранзі осавула.

§ 28. Він має свого окремого секретаря. Начальникові господарки підлягають полковий скарбник, квартирмайстер і отаман обозу (обозний), як також писарі господарського відділу полкової канцелярії.

§ 29. Отаман господарки відповідає за те, щоб всякі закупна і всі інші справи, що до нього належать, пола-

годжували ся в пору. Він разом з отаманом полка несе грошеву відвічальність за всякі матеріальні втрати, які склали ся з їх власної вини, чи може з вини їх підвласних.

§ 30. Виховане січовиків у релігійно-моральнім дусі належить до полкового панотця.

§ 31. Всяка провина, якої би хто з січовиків допустив ся – а за яку годі вже карати дисциплінарно, як н[а] пр[иклад]: крадіж, бійку, непослух, образу словами, не кажучи вже чином, кого небудь із отаманної і рядової старшини, підлягає полковому судови.

§ 32. Полковий суд складаєть ся із 4. представників загалу Січі і 4 від отаманної старшини, разом – 8 людей.

§ 33. Усіх членів суду вибирають кожного не менше як дві третини представників від кожної частини – т[ож] зн[ов] від загалу Січі і від отаманної старшини.

§ 34. Голову суду вибирають з поміж членів суду на кожнім засіданню кожного разу иншого.

§ 35. Кожний підсудний має право вибрати собі за оборонців кого хоче, тільки не більше як дві особи.

Сотня.

§ 36. На чолі сотні стоїть сотник, що є відвічальним її начальником і впорядником строевим і господарським.

§ 37. Сотня ділить ся на 4 чети, кожда чета на дві десятки, а кожда десятка на два рої. Кожний з сих відділів має за начальника з рядової старшини: чета – чотаря, десятка – десятника, в рій – роєвого.

§ 38. Начальником над цілою сотнею із рядової старшини є підхорунжий.

§ 39. У загальнім підрахунку сотня має: 3 людей із отаманної старшини, 1 підхорунжого, 4 четарів, 8 десятників, 16 роєвих, 1 сурмача, 1 каптинамуса, 1 фельчера, 1 артільщика і 72 звичайних січовиків – разом 108 людей.

§ 40. Загальний підрахунок полка такий: у 9 сотнях $945=(105\times 9)$ більше 10 чоловік писарського відділу, дальше 20-30 музикантів, знову більше 3 отаманної

старшини: 1 полковник, 1 адютант, 3 курінних отаманів, 27 сотенних отаманів, 1 отаман господарки, 1 панотець, 1 секретар, 1 скарбник, 1 квартирмайстер, 1 отаман школи для рядової старшини та можливо ще деякі чинники, які поки що не входять в рахубу (до розрахунку – І.С.). Загалом в полку буде 1025-1050 людей.

§ 41. Вся управа Січи поділяється на дві категорії: рядову старшину і от манну старшину. До першої належать отсі чотири ранги: рядовий, десятник, чотар, і підхорунжий – до другої слідує п'ять: хорунжий, поручник, сотник, осавул і полковник.

§ 42. Отаманна старшина має в полку свій лицарський суд.

§ 43. В обох судах, чи то в полковим, чи в лицарськім, право передачі під суд залежить від самого суду, в якого канцелярію має право подавати скаргу кожний.

§ 44. На першій тижні кожного місяця збирається полк на своє полкове віче, де обговорює всі свої справи і вибирає нових членів суду або затверджує наново старих.

*Статут «Запорозької Січи» в Раштаті.
Раштат, 1916. 8 с. (типографський віддрук, оригінал).
Наводиться зі збереженням мови оригіналу, зберігається в:
ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.134, арк.1-5зв.*

Додаток 5.

«Статут Української кооперативної чайні полонених в Раштаті»

1. Ціль чайні.

§ 1. Цілею кооперативної чайної є доставляти дешево полоненим чаю та солодких товарів а також призвичаювати полонених до організації кооперативних спілок.

2. Члени чайні, їх права і обов'язки.

§ 2. Членом чайні має право бути кождий полонений раштацького табору, що вплатить членський пай 30 соти-ків (пфенігів) і згоджує ся з постановами отсего статута.

§ 3. Кождий член має право вплатити лиш один пай.

§ 4. Всі члени беруть участь в управі спілки а іменно своїм правом голосуваня і активним та пасивним правом вибору на загальних зборах. Кождий член має лиш один голос, якого неможе нікому передати.

§ 5. Кождий член ручить за спілку своїм паєм.

3. Загальні збори.

§ 6. Загальні збори є найвисшою властію спілки і они рішають про всі справи спілки в найвисші інстанції.

§ 7. Звичайні загальні збори відбувають ся два рази на місяць по повідомленю управою чайні. Наколи управа уважають за потрібне або коли 10 % зажадає загальних зборів, тогда управа скликує надзвичайні збори. Всі справи на зборах рішать ся явним голосованем більшістю голосів.

§ 8. На загальних зборах мусить бути найменше половина всіх членів.

§ 9. Члени управи або контрольної комісії не сьміють проводити загальними зборами.

§ 10. Загальні збори вибирають на один місяць сімох членів управи, чотирох членів контрольної комісії, а також прикажчика без речинця.

4. Управа і контрольна комісія.

§ 11. Члени управи і члени комісії сповняють безплатний, довірочний і почетний уряд.

§ 12. Члени управи вибирають зпоміж себе голову, писаря і скарбника.

§ 13. Управа завідує усіма справами чайні, назначує і змінює прислугу, розкладає ціни на товари, назначує день загальних зборів, про які повідомляє членів двома днями

вперед, здає звіт загальним зборам два рази на місяць із своєї діяльності а також відповідає перед загальними зборами за ведене спілки.

§ 14. Контрольна комісія вибирає зпоміж себе голову і секретаря.

§ 15. Контрольна комісія перевірює що тижня товари чайні, касу і ведене книжок, стежить, щоби товари продавали ся по цінам, назначеним в ціннику, про висновок своєї контролі здає справоздане найблизшим загальним зборам і ставить внесене на уділене абсолюторії управі або оскаржує єї.

5. Платна прислуга.

§ 16. Прикащик, его помічник заступник, скарбник чайні, книговодець а також инша прислуга дістають платню виміряну загальними зборами.

§ 17. Прикащик чайні, его заступник а також скарбник дають спілці заклад у висоті двомісячної платні.

6. Капітал.

§ 18. Капітал складає ся із членських паїв і подарків.

§ 19. В касі чайні находить ся лише та сума, яка потрібна на денні видатки, решту-ж гроший віддаєть ся на збережене до каси «Просьвітного учительського Виділу» або в вородську (треба: городську – *І.С.*) касу.

§ 20. Чистим зиском окриваєть ся всі розходи спілки; з решти-ж чистого зиску половина йде на запасний капітал, якого вживає ся виключно на культурні і добродійні цілі, а друга половина на відсотки паїв і премій за забраний товар членами спілки.

7. Правила торгівлі.

§ 21. Торгівля в чайні ведеть ся кожного дня від 7. години до ½ 12. перед полуднем і від ½ 2. до 9. вечером.

§ 22. В часі загальних зборів а також в часі таборових богослужінь чайня має бути закритою.

§ 23. Один літер чаю продає ся по 4 феніги.

§ 24. Ціни товарів можна підносити до 20 %.

§ 25. Кождий член повинен бути присутній на загальних зборах.

§ 26. Невиконуване постанов отсего статута потягає за собою виключене із членів спілки.

§ 27. Виступити із членів спілки можна лише з кінцем кожного місяця, про що член повинен заявити управі чайні три дні до загальних зборів.

§ 27. (Порушення нумерації параграфів, так в тексті – I.C.) За умисні шкоди спілці карає злочинців товариський суд, який творить управа разом із контрольною комісією, а в більш важнійших випадках карає злочинця командантура.

Статут Української кооперативної чайні полонених в Раштаті. Раштат: Друкарня «Союзу визволення України» в раштатському таборі, 1916. 8 с. (типографському віддрук). Наводиться зі збереженням мови оригіналу, зберігається в: ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.151, арк.1-4зв.

Додаток б.

**«Статут Драматичного Товариства
імені І.Тобілевича (Карпенко-Карий)
полонених українців в Раштаті»**

І. Ціль Товариства

Завданням Драматичного Т[оварист]ва є ширенне рідного слова, рідних звичаїв і розвінене любові до національної штуки, для чого Т[оварист]во заряджує сценічні

вистави, дивертисменти, вокальні вечірки, декламації, живі образи. Т[оварист]во має при собі драматичну школу.

II. Склад Товариства

1. Члени Т[оварист]ва:

а) членом Т[оварист]ва може бути кожний полонений, який приймає сей статут і є здібний до сценічних, або інших подібних виступів.

Примітка: здібність члена оцінюється головою і режисером Т[оварист]ва.

б) нового члена представляє на засіданні Т[оварист]ва режисер, а загальні збори мають рішучий голос.

в) виключення члена з Т[оварист]ва настає, коли член: а) не виконує обов'язків, які ставить до нього Т[оварист]во, або б) своїм поведінням затрудняє діяльність Т[оварист]ва.

2. Президія Т[оварист]ва складається з а) Голови, б) секретаря й в) режисера і заступників перших двох. Старшину вибирають загальні збори Т[оварист]ва щотижня, або після потреби, таємним голосуванням.

III. Права і обов'язки старшини і членів

1) Права і обов'язки старшини:

Голова відповідає за діяльність Т[оварист]ва і скликає засідання;

Секретар веде протоколи засідань і канцелярію Т[оварист]ва;

Режисер відповідає за артистичне ведення штуки;

Реквізитор відповідає за майно Т[оварист]ва;

Сценаріус дбає про обставлення сцени і допомагає режисерові під час репетицій й вистав.

2) Права і обов'язки членів:

а) члени обов'язані приходити точно на засідання, проби і вистави;

б) кожний член піддаєть ся розпорядженієм голови, відносно до організаційного життя сього Т[оварист]ва, а при пробах і виставах піддаєть ся розпорядженієм режиссера.

IV. Збори Т[оварист]ва

1) Загальні збори членів Драматичного Т[оварист]ва відбувають ся 2 рази на місяц. Питання на загальних зборах рішають ся більшістю голосів. Надзвичайні загальні збори можуть бути скликані, наколи того забажає Старшина або 30 % членів Т[оварист]ва.

2) Старшина Т[оварист]ва збираєть ся щотижня на свої засідання і здає справоздання своїх ухвал загальним зібранням Т[оварист]ва.

V. Маєток Т[оварист]ва

складаєть ся із: 1) Реквизита й одежи, 2) Бібліотеки, 3) Гриму й декорації.

VI. Третейский суд

При Драматичном Т[оварист]ви існує Третейский суд.

VII. Розв'язанне Т[оварист]ва

Наступає за згодою $\frac{3}{4}$ членів Т[оварист]ва і Генеральної Старшини. Тоді маєток Т[оварист]ва переходє після ухвал Загальних Зборів Т[оварист]ва, або як таке забажає «Союз Визволення України».

VII.

Т[оварист]во є частина Артистичної Секції і підлягає її Статуту.

*ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.147, арк.1-2 (рукопис, оригінал;
наводиться зі збереженням мови оригіналу).*

Додаток 7.

«Статут Артистичної секції імені М.Л.Кропивницького полонених українців в Раштаті»

1. Назва Секції

Секція має назву: Артистична Секція імені М. Л. Кропивницького полонених українців в Раштаті.

2. Склад Секції

Артистична Секція на разі складається з двох Товариств: а) Драматичного Т[оварист]ва ім. Ів. Тобілевича і б) Музичного Т[оварист]ва імені М. Лисенка.

3. Ціль Секції

Цілью Артистичної Секції є ширення рідного слова, рідних звичаїв, розвинення любові до національної штуки, плекання вокальної і інструментальної музики перед усім Української і ширення рідної пісні, для чого секція заряджує сценічні вистави, концерти, вечорниці (декламації, живі образи і т.д.). Кожне Т[оварист]во має свою школу.

4. Звичайним членом Секції є кожний член из Т[оварист]в, підлягаючих Секції.

5. Найвищою властю в Секції є загальне зібрання всіх членів підлягаючих їй Т[оварист]в.

6. Звичайні загальні зібрання відбувається що місяця, а надзвичайні – кожного часу, як що кличе його Управа Секції, або на жадання $\frac{1}{4}$ Членів Секції.

7. Для законности ухвал загальних зібрань треба присутністю більше як половини членів Секції, як би цьо-

го не було, то найближче загальне зібрання може відбутись без приходу на скількість членів.

8. Президія Секції складається з 1) голови, 2) секретаря, 3) скарбника і їх заступників.

Примітка: Головою Артистичної Секції є один из голов підлягаючих її Т[оварист]в, якого загальне зібрання ухвалить, а голова другого Т[оварист]ва остається його заступником.

9. Права і обовязки Президії

Голова відповідає за діяльність Секції й скликає засідання.

Секретарь веде протокол і канцелярію Секції.

Скарбник відповідає за касу і дає звіт загальним зібранням і відає продажею білетів.

Предметом нарад президії можат бути справа уміротворення, вистав, концертів і т.п.

10. Звичайному загальному зібранню Президія дає звіт своєї діяльності.

11. Артистична Секція має право устроювати бенефіси, вистави, концерти і т.п.

ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.147, арк.3-4 (рукопис, оригінал; наводиться зі збереженням мови оригіналу).

Додаток 8.

**«Статут «Українського православного
Брацтва в Раштаті»».**

(прийнятий загальним зібранням Брацтва 10. січня 1917., а затверджений Генеральною Радою 17. січня 1917. р.)

I. Назва.

§ 1. Товариство називається «Українське Православне Брацтво в Раштаті», бо єдне в організацію православних Українців, що причисляють ся до раштатського табору.

II. Завдання й ціль Брацтва.

§ 2. «Українське Православне Брацтво в Раштаті» ставить своїм завданням і ціллю:

а) зєднати всіх православних Українців у раштатськїм таборї в організацію;

б) виховувати православних Українців у релїгїйно-моральнїм напрямї;

в) освїдомлювати їх національно;

г) піддержувати своїх членів матерїально, запомогами й безпроцентними позичками;

г) опїкувати ся хворими й калїками, як також і похоронами та могилами умерших землякїв;

д) наглядати за порядком у церковнїм будинку, при богослужїннї, обрядах і обходах;

е) завїдувати церковним маєтком;

є) плекати українські православні звичаї та обряди;

ж) удержувати церковний хор та старати ся про його розвиток;

з) устроювати виклади із областї релїгїї, моралї й науки;

и) скликати наради й зібрання для обговорення й рїшення справ, що торкають ся інтересів православних Українців у таборї;

і) видавати листки й брошури, що дотикають ся потреб, освідомлення й вихованню православних Українців;

к) заложити брацьку бібліотеку, а по можності й читальню;

л) нараджувати ся над способами націоналізації й демократизації православної церкви на українській території.

III. Організація.

(Членство, управа, права й обовязки, засідання, зібрання, внески, відношення до таборової управи, кінцеві постанови)

§ 3. **Членом** Брацтва може стати кождий православний Українець, що причисляеть ся до раштатського таборового церковного прихода.

§ 4. Брацтвом заправляє **Старшина**, котру вибірає загальне зібранне на протяг трох місяців.

§ 5. Старшина Брацтва складаєть ся з 12 членів і 4 їх заступників та уконститууєть ся сама між собою й розділює функції проміж себе.

§ 6. В старшину входять ці функціонарі:

а) **голова** є правним представником Брацтва; скликає й веде загальні зібрання, засідання Старшини й наради;

б) **заступник голови** перебірає на себе права й обовязки голови, якщо голова перешкоджений;

в) **секретар** веде протоколи й переписку Брацтва;

г) **касїєр** веде касу Брацтва і разом з головою або його заступником одвічає за її порядок;

г) **економ** наглядає за інвентарем і бібліотекою Брацтва;

д) **інспектор** (церковний староста) наглядає за порядком в церкві, при обрядах та обходах та уважає на релігійно-моральне житте членів Брацтва;

е) **адвокат** береже прав Брацтва в односинах до других товариств і організацій в таборі, як і прав кожного члена Брацтва;

е) **5 членів Старшини** не мають осібної функції, але в потребі може й їм бути дана осібна функція;

ж) **4 заступники членів Старшини** мають право члена Старшини в тім випадку, як заступають відсутніх членів Старшини.

§ 7. Вся Старшина разом зі заступниками є почетна т[ак] зн[ачить] не бере заплати за свої функції.

§ 8. Старшина має такі права обовязки:

а) сходити ся що дві неділі на чергові засідання;

б) уряджувати після потреби й можливості наради й виклади;

в) ухвалювати печатання листків та брошур із рамені Брацтва;

г) робити збірки та назначати запомоги й позички;

г) приймати членів;

д) давати звідомленне на засіданнях Старшини й на загальних зібраннях та вироблювати бюджет Брацтва на слідующий квартал.

§ 9. Коли священик є членом Брацтва, але не входить в склад Старшини, то на засіданнях і нарадах Старшини має право присутності й дорадчій голос.

§ 10. Кождий член Брацтва зобовязаний заплатити при вписі 10 пфен[ігів] вписового і що місяця вносити 5 пфен[ігів] членської вкладки.

§ 11. Хто не вплатив вписового, не вважаєть ся членом Брацтва, а хто не вплатив вкладки не має права голосування й не може бути вибраним у Старшину або в представники до таборової Генеральної Ради.

§ 12. Із членства Брацтва вичеркуєть ся того,

а) хто не вплатив членської вкладки через 3 місяці;

б) хто без оправдання по черзі 3 рази не являєть ся мимо напімнення (нагадування – *авт.*) через голову Брацтва на нарадах і зібраннях Брацтва чи – як він членом Старшини – на засіданнях Старшини;

в) хто підкопує повагу до Брацтва та йому наносить шкоду.

§ 13. Хто сповнив свої членські обов'язки, має право голосувати на загальних зібраннях і нарадах, право активного і пасивного вибору, право на підмогу й позичку, право ставлення інтерпеляцій і внесеннів.

§ 14. Загальні зібрання можуть бути звичайні, чергові, що відбуваються щотири місяці, або надзвичайні, що скликаються в разі потреби. Як на однім, так і другім зібранні треба 2/3 присутніх із перебуваючих в таборі членів, щоби постанови зібрання мали правну силу; постанови рішаються абсолютною більшістю голосів.

§ 15. Надзвичайні загальні збори можуть скликати ся головою або на писемне бажання 1/3 членів Старшини або 1/5 членів Брацтва.

§ 16. Загальне зібрання має такі функції:

- а) затверджує остаточно прийнятих членів;
- б) затверджує статут і його зміни;
- в) уділяє абсолюторію уступаючій Старшині, та уступаючим представникам Генеральної Ради;
- г) вибірає нову Старшину й її заступників та представників до Генеральної Ради.
- г) затверджує бюджет на слідуєчий квартал;
- д) рішає справи остаточно непорішені Старшиною;
- е) рішає про відклики;
- е) виключає із членства.

§ 17. Братство є таборовою організацією та як і другі організації уважає таборову Генеральну раду своєю верховною властю.

§ 18. Представників од Брацтва до Генеральної Ради вибірає загальне зібрання Брацтва по прийнятій Установчою (Генеральною) Радою ключі.

§ 19. Брацтво рефлектує й на відпоручника в Генеральній Старшині, вибраного із представників Брацтва в Генеральній Раді.

§ 20. Брацтво може бути розв'язане або при розв'язанні табору або верховною властю або на бажання $\frac{3}{4}$ членів Брацтва.

§ 21. При розв'язанні Брацтва переходить його інвентар і бібліотека на користь «Союза визволення України», а гроші можуть ужитися на підмоги членам, на добродійні або просвітні українські цілі, як це ухвалить послідне загальне зібрання; а як не буде такої ухвали, то тоді й ці гроші переходять у касу «Союза визволення України».

Раштат, 30. грудня 1916. р.

Статут «Українського православного Брацтва в Раштаті».

Раштат, 1917. 8 с. (типографське віддрук).

*Наводиться зі збереженням мови оригіналу, зберігається в:
ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.158, арк.1-4зв.*

Додаток № 9.

**«Статут і регулямін Товариства
«Жидівського просвітного гуртка»
в таборі полонених у Раштаті»**

I. Назва Товариства

§ 1. Товариство називаєть ся «Жидівський Просвітній Гурток» в таборі полонених у Раштаті.

II. Мета Товариства

§ 2. Товариство має за мету познайомити полонених других націй з Жидівським питанням і проводити національно-культурну працю поміж полонених Жидів, щоби створити з них свідомих членів Жидівського народу.

§ 3. Праця ведеться в Жидівській мові.

Замітка: В виїмкових випадках дозволено членам користати ся чужими мовами, але кождий член повинен ...

(незрозуміле слово – *I.C.*) обмежити свою потребу користати ся чужими мовами.

III. Склад Товариства

§ 4. Членами гуртка можуть бути тільки Жиди.

§ 5. Нових членів прийметь ся в товариство після писаної заяви за порукою двох членів товариства, які можуть ручати за його порядність.

§ 6. Хто бажає вступити в члени товариства, має на папері зголоситися до комітету, який один лише має право прийняти нових членів. Не прийняті мають право відкликати ся до загального зібрання.

IV. Комітет

§ 7. На чолі «Товариства» стоїть Комітет, який складається з 7-мох членів, вибраних на загальному зібранні на 3 місяці, голови, заступника голови, писаря, скарбника, бібліотекаря, господаря і адміністратора для технічних зносин з таборовою адміністрацією та инчими організаціями в таборі.

§ 8. В склад комітету входять члени всіх організаційних секцій з правом голоса, навіть і тоді, коли вони не є членами комітету.

§ 9. Комітет відбуває не менше (менше – *I.C.*) як одне засідання на тиждень.

§ 10. Засідання провадить голова або його заступник.

§ 11. Засідання відбувається в присутності не менш як 5-ти членів комітету.

§ 12. Кождий член має бути повідомлений коли має відбути ся засідання.

§ 13. Голосування відбувається тайно або одкрито.

§ 14. В випадку рівного числа голосів, рішає тоді голова, який має тоді два голоса.

§ 15. Коли один із членів комітету є під судом організації, то лишає ся права присутності на засіданнях.

§ 16. Не менш як один раз на тиждень має відбути ся загальна дискусія.

§ 17. На загальних зібраннях організації можуть бути присутніми і не члени організації але без права голоса.

§ 18. Загальне зібрання дійсних членів організації скликає комітет, згідно з потребою, але не менш як один раз на місяць.

§ 19. Комітет у кожному випадку загального організаційного зібрання рішає чи мають право присутности на своєму зібранню й не члени організації.

§ 20. Дійсних членів організації за своєю ініціативою можуть скликати зібрання, але повинні повідомити комітет про своє рішення.

§ 21. На загальних зібраннях проводять ся голосування тайно або відкрито.

§ 22. Голова є старшим в комітеті і наглядає за тим, щоби члени вповнювали точно свої обовязки.

§ 23. Коли член організації пропонує зробити виклад, то має наперед познайомити комітет зі змістом свого викладу.

§ 24. Бібліотекарь заряджує бібліотекою яка належить «Ж.П.Г.» («Жидівському Просвітному Гуртку» – *І.С.*)

§ 25. Господарь наглядає за порядком у всіх льокалях організації, в бібліотеці, за інвентарем, архівом і т.и.

V. Фонд

§ 26. Кожний член організації вносить що 15 днів не менше як феннігів (пфеннігів – *І.С.*) в організаційну касу.

§ 27. Фонд складаєть ся також з добровільних датків.

§ 28. 50 % взносів відраховуєть ся на потреби «Центрального бюро».

§ 29. Для ведення ріжних галузь праці «Просвітній Гурток» створює ріжні інституції зглядно з потребою. Сії інституції називають ся секціями.

§ 30. «Просвітній Гурток» конче утворює секцію для збирання оповідань, статистичних матеріалів та фактів з

жидівського життя. Всі матеріали надходять до розпорядомости «Центрального Бюро».

§ 31. Секції мають право кооперації.

VI. Суд

§ 32. Кождий спір між поодинокими членами рішає «Організаційний Суд». Сей суд складається із 5-ти членів, яких назначує комітет. В склад суда можуть входити і не члени комітету.

VII. Виключення члена

§ 33. Комітет має право виключити члена, коли він не підчиняється постановам організації, свідомо шкодить організації або коли його поводження не є відповідне гідності (гідності – *I.C.*) члена організації, виключений може відкликати ся до загального організаційного зібрання.

VIII. Зміна Статута

§ 34. Змінити статут можуть тільки загальні збори організації на яких є присутніми 2/3 членів, абсолютною більшістю голосів.

IX. Центральне Бюро

§ 35. Ж.П.Г. у Раштаті організує ся заходом провизорчого «Центрального Бюро» з'єднання Жидів на зайнятих територіях України.

§ 36. Комітет Ж.П.Г. має виповнювати зарядження «Провизорчого Центрального Бюро». «Ц.Б.» може змінити ухвали комітету.

§ 37. Комітет обовязково повинен кожного місяця давати звіт своєї праці «Центральному Бюро».

§ 38. В випадку ліквідації організації її інвентар, бібліотека, архів і все майно переходять [до] розпорядимости «Центрального Бюро».

§ 39. Кождий член організації має право назвати себе перемінним іменем (послугуватись псевдонімом – *I.C.*). Комітет і всі члени організації обов'язані сим перемінним іменем послугувати ся в усіляких організаційних стосунках.

Провизорчий ініціативний комітет Жидівського Провізорчого Гуртка в Раштаті підтверджує, що сей статут ухвалено одноголосно загальним зібраннем Гуртка.

*Голова ком[ітету] Соломонов
Секретар Хаім Обидяник*

*Члени:
Ш. Биховський
Б. Рябий
Ойстрах
Кудрявий*

Раштат 20 квітня 1916 року

Статут підписано в присутності делегата «Ц.Б.» Арнса, члена комітету Фрайштадського Жидівського Гуртка Гильмана та члена організації Лозовика.

Сей переклад вповні відповідає статутіві оригінальному, в Жидівській мові

За «Провизорче Центральне Бюро з'єднання Жидів на зайнятих територіях України»

*Президент Вакс (Арнс)
1-й Секретар Д.Бродський*

Фрайштадт 10 червня 1916 р.

*ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.157, арк.2-6
(рукопис, засвідчений печаткою та підписами переклад статуту з мови ідиш, наводиться із збереженням мови оригіналу).*

Додаток 10.

«Виборчий закон громади «Самостійна Україна»»

1 §. Вибори до Генеральної Ради переводять ся на підставі загального рівного, безпосередного й тайного голосування.

2 §. У виборах до Генеральної Ради беруть участь члени громади «Самостійна Україна» і всі Т.т. полонені, які перебувають в таборі підчас виборів.

3 §. Вибори переводять ся по виборчих округах.

4 §. Виборчих округів має бути дві, які творять ся: із 1-го бльоку 1-а округа і із 8 і 2-го бльоку 2-а округа.

5 §. Кожда виборча округа отримує стільки мандатів до Генеральної Ради скільки належить ся їй пісьля пропорції її виборців до числа виборців цілої громади, беручи за підставу число місць Генеральної Ради і Генеральної Старшини.

6 §. Число місці в Генеральній Раді і Генеральній Старшині виносить 50.

7 §. Право бути вибраним до Генеральної Ради має кожний громадянин перебуваючий у таборі будь в якій окрузі, а право голосувати лише в своїй окрузі.

8 §. Вибори до Генеральної Ради і Генеральної Старшини відбувають ся через кожних три місяці.

9 §. Вибори можуть відбути ся в присутности найменше 200 членів громади, що перебувають у таборі. Наколи такого числа немає, то уповноваженне обох законодатних тіл продовжуєть ся до часу, доки в таборі не набереть ся законне число громадян.

10 §. Доповнюючі вибори відбуваються в разі потреби, то значить: на місце уступившого депутата до Генеральної Ради вибирає дотична виборча округа нового депутата, а на місце вибувшого члена Генеральної Старшини, Генеральна Рада вибира, нового із своїх членів.

11 §. Депутати до Генеральної Ради та члени Генеральної Старшини, вибрані на місце вибуввших, добувають у своєму уряді лише до кінця парламентарної каденції.

12 §. До трох днів по розв'язанню Генеральної Ради, виставляє Генеральна Старшина спис виборців і викладає їх до провірення виборцям. Від трох до семи днів кожний виборець має час вглянути в списові чи він є, чи нема його в списі й може реклямувати (тут: заявити про – *I.C.*) себе в секретаріаті громади «Самостійна Україна». Кожному членові громади предстоїть право виреклямувати (тут: викреслити – *I.C.*) із списку того, хто не є членом громади «Самостійна Україна». Осьмого (восьмого – *I.C.*) дня відбувається голосування на кандидатів в тих льокалях, які призначить Генеральна Старшина. Голосованне відбувається рівночасно у всіх льокалях. Найдалше 12-го дня по розв'язанню Генеральної Ради має бути скликана нова Генеральна Рада на засіданне.

13 §. Виборець дістає від Секретаріату в днях виложення виборчого списку легітимацію й одну картку голосування на кандидатів. Картку на голосованне видає виборча комісія виборчої округи в льокалю в день виборів. При голосуванню на політичну лісту виборча комісія дає свій знак на легітимації, а при виборах кандидатів комісія відбирає легітимацію. В списках виборців і на легітимаціях має бути зазначене: а) біжуче число, 2) імя та прізвище голосуючих, 3) таборове число голосуючих. Виборчі картки мають бути зазначені урядовим знаком.

14 §. Переведення виборів доручається виборчим комісіям.

15 §. Виборча комісія складається з: із 1-го комісара, котрого посилає Генеральна Старшина, та 5 асистентів, яких вибирає кождий виборчий льокаль.

16 §. Предсідателя і секретаря вибирається із членів виборчої комісії.

17 §. Виборча комісія сидить через увесь час у виборчому льокалю. Кождий голосуючий показує свою легітимацію комісарові, а зложену картку передає предсідателеві, котрий спускає її в урну, а писар при тому зазначає, хто голосував. Решта членів комісії дбає о те, аби не було надужиття.

18 §. По відданню своєї картки виборці виходять з льокалю.

19 §. У виборчому льокалю не можна агітувати і виповняти картки голосами.

20 §. Хто з виборців явиться пізніше часу, призначеного для виборів, той тратить право голосу.

21 §. Численне голосів відбувається у такий спосіб: писар після списку подає число голосувавших, а предсідатель рахує подані картки. Потім предсідатель читає політичні листі вглядно імена кандидатів і пускає цю картку в крузі всієї комісії; члени комісії зазначають куди голос впав, комісар стежить за правільністю.

22 §. На виборчій картці кандидатів важні ті імена, котрі не є перечеркнені, а із перечеркнутих важні ті, котрі числячи від першого з гори, замикають собою число кандидатів політичної лісти. Вибраним вважається той, хто

одерже відносно других кандидатів найбільше голосів, безвzględно на число голосуючих. Всі неправильності разом з їх рішеннями заносять ся в протокол.

23 §. Комісія разом з комісаром підписує виборчий протокол і вислід вибору а всі картки вибору запечатають ся. По запечатанню виборчих актів, Предсідатель виборчої комісії оголошує результат виборів.

24 §. Призначають ся число окружних мандатів так: число відданих на виборчу округу голосів ділить ся на число мандатів до Генеральної Ради і таким чином одержуєть ся виборчий окружний ключ. Число голосів кожної виборчої округи ділить ся виборчим ключем і таким чином одержуєть ся число мандатів осібно кожної виборчої округи, яке вона має право висилать в Генеральну Раду. При тім 0,6 береть ся за 1 цілий, а менше 0,6 не числять ся.

25 §. Протести проти неправильних виборів до дня засідання нової Генеральної Ради можна вносити на руки Генеральної Старшини.

26 §. Генеральна Страшина вислуховує на своїому засіданню звіти комісарів про вибори, приймає до відома або вносить протест при верифікації виборів. Вибраним же кандидатам доручає легітимації за правом членства нової Генеральної Ради.

27 §. Мандати і правильність виборів затвержує нова Генеральна Рада.

28 §. У призначений Генеральною Старшиною час сходять ся на новому місці всі виборці до нової Генеральної Ради (на перше засідання) з таким дневним порядком:

1. Верифікація (провіренне) виборів
2. Вибір президії Генеральної Ради

3. Склад нової Генеральної Старшини
4. Вибір нової Генеральної Старшини
5. Вибір контрольної комісії.

29 §. Перше засідання нової Генеральної Ради відкриває віком найстарший її член і завзиває до верифікації виборів.

30 §. По верифікації виборів перестає функціонувати Генеральна Старшина, а її власть переходить зовсім в руки Генеральної Ради.

31 §. По виборі Президії Генеральної Ради уступає предсідатель віку.

32 §. Генеральна Старшина вибіраєть ся із членів Генеральної Ради на три місяці.

33 §. Перед пописем нових виборів Генеральна Рада розв'язуєть ся, а Генеральна Старшина перебірає всю власть на себе, переводить вибори до нової Генеральної Ради і остаєть ся в уряді аж до того часу, поки не відбудеть ся верифікація виборів.

34 §. Наколи поміж поодинокими членами Генеральної Старшини, або цілою Старшиною, а Генеральною Радою виникає конфлікт, то ставить ся запит довірря до даного члена, або цілої Старшини.

35 §. В разі коли член Старшини або ціла Старшина не одержує більшости голосів Ради, то ті, котрим висказали недовірря, уступають.

36 §. Предсідатель Генеральної Старшини, котрий рівночасно є і президент табору не може бути змінений до кінця парляментської каденції.

37 §. Члени Генеральної Старшини, котрі під час виборів до Генеральної Ради виконують свої обов'язки, можуть бути вибрані до нової Генеральної Ради.

ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.3, арк.8-9 (машинопис, наводиться зі збереженням мови оригіналу).

Додаток 11.

«Відношеннє Президії до Генеральної Старшини й Старшини до Генеральної Ради»

Президія Генеральної Старшини

1. Президія є тісніщий виконавчий орган Генер[альної] Стар[шини] і окремого тіла не творить.

2. Президія складаєть ся із чотирох членів Генеральної старшини (голова, який рівночасно є головою табору, заступник голови, секретар і скарбник). Члени президії призначають ся Генеральною Радою й між собою є рівноправними.

3. Президія рішає всі технічні справи, а в наглих випадках, коли нема змоги скликати Генеральну Старшину, й всі інші справи, виключаючи ті, котрі можуть потягнути за собою тяжкі та відвічальні наслідки, як наприклад: посилка людей на Волинь, в Росію й ин.

4. Про всі свої рішення президія повідомлює Генеральну Старшину.

Права і обов'язки Генеральної Старшини

5. Скликає й веде засідання Генеральної Старшини, підписує урядові листи, що виходять із табору, квіти (тут: видаткові квитанції – І.С.) і рахунки генеральної каси; переводить ухвали Генеральної Ради і Генеральної Старшини в життє (остання фраза цього речення закреслена олівцем –

I.C.). Представляє домагання табору комендатурі й передає домагання комендатури до громади. Займається матеріальними справами табору (їжа, одіж, ліки та інші) і наглядає за діяльністю Центрального комітету. Сам рішає лише дрібні технічні справи (останнє речення закреслене олівцем – *I.C.*).

Заступник голови. Має права і обов'язки голови, як його заступає. Як член Генеральної Старшини, займається справами робітничих команд (мужі довірія, скарги, гроші, прохання полонених, назначування і стягнення полонених робітників та мужів довірія з команд). Наглядає за канцелярією при Секретаріаті.

Секретар. Компонує й підписує всі листи, що виходять від Генеральної Старшини, посередничить в офіційній переписці табору, перебирає всю таборову пошту, складає загальні звідомлення з таборової діяльності, завідує архивом й всіма канцелярськими приборами в секретаріаті.

Скарбник. Завідує генеральною касою, веде касові книги, перебирає, видає й вимінює гроші. Вироблює бюджет і пропонує на затвердження Генеральної Старшини. Здає касові звідомлення.

Генеральна Старшина

7. Ціла Генеральна Старшина є відповідальною перед Генеральною Радою.

8. Генеральна Старшина виконує всі постанови Генеральної Ради, виходить з новими проектами й складає звідомлення перед Радою з своєї діяльності; рішає внутрішні й зовнішні звичайні справи табору; одобрює або відкидає зарядження президії й ухвалює підпомогу робітникам в таборі.

9. Генеральна Старшина обговорює всі важні принципіальні справи, але переводить їх лише після затвердження Генеральної Ради.

10. Голова Генеральної Старшини має право рішачого голосу в Генеральній Раді, а решта членів – право дорадчого голосу.

Генеральна Рада

11. Генеральна Рада має право законодавчої ініціативи. Ухвалює нові й змінює старі закони, затверджує, або відкидає постанови Генеральної Старшини, надає напрям роботі в таборі й поза табором. Вибірає й посилає відпоручників на спільні конференції, котрі рішають про спільні всім таборам важні справи і а в порозумінню зі Союзом (йдеться про Союз визволення України – І.С.) – про напрям політики.

12. Генеральна Рада збираєть ся на періодичні сесії раз у місяць, а крім того, скликають ся в міру потреби надзвичайні збори.

13. Періодичні збори скликають ся президією Ради 20. числа кожного місяця.

14. Надзвичайні збори має право скликати Генер[альна] Стар[шина], президія Генер[альної] Ради або дві третини присутніх в таборі членів Ради.

15. Предсідатель Генеральної Ради бере участь у всіх нарадах Генер[альної] Ст[аршини] з рішаючим голосом.

Генеральна контроля

16. Генеральна контроля складаєть ся із трох членів Генер[альної] Ради. Вона контролює кооперативно всі каси в таборі, книги, квіти й рахунки; вглядає в діяльність всіх підприємств і контролює діловодство секретаріату.

17. Генеральна Контроля відповідає й складає звітommлення перед Радою, а також подає потрібних інформацій Генер[альній] Стар[шині].

18. Ціла Генер[альна] Контроля бере обовязкову участь во всіх нарадах Генер[альної] Ст[аршини] з дорадчим голосом.

Референт

19. Референт має право участи на засіданнях Ген[еральної] Р[ади], Ген[еральної] Ст[аршини] і таборових зїздів з дорадчим голосом.

Відношенне до Союзу.

1. Дрібні й всі технічні справи Генер[альна] Ст[аршина] виконує на предложенне Союзу.

2. Важні принципіальні справи, які торкають ся спеціально нашого табору переводять ся Союзом у порозумінню з Генер[альною] Радою.

3. В справах по за таборової політики ми підлягаємо постановам спільних таборових конференцій, які прийме Генер[альна] Рада.

*ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.4, арк.5-5зв.
(наводиться зі збереженням мови оригіналу).
Машинописний текст з рукописними правками.*

Додаток 12.

Щирий дар (заповіт полоненого українця Григорія Бутейка)

Дня 10 грудня в лазареті при раштатському таборі вмер на туберкульозу полонений Українець, Григорій Бутенко.

Відходячи в иньчий світ, далеко від рідної землі й від родини, Товариш цей не перестав душею бути близько з рідним краєм; ні на хвилину не спускав зі свого вміраючого зору, велику історичну годину – відродження рідного, дорогого йому краю.

Уміраючи Покійник передав свою останню волю, яка яскраво підкреслює те, про що саме Він думав.

У присутности німецького лікаря й перекладчика прирік Він своє майно, а власне 147 марок грошей, на імя нашого табору, на культурно-просвітні цілі. Забуваючи родину Покійник віддав останню копійку на добробут Неньки України, на те, щоб земляки його скористалися нагодою тут у полоні навчилися шанувати рідний край і повернувши до дому, піднесли його на високу ступень культури, на те, щоб хоч діти його, коли не Він сам, зазнали не рабського, а людського життя на вільній Україні[...].

Для нас дуже важний самий факт, який служить доказом того, що від тепер наш край ніколи вже не загине; що край наш, Україна, має вірних синів, готових на найвищі

жертви; що ми, поставивши собі за мету здобути волю своєму краю, ні перед чим не зостановимося; що ми гідні забути батька, матір, жінку й дітей та цілою душею віддатися справі рідного краю!

На сторінках нашої історії той невеличкий факт стане перед читачем яскравим відбитком душевних переживань українського народу в цей великий для України час.

Пером хай буде чужа земля щирому Синові України!..

Розвіт: часопис полонених громади «Самостійна Україна». 1917. 13 грудня. Ч.85(149). (Наводиться зі збереженням мови оригіналу).

Додаток 13.

Лист полоненого Трохима Марченка до редакції часопису «Розвіт»

Незвичайно гарне відношення німецького народу до полонених Українців, яке я зауважив пробуваючи на роботі, вимагають скласти найщирішу подяку і принести привіт цілій німецькій нації.

Такий нарід як Німці мусить жити, бо їх життє, їх розвиток, їх культура приносить користь цілому людству.

В знак мої приязни я із зароблених грошей від щирого серця жертвую на сиріт у Раштаті три марки. Хай діти великих батьків приймуть мій подарунок, і наймолоде покоління знає, що Українці є нарід, котрий співчуває не долі людській.

Унтер-офіцер Трохим Марченко, ком[анда] № 334.

Розвіт: Часопис полонених громади «Самостійна Україна». Раштат (Баден), 1917. 28 лютого. Ч.11(76). (Наводиться зі збереженням мови оригіналу).

Пища въ Раштаткомъ лагерѣ военно-плѣнныхъ.

300 гр. хлѣба ежедневно, 800 гр. прибавочнаго хлѣба въ недѣлю.

Воскресенье:

- у. 8 гр. кофе
25 гр. сахару
- п. 300 гр. солен. шпинату
600 гр. картошки
100 гр. коров. мяса
15 гр. жиру и пряностей
- в. 500 гр. картошки
150 гр. селедки.

Понедѣльникъ:

- у. 100 гр. мучн. супу (Soja)
15 гр. жиру и пряностей
- п. 650 гр. картошки
50 гр. сушеныхъ овощей
20 гр. жиру и пряностей
- в. 100 гр. супу изъ кукурузн. крупы
15 гр. жиру и пряностей.

Вторникъ:

- у. 8 гр. кофе
25 гр. сахару
- п. 700 гр. картошки
100 гр. свѣж. овощей
120 гр. трески
15 гр. жиру и пряностей
- в. 600 гр. картофеля въ мундирѣ
80 гр. сыру.

Среда:

- у. 100 гр. супу изъ кукурузн. крупы
15 гр. жиру и пряностей
- п. 200 гр. гороха
500 гр. картошки
50 гр. сала
15 гр. жиру и пряностей
- в. 100 гр. мучн. супу (Soja)
15 гр. жиру и пряностей.

Четвергъ:

- у. 100 гр. супу Манюкѣ
15 гр. жиру и пряностей
- п. 300 гр. свѣж. овощей
600 гр. картошки
100 гр. колбасы
15 гр. жиру и пряностей
- в. 500 гр. картошки
150 гр. селедки.

Пятница:

- у. 8 гр. кофе
25 гр. сахару
- п. 200 гр. бобовъ (Soja)
500 гр. картошки
80 гр. крашенки
15 гр. жиру и пряностей
- в. 100 гр. боженоваго супу
15 гр. жиру и пряностей.

Суббота:

- у. 100 гр. супу изъ кукурузн. крупы
15 гр. жиру и пряностей
- п. 500 гр. смѣшан. блюда изъ картошки
50 гр. кукурузн. крупы
20 гр. сушеныхъ овощей
30 гр. муки
20 гр. жиру и пряностей
- в. 100 гр. рнсу
100 гр. сливы
50 гр. сахару.

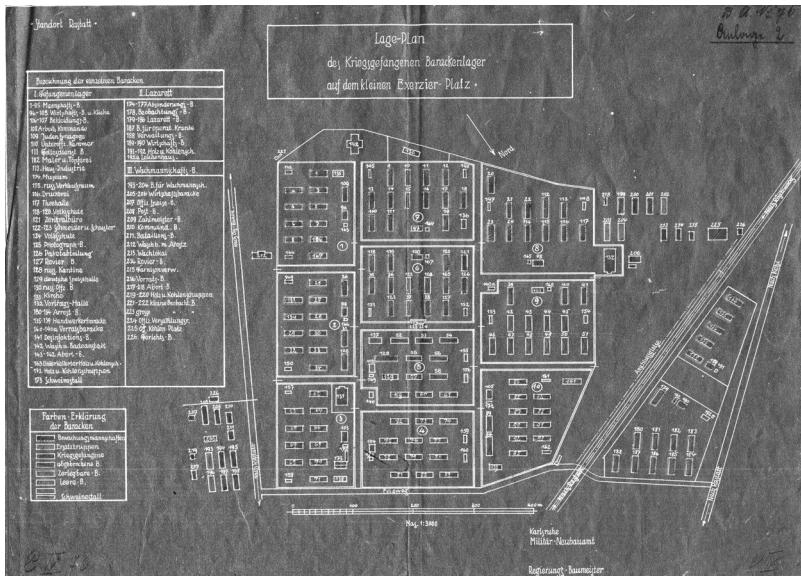
ТАБІР ТА ЙОГО МЕШКАНЦІ

1. Загальний вигляд частини табору Раштат, б.д. (з колекції фотографій, що зберігаються в Stadtmuseum Rastatt, Deutschland)

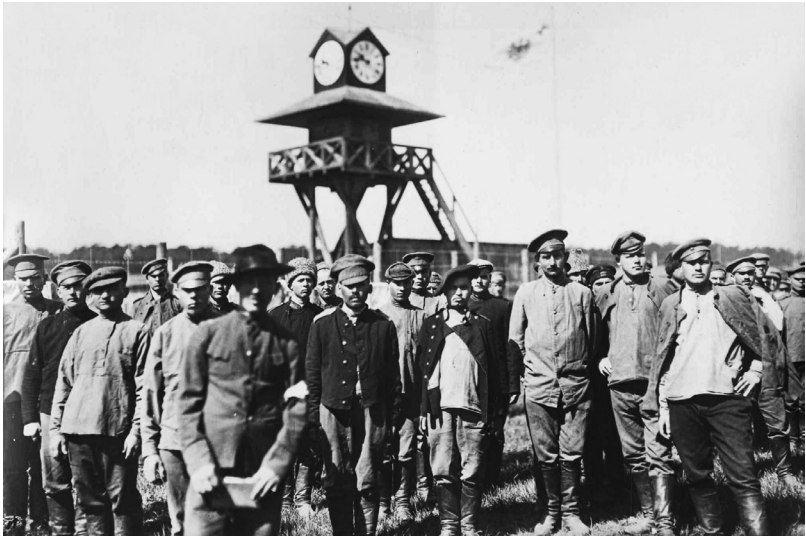

2. Загальний вигляд частини бараків та їх мешканців, б.д.
(з колекції фотографій, що зберігаються в Stadtmuseum Rastatt, Deutschland)

3. План табору, б.д. (з колекції фотографій, що зберігаються в Stadtmuseum Rastatt, Deutschland)

4. Група полонених різних національностей, б.д. (з колекції фотографій, що зберігаються в Stadtmuseum Rastatt, Deutschland)

5. Розподіл гуманітарної допомоги, яка надходила полоненим до табору Раштат, б.д. (з колекції фотографій, що зберігаються в Stadtmuseum Rastatt, Deutschland)

**6. Виготовлення фотографій та діапозитивів у таборовому «фотографічному ательє», б.д.
(з колекції фотографій, що зберігаються в Stadtmuseum Rastatt, Deutschland)**

**7. Полонені за роботою у столярному відділі (різьбарства) таборової «кустарні», б.д.
(з колекції фотографій, що зберігаються в Stadtmuseum Rastatt, Deutschland)**

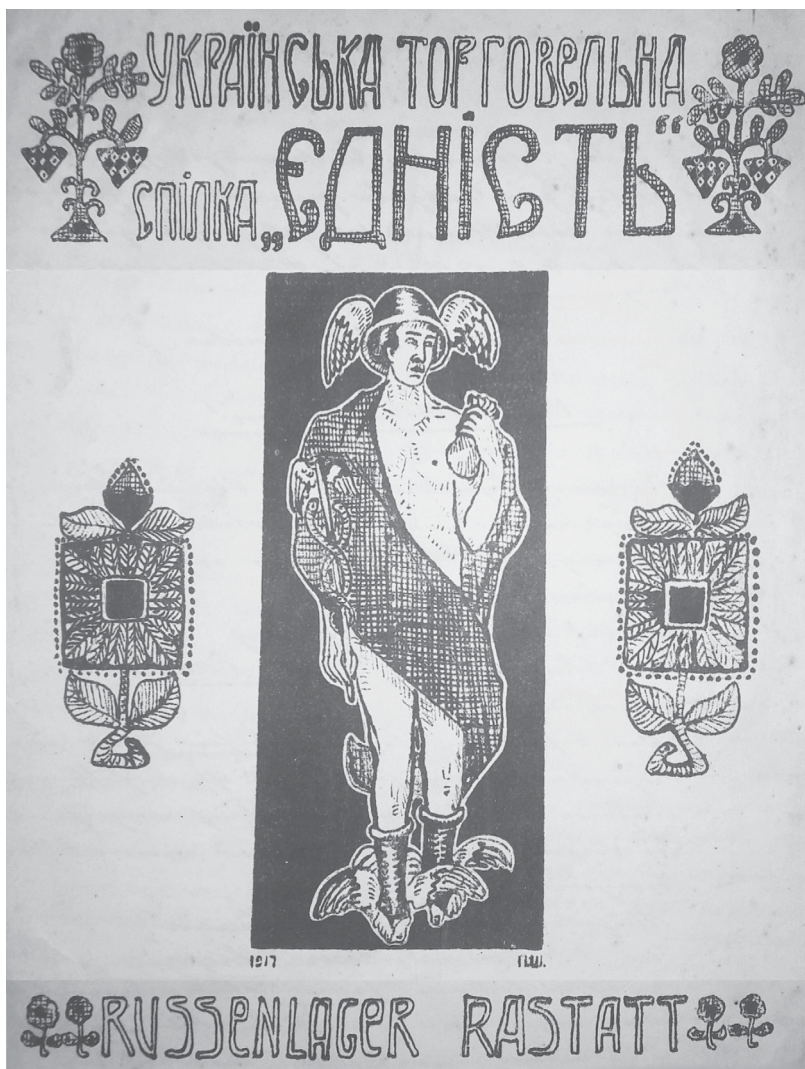

8. «Викладовий» барак табору Раштат, який використовувався і для демонстрації кінофільмів полоненим (на передньому плані троє таборян за грою в шахи, крайній праворуч – член Просвітнього відділу СВУ В. Сімович, б.д. (з колекції фотографій, що зберігаються в Stadtmuseum Rastatt, Deutschland)

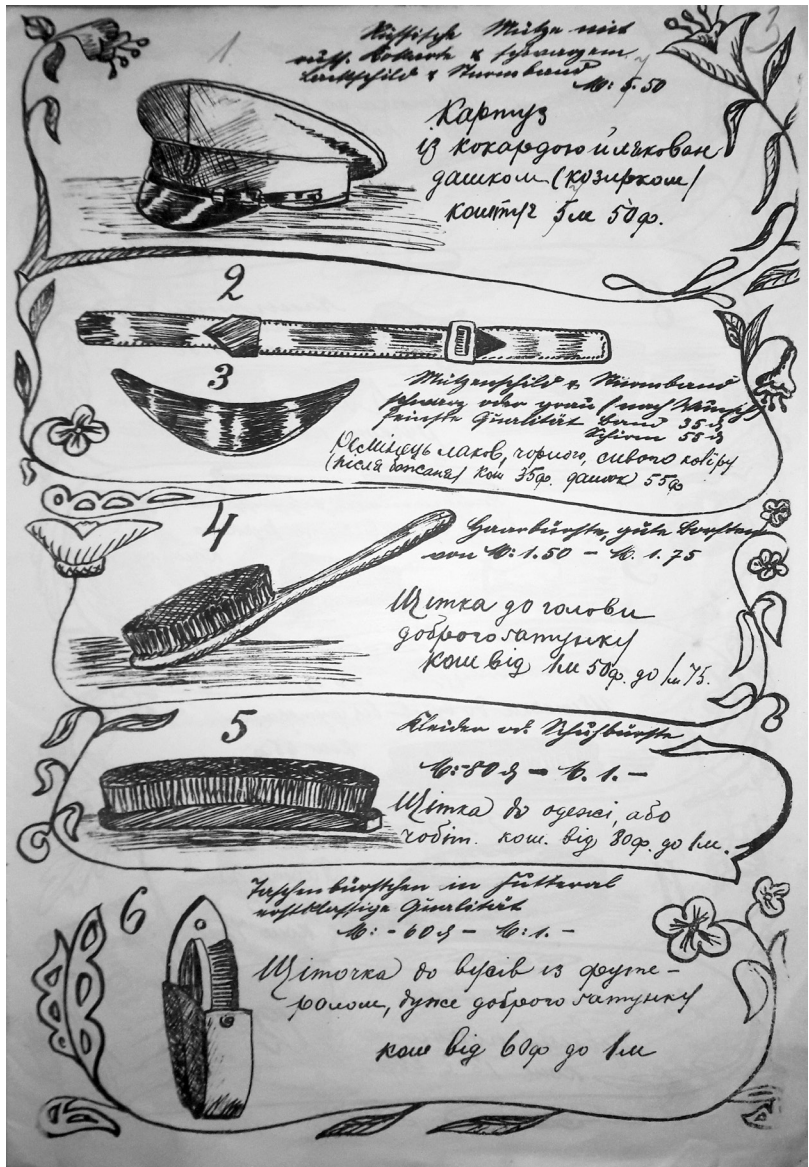

9. Святування Нового року та Різдва в таборі, б.д. (з колекції фотографій, що зберігаються в Stadtmuseum Rastatt, Deutschland)

ТЯБОРОВЕ ПОВСЯКДЕННЯ

10. Обкладинка ілюстрованого рукописного каталогу української кооперативної спілки «Єдність» (ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.155, арк.1)

11. Сторінка каталогу з малюнками та ціною товарів, які можна було придбати в спілці (ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.155, арк.3)

12. Сторінка каталогу з малюнками та ціною товарів, які можна було придбати в спільці (ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.155, арк.7)

РАШТАТСЬКИЙ ТАБОР.

Дня 26., 27., і 28. квітня 1916. року відбувати меть ся

≡ ПЕРШЕ ≡ СІЧОВЕ СВЯТО

В ЧЕШЬ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІЗ ТАКОЮ ПРОГРАМОЮ:

- СЕРЕДА, 7. ГОДИНА ВЕЧЕРОМ, У САЛІ.
1. Вибір Січового полковника.
 2. Передача почесної булави.
 3. Посвячення прапора.
 4. Привітні промови.
- ЧЕТВЕР, 9. ГОДИНА ЗРАНКУ, НА ПЛОЩІ 8. БЛЮКУ.
1. Привітання гостей на воротах ब्लюку.
 2. Познайомлення гостей із табірними організаціями.
 3. Прихід Січі.
 4. „Ще не вмерла Україна“—масовий хор із орх.

5. Промова до Січовиків.
6. „Заповіт“—масовий хор із орхестрою.
7. „Молитва за Україну“—масовий хор із орх.
8. Промова до гостей.
9. „Марш Запорозької Січі“—хор із орхестрою.
10. Січові вправи.
11. Вихід Січі.

Співає хор злучених співацьких організацій таборів: Фрайштадтської, Раштатської, Вецларської й Зальведельської.

ЧЕТВЕР, 1/3. ГОД. З ПОЛУДНЯ, НА ПЛОЩІ Народні забави зі співами й танцями.

ЧЕТВЕР, В 5. ГОД. ПО ПОЛУДНІ В САЛІ.

Концерт

Фрайштадтського хору із співучастю українського оперового співака п. Модеста Менцинського,

ІЗ ТАКОЮ ПРОГРАМОЮ:

- 1а) Шевченко—Роздольський: „Сонце заходить“ хор без музики.
- б) Шевченко—Колеса: „Було колись“ хор без музики.
2. Сольо п. М. Менцинського.
3. Федькович—Нижанковський: „Золоті зорі“—хор без музики.
4. Сольо п. М. Менцинського.
5. Шевченко—Вербацький: „Заповіт“—музичний твір на два хори, з баритоновим сольом—з супроводі оркестри.
6. Сольо п. М. Менцинського.
7. Дивертисмент, заходом „Артистичної Секції Суспільно—Просвітнього Гуртка“ полонених у Фрайштаді.

ПЯТНИЦА, В 10. ГОД. ЗРАНКУ, В САЛІ.

Драматична вистава: „БУРЛАКА“

драма на 5 дій Івана Тоблевича.
Виставить „Артистична Секція Суспільно—Просвітнього Гуртка“ полонених у Фрайштаді.
У міжактах грає Фрайштадтська музика.

ПЯТНИЦА, В 2. ГОД. З ПОЛУДНЯ.

СПІЛЬНА ПРОГУЛЬКА

всіх організацій і гостей на РЕЙН.

13. Оголошення про «Перше Січове Свято» в таборі Раштат, 26-28 квітня 1916 р.
(Národní archiv (Praha, Česká republika), Ukrajinské muzeum v Praze, karton 5, inv. č. 64, l. 1.
Rastatt – spolková činnost v táboru ukrajinských zajatců – stanovy spolků, 1916-1917.
Національний архів (Прага, Чеська республіка), фонд «Український музей у Празі»,
коробка 5, інв. № 64, арк.1)

6
Браїуви Русскіі
Ми воєнноплітніи русскіі сол-
датіи і оційаєсаіи нести до кон-
ца войки. Браїубі и отуи
книи кровіи проливають, а што
ле імає? Ми продаемь нашу
роду и діду і родину, покля-
емь на крестіи смазенаєи. Не
укісвайте браїуви, што еста в
челткы, ко ста не сами продаемь,
а насъ продаи теи. Люди
котраєи боріиєи за родну
праю. Не забывайте браїуви, што
наєи зъєб моєи руководити
тосаєи Германскіи Власіи,
а не духъ, нашего "башіи" туді-
єи.
Герменіи браїубі Вулко
єв наєи Бог
Вулок дувієи солдатіи

14. Антиукраїнська листівка-заклик «Кружкі русских солдат» до таборян Раштату, 6. д.
(ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.26, арк.6)

РОЗСВІТ

ЧАСОПИСЬ ПОЛОНЕНИХ УКРАЇНЦІВ

Видає громада „Самостійна Україна“

Виходить кожного тижня в неділю.

Ціна цього примірника 5 пфен.

Ч. 15--16. ————— Раштат, 27. квітня 1916. р. ————— Рік 1.

1814. 1861.

ДО ШЕВЧЕНКА
з приводу посвячення прапора „ЗАПОРОЖСЬКОЇ СІЧІ“.

<p>Чи бачиш Ти, Батьку, се море живе? То діти і внуки до Тебе прийшли, Тебе помянути за слово святе, Що ширю Ти сіяв на рівній землі! Як зоря на небі раньшого нам сяє, І промя від неї по небі іде— Так слово велике Твоє не згасає, У душах Твого народу живе...</p> <p>Любив Ти співати про Січ, про могилу, Минувшину славу в піснях воскресил. «Та де ж наші дуги? Де то забаралися?» Питає Ти Дніпра: «У моря питає.</p>	<p>І чулось Тобі, що нби-то хто плаче... То море на охлик той сумно гуде... І гірко Ти плакав, і свідками були Високі могилы та бистрий Дніпро. Не плач же, Тарасе, наші Батьку єдиний, Про Тебе сьогодні говорити неє сміт! Вже Твій заповіт Твої внуки здійснюють, І зоря нова на Україні горить!</p> <p>Чи бачиш Ти, Батьку, се море живе? То діти і внуки до тебе прийшли! Ти правду сказав: не подляже ніколи Ні сьдава, ні воля Твоєї СІМ? Петро Соха.</p>
--	---

15. Фрагмент титульної сторінки таборового часопису «Розсвіт»
(Розсвіт. — Раштат, 1916. — 27 квітня. — Ч.15-16. — С.1)

16. Друкарський верстат в Раштаті та друкарі таборової друкарні в одностроях синьожупанників перед своїм виїздом до України, д.б. (з колекції фотографій, що зберігаються в Stadtmuseum Rastatt, Deutschland)

17. Одне з приміщень книгарні, в якій зберігались готова поліграфічна продукція (ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.170, арк.29)

18. Група членів СВУ (в цивільному вбранні) під час відвідування Раштату сотником Г. Сиротенком (четвертий з права), кінець березня 1918 р. (з колекції фотографій, що зберігаються в Stadtmuseum Rastatt, Deutschland)

19. Печатка Генеральної Старшини (вищого виконавчого органу громади «Самостійна Україна»). (ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, стр.30)

КУЛЬТУРНО-МИСТЕЦЬКЕ ЖИТТЯ ТАБОРЯН

ВЕЛИКА **Театр** САЛЯ.

Заходом Музичного Товариства

ІМ. М. ЛИСЕНКА.

В неділю 21. травня у великій таборовій салі

відбудеться

I.

КОНЦЕРТ

ІЗ СЛІДУЮЧОЮ ПРОГРАМОЮ:

1. Орх. Поцурі із оп. „Кармен“ муз. Bizet.
2. Орх. „Мазурка“ La Czarine муз. Ganne.
3. Хор. „Заповіт“
4. Хор. „Верховино ти світку наш“ муз. Лисенко.
5. Орх. „Фантазія“ муз. Bock.
6. Орх. „Українське поцурі“ укл. Турузіт.
7. Хор. „Молитва за Україну“ муз. Лисенко.
8. Хор. „Козаченько, куди йдеш“ муз. Лисенко.
9. Орх. Валсе „Альпійська роза“ муз. Lüdecke.
10. Орх. Фантазія із оп. „Гугеноті“ муз. Megirbeer.
11. Хор. „Темна нічка тай невидная“ муз. Ол. Колесса.
12. Хор. „Ой бре море, бре“ муз. Лисенко.
13. Хор. „Чи я мамцю не доріє“

II.

„Б У В А Л Ь Щ И Н А“

Водевіль в I. дії Велисовського.

Початок точно о 7. год. веч.

Білети продають ся в книгарні, в клубі
і в кооперативній чайній по 10 і 5 пф.

Із друкарні «Союза Визволення України» в рангатеському таборі.

20. Афіша музично-театральної вечірки, проведеної заходами Музичного товариства імені М.Лисенка в таборі Раштат, 21 квітня 1916 р.

(Slovanská knihovna, Praha (Слов'янська бібліотека, Прага), speciální sbírky, T-UEP-8-62.

Велика ТЕАТР ЯЛЯ.

У неділю 28. мая 1916. р.

Драматичне товариство імени Тобилівіча виставляє:

**ДАЙ СЕРЦЕВІ
ВОЛЮ
заведе в НЕВОЛЮ**

Драма в 5. діях і 6. одмінах М. Кропивницького,
між 3. і 5. дією проходить чотири роки.

**В ПЕРЕРВАХ ГРАЄ орхестра.
ТАБОРОВА**

Початок рівно о 6. год. вечером.

Білеті продають ся щодня у книгарні.

Ц І Н И **15. 10. 5.** П Ф Е Н И К І В.

Із друкарні «Союз Визволення України» в раштатських таборі.

21. Афіша театральної постановки драми М. Кропивницького «Дай серцеві волю, заведе в неволю» в таборі Раштат, 28 квітня 1916 р.
(Slovanská knihovna, Praha (Слов'янська бібліотека, Прага), speciální sbírky, T-UEP-8-2008.

ТЕАТЕР.

У неділю 28. січня 1917 року

ДРАМАТИЧНЕ ТОВАРИСТВО

імени ІВАНА ТОБІЛЕВИЧА

(Карпенка-Карого).

—≡ ВИСТАВЛЯЄ ≡—

НА ХМАРИЛО

Комедія на 3 дії Б. Грінченка.

ВЕСЬ ПРИБУТОК ВІД ВИСТАВИ ЙДЕ

НА БУДІВЛЮ ПАМ'ЯТНИКА

помершим товаришам в Раштаї.

З початку і в перервах гратиме

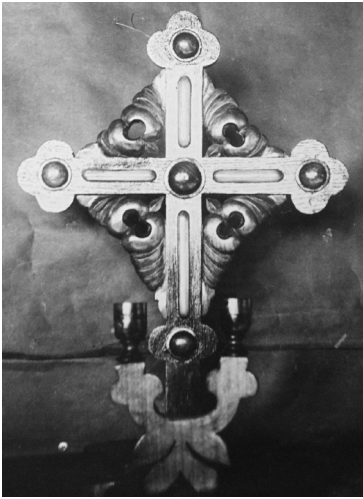
ТАВОРОВА ДУХОВА ОРХЕСТРА.

ВСТУП 50, 20, 10 і 5 ПФЕНІГІВ.

Початок о 7. год. вечера.

22. Оголошення про виставу п'єси Б. Грінченка «Нахмарило»
у таборовому театрі, 28 січня 1917 р. (Розсвіт, Раштат, 1917. 27 січня. Ч.11(67). С.4)

МИСТЕЦЬКІ ВИРОБИ ПОПОНЕНИХ

23. Різний дерев'яний хрест з підсвічником, виготовлений в таборовій «кустарні» Раштату д.б. (ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.169, арк.7)

24. Дерев'яна підставка-тримач для дзеркала, виготовлена в таборовій «кустарні» Раштату д.б. (ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.169, арк.9)

25. Фаянсовий сервіз, виготовлений в гончарному відділі «кустарні» табору Раштат д.б. (ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.169, арк.15)

26. Титульна сторінка фотографічного альбому, виготовленого полоненими українцями, та врученого бургомістрові Раштату, 1918 р.
(Зберігається в: Stadtmuseum Rastatt, Deutschland)

ПРОСВІТНИЙ ВІДДІЛ СВУ В ТАБОРІ РАШТАТ

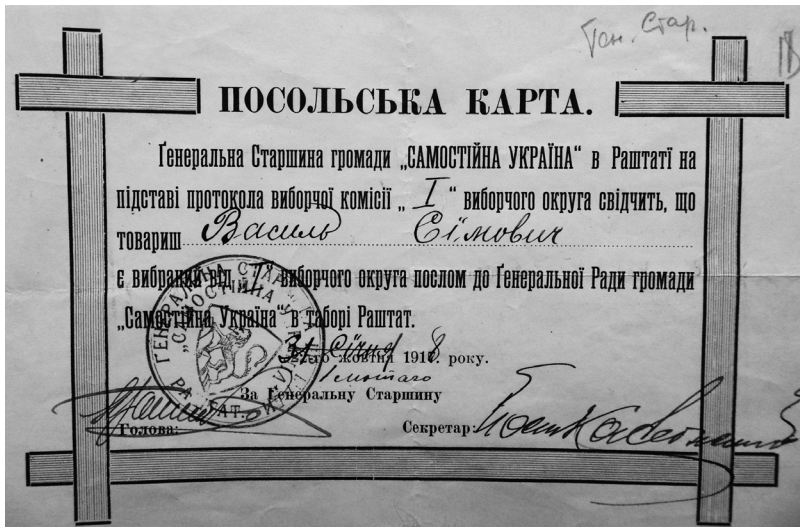
27. Осип Безпалко, голова Просвітнього відділу СВУ в таборі Раштат (серпень 1915–1916 рр.), фото другої половини 1920-х рр. (ЦДАВО України, ф. 4450, оп. 1, спр. 7, арк. 51)

28. Михайло Парашук – член Просвітнього відділу СВУ в Раштаті (Тернопільщина: регіональний інформаційний портал, <http://irp.te.ua/parashuk-my-hajlo-ivanovy-ch/>)

29. Василь Сімович – член (пізніше – голова) Просвітнього відділу СВУ в Раштаті, фото з посвідчення, 30 серпня 1918 р. (ЦДАВО України, ф.4446, оп.1, спр.1, арк.9)

30. «Посольська картка» (посвідчення) В.Сімовича, що засвідчувала його приналежність до складу Генеральної ради української громади «Самостійна Україна» в таборі Раштат, Німеччина, 31 січня 1918 р. (ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.172, арк.18)

31. Перепустка (легітимація), що була видана В. Сімовичу німецькою комендатурою на право входу до табору Раштат, 13 жовтня 1918 р. (ЦДАВО України, ф.4446, оп.1, спр.1, арк.8)

32. Печатка Просвітнього відділу СВУ в Раштаті (ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.30)

ВОЯКИ 1-ГО ЗАПОРІЗЬКОГО ІМЕНІ ТЯРЯСА ШЕВЧЕНКА ПОЛКУ В СКЛАДІ НІМЕЦЬКОЇ ІМПЕРЯТОРСЬКОЇ АРМІЇ

33. «Отаман 1 Запорозького полка імені Т. Шевченка в товаристві Президента Союзу Визволення України п[ана] Скорописа і сот[ника] Люварса (треба: Любберса – авт.). Полков[ник] Шаповал, 27.4.1916 р., Раштат» (оригінальний надпис на зворотній стороні фотографії). Архів ОУН в УІС (Лондон), ф.30, оп.3, од.зб.1, од.обл.1

34. «Група січовиків 1 Запорозького полка імені Т. Шевченка оточена народом в день прибуття до Парчева 20 травня (н.с.) 1917. Полков[ник] Шаповал Отаман полка[...]» (оригінальний надпис на зворотній стороні фотографії), 20 травня 1917 р. Архів ОУН в УІС (Лондон), ф.30, оп.3, од.зб.1, од.обл.2.

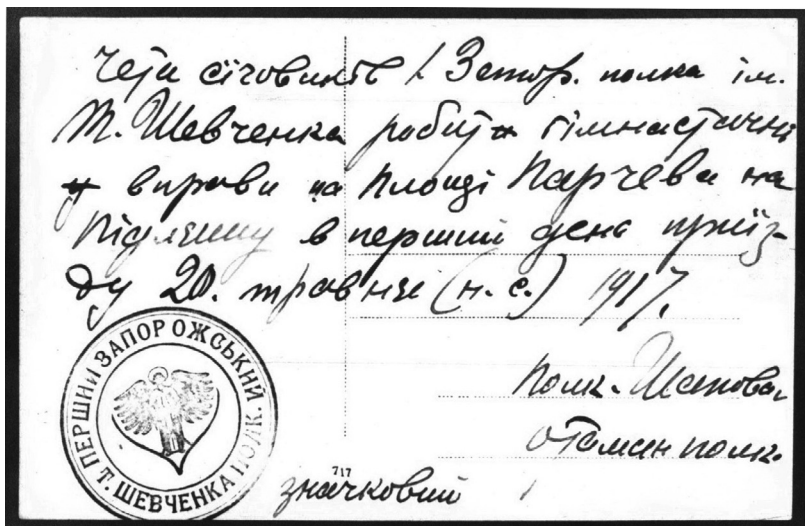
35. «Перша група січовиків 1 Зап[орожського] полка ім. Т.Шевченка, що прибула 20 травня 1917 (н.с.) до Парчева для просвітно-національної роботи по селам. Полк[овник] Шаповал Отаман полка [...]» (оригінальний надпис на зворотній стороні фотографії), 20 травня 1917 р. Архів ОУН в УІС (Лондон), ф.30, оп.3, од.зб.1, од.обл.3)

36. «Чета 1 Запор[ожського] полка ім. Т. Шевченка в Парчеві на Підляшю в перший день по приїзду. Полк[овник] Шаповал Отаман полка [...]» (оригінальний надпис на зворотній стороні фотографії), 20 травня 1917 р. Архів ОУН в УІС (Лондон), ф.30, оп.3, од.зб.1, од.обл.4)

37. «Чета січовиків 1 Запор[ожського] полка ім. Т.Шевченка робить гімнастичні вправи на площі Парчева на Підляшю в перший день приїзду 20 травня (н.с.) 1917. Полк[овник] Шаповал Отаман полка [...]» (оригінальний надпис на зворотній стороні фотографії), 20 травня 1917 р. Архів ОУН в УІС (Лондон), ф.30, оп.3, од.зб.1, од.обл.5)

38. «Чета січовиків 1 Запор[ожського] полка ім. Т.Шевченка робить гімнастичні вправи на площі Парчева на Підляшю в перший день приїзду 20 травня (н.с.) 1917. Полк[овник] Шаповал, Отаман полка [...]» (картка з оригінальним надписом, який засвідчує автентичність двох попередніх фотографій (№№ 37 і 38), з печаткою згадуваного полку. 20 травня 1917 р. Архів ОУН в УІС (Лондон), ф.30, оп.3, од.зб.1, од.обл.7)

ПАМ'ЯТНИК ПОПОНЕНИМ УКРАЇНЦЯМ НА МІСЬКОМУ ЦВИНТАРІ М. РАШТАТ

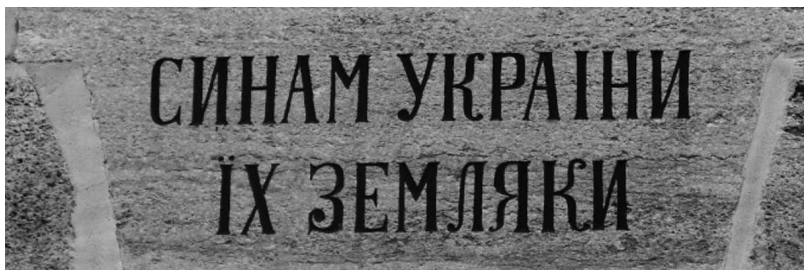
39. Пам'ятник полоненим українцям з табору Раштат, які вмерли в полоні внаслідок отриманих на фронті поранень та хвороб (сучасний вигляд, міський цвинтар м. Раштат, Німеччина). Фото Андрія Храбустовського (Andrii Khrabustovskyi), <http://ukrainer-in-karlsruhe.org/uk/ukrainische-spuren-in-deutschland/>.

40. Центральний фрагмент пам'ятника. Фото Андрія Храбустовського (Andrii Khrabustovskyi), <http://ukrainer-in-karlsruhe.org/uk/ukrainische-spuren-in-deutschland/>

41. Постаць вояка (фрагмент пам'ятника). Фото Андрія Храбустовського (Andrii Khrabustovskyi), <http://ukrainer-in-karlsruhe.org/uk/ukrainische-spuren-in-deutschland/>

42. Надпис на пам'ятнику. Фото Андрія Храбустовського (Andrii Khrabustovskyi), <http://ukrainer-in-karlsruhe.org/uk/ukrainische-spuren-in-deutschland/>

АНОТАЦІЇ

Ігор Срібняк

**Енциклопедія полону: український Раштат
(створення та діяльність громади «Самостійна Україна»,
1915-1918 рр.)**

У монографії на основі використання широкого кола джерел, насамперед – архівних, здійснено аналіз умов перебування та основних проявів національно-організаційної та культурно-освітньої діяльності полонених вояків українців зі складу царської армії, які утримувались у таборі Раштат у 1915-1918 рр. Завдяки Союзу визволення України тут була створена громада «Самостійна Україна», до складу якої входила ціла низка самоврядних товариств, які діяли на підставі власних статутів. Заходами їх членів у таборі постав український народний театр, хор, оркестр; була створена кооперативна «Чайна» (буфет) і «Кустарня» (ремісничка майстерня з відділеннями різьбарства, малярства, гончарства та ін.). Зусиллями членів «Просвітнього відділу СВУ» та українського активу табору було організоване інтенсивне навчання в таборових школах грамоти та різноманітних освітніх курсах, що дозволяло всім бажającym набути нових знань з обширу українознавства та різних наук. Місію скріплення національної свідомості вояцтва та зміцнення їх морального духу ефективно виконувала таборова газет «Розсвіт». Її видання дозволяло поширювати впливи української громади далеко поза межі табору – до місць перебування робітничих команд з числа полонених українців. Наочним свідченням кардинальних змін в свідомості полонених стало створення в таборі товариства «Запорізька Січ», на базі якої стало можливим організувати формування 1-го Запорізького імені Тараса Шевченка полку, який увійшов до складу «Синьожупанної» дивізії (остання у березні 1918 р. була передислокована до України).

Ключові слова: полонені; табір; просвіта; товариство; українська громада; Раштат; Німеччина.

Ihor Sribnyak
Encyclopedia of Captivity: Ukrainian Rastatt
(establishment and activity of the society
«Independent Ukraine», 1915-1918)

The monograph analyses the living conditions and main institutions of the national, organizational, cultural and educational activities of Ukrainian prisoners of war from the Russian tsarist army who

were interned at camp Rastatt in 1915–1918, based on a variety of sources, mainly archival materials. Thanks to the Union for the Liberation of Ukraine, the society «Independent Ukraine» was founded; its members consisted of a broad spectrum of self-governed sub-organizations that acted on behalf of their articles of association. These efforts resulted in establishing a Ukrainian public theatre, a choir, an orchestra and the cooperatives «Chajnia» (the canteen) and «Kustarnia» (facilities with workshops for carving, painting, pottery etc.). Members of the «Educational Department of ULU» and the common Ukrainians of the camp managed to organize intensive literacy classes as well as various educational courses at camp schools. This engendered an enormous interest in acquiring knowledge about Ukrainian studies and various sciences. The camp newspaper «Rozsvit» efficiently implemented the mission of increasing POWs' awareness of their national identity and the strengthening of their morals. The newspaper helped spreading the influence of the Ukrainian community far beyond the camp into the working sites of Ukrainian POWs. Manifest evidence of fundamental change in POWs' consciousness was the foundation of the organization «Zaporiz'ka Sich», which formed the basis for the 1st Taras Shevchenko Zaporozhian regiment. This regiment led to the «Division of the bluecoats» (the latter one was relocated to Ukraine in March 1918).

Key words: prisoners of war, camp, education, organization, Ukrainian community, Rastatt, Germany.

Ihor Sribnjak
Enzyklopädie der Kriegsgefangenschaft. Das ukrainische Rastatt.
Zur Gründung und Tätigkeit der Gemeinschaft
«Die Unabhängige Ukraine», 1915–1918

Die Monographie, die auf der Verwendung einer Vielzahl von Quellen und vor allem von Archivquellen basiert, analysiert die Aufenthaltsbedingungen und die wichtigsten Erscheinungsformen der national-organisatorischen und kulturell-pädagogischen Aktivitäten kriegsgefangener ukrainischer Soldaten der zarischen Armee, die zwischen 1915 und 1918 im Lager Rastatt gehalten wurden. Dank der Union der Befreiung der Ukraine wurde hier die Gemeinschaft «Unabhängige Ukraine» gegründet, zu der eine Reihe von Selbstverwaltungsgesellschaften gehörten, die auf der Grundlage ihrer eigenen Statute handelten. Ihre Mitglieder gründeten im Lager ein ukrainisches Nationaltheater, einen Chor und ein Orchester; es wurde die Genossenschaft «Čajna» (ein Buffet) und «Kustarnja» (eine Handwerkswerkstatt mit Gruppen für Schnitzen, Malen, Töpfern usw.) eingerichtet. Durch die Bemühungen der Mitglieder von der «Bildungsabteilung der Union der Befreiung der Ukraine» und der ukrainischen Lageraktivisten wurde in den Lagern eine intensive Ausbildung in Alphabetisierungsschulen und verschiedenen Bildungskursen organisiert, die es jedem ermöglichten, neue Kenntnisse auf dem Gebiet der Ukrainekunde und verschiedener Wissenschaften zu erwerben. Die Mission, das nationale Bewusstsein der Soldaten zu festigen und ihren moralischen Geist zu stärken, wurde von der Lagerzeitung «Rozsvit» effektiv ausgeführt. Ihre Veröffentlichung machte es möglich, den Einfluss der ukrainischen Gemeinschaft weit über das Lager hinaus zu verbreiten – auf die Orte, an denen sich Arbeitsmannschaften unter den kriegsgefangenen Ukrainern befanden. Ein Beweis für kardinale Veränderungen im Bewusstsein der Kriegsgefangenen war die Gründung der Gesellschaft «Zaporiz'ka Sič», auf deren Grundlage die Formierung des 1. Zaporiz'ker Taras-Shevčenko-Regiments organisiert werden konnte, welches Teil der «Division der Blauröcke» (synnjožupannyky) wurde (das Regiment wurde im März 1918 in die Ukraine disloziert).

Schlüsselwörter: Kriegsgefangene; Lager; Bildung; Gesellschaft; die ukrainische Gemeinschaft; Rastatt; Deutschland.

ПОДЯКИ

Книга, що пропонується читачеві, є логічним підсумком чотирьохрічної роботи автора в архівах та бібліотеках України, Чехії, Німеччини та Канади. Її появою автор завдячує своїм друзям і близьким, а також донедавна й зовсім не знайомим йому колегам, які в різний спосіб сприяли написанню та публікації цієї монографії. Відтак, користуючись нагодою, автор вважає своїм приємним обов'язком висловити їм свою щирю подяку. До їх числа належать: *Viktor Schneider* (Justus-Liebig-Universität Gießen), *Oliver Fieg* (Fachbereich Personal, Organisation und EDV Kundenbereich Museen, Stadtarchiv, Rastatt), *Felix Ackermann* (Deutsches Historisches Institut Warschau).

З почуттям незмінної вдячності автор згадує про неоціненну допомогу, яку надали *Lukaš Babka* і *Anna Khlebina* (Národní knihovna České republiky, Praha), Василь Блащак (*Wasyl Blaschtschak*) з Німеччини, подружжя Сидоренків (Олександр і Наталія), Віра Крепель і Анастасія Сарапина (Київ). Особлива подяка належить співробітникам Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України за максимальне сприяння у всіх архівних розшуках автора книги, і персонально – Наталії Маковській та Аллі Обжелян; а також директорові Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України», члену-кореспонденту НАНУ Андрієві Кудряченку – за цінні концептуальні поради. Підготовка та видання цієї книги стала можлива тільки завдяки кожному денному сприянню родини – доньки Мілани Срібняк та дружини Марини Палієнко.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

Александрович	79
Архангельський	263

Б

Байлов Василь	77, 81, 89, 192, 226, 227
Балабанів	263
Бахталовський В.	22, 24, 44
Безбородько	202
Безпалко Осип	24-26, 41, 43-46, 50, 51, 77-79, 83-94, 120, 208, 314
Бензя Петро	19, 21, 24, 44, 123
Берекет	48, 118
Берменсон	169
Бихгал	79
Биховський Ш.	90, 284
Бідашенко Іван	223
Білан Петро	197, 201
Біліченко М.	90, 98-100, 131, 132
Блощаневич	
(Блащаневич) Микола	233, 238, 241, 263
Бобейко Олександр	219
Богун Іван	216
Бондарів	48, 118
Бондаренко	99
Бортнів	48, 118
Бочарників	263
Бродський Д.	59, 284
Бундін	263
Бутейко Григорій	293
Бутко Федір	197

В

Вакс (Арнс) Арон	59, 284
Вдовиченко Севастьян	214, 225, 231-233, 263
Ведмідь	45
Вестерман	194
Виговський Іван	216, 217
Винниченко Володимир	169
Вовчанівський Т.	219
Вовчок (Пащенко) Марко	77, 81, 85, 88, 89, 91, 192
Волик	131, 132
Володарський А.	238
Володимир Великий	34
Волосів Арсен	91, 118, 149, 150, 157
Волошин	45, 124
Волошин Яків	93, 131
Волошин Дмитро	93, 131
Волосьєв	44, 45

Г

Галабанов Іван	233
Гамануха	263
Гармаш	263
Гильман	284
Гладишко	82
Гнида Терентій	222
Гоголь Микола	181
Головач А.	89
Голота Павло	236
Гондарук	118
Гонта	201
Горбенко	94
Гришко	169
Грінченко Борис	95-97, 206, 311
Грушевський Михайло	20, 25, 155, 206
Гуцайло Євген	24, 44, 48, 84, 86, 117, 118
Гуцайло Іван	214
Гюльзен (фон)	196

Г

Гольчевський Франк	14
--------------------	----

Д

Дубовик	263
Дядічко Володимир	221

Данило (король)	34
Дворжецький	263
Дорошенко Петро	34
Драгоманов Михайло	206
Драпіка Тимош	96
Дубачінський В.	111
Дубинський І.	222
Дубовик Іван	240
Дудар	263
Є	
Єременчук	263
Ж	
Жемчугов (Жемчугів) Дмитро	214
Жук Андрій	216
З	
Загорулько	132
Загурський	44, 169
Засядько	118
Захарчук Гнат	197
Зідфельд	226
<i>Зленко Дмитро</i>	5
І	
Іваненко	138, 173
Іваницький М.	22, 24, 44, 86, 90, 117, 133, 138, 142, 143, 173, 174
Іванов Тиміш	214
Ігнатенко	118
К	
Калюжний (Калужний) Йосип	77, 81, 86, 143, 173, 192, 196, 207
Карманський Петро	46, 84-86, 88-90, 94
Касистий Іван	222
Катеринюк Петро	9, 31, 46, 48, 90, 111, 112, 117, 118, 143, 196, 197, 225
Кирилюк	44
Кищанський Олекса	197
Кіт Пилип	197
Квітка-Оснoв'яненко Григорій	238
Клименко Йосип	197

Коваленко Петро	197
Козак Мартин	23, 43, 82, 194, 197
Козловський Всеволод	160, 168, 196, 216, 229, 230
Козоріз	263
Колесса Ф.	96, 97
Колісниченко Т.	212
Комар Мина	220
Кордуба Степан	205
Коршнівський Антон	77, 80, 192
Копич Сергій	199
<i>Косик Володимир</i>	4
Котляревський	34
Кречетів (Кречетов)	99, 132, 169, 173, 174
<i>Кривошеєва Лідія</i>	13
Кривусів Володимир	43, 44, 85, 99, 132, 138
Крижановський (Крижанівський) О.	118, 138, 143, 157, 159
Кропивницький Марко	98, 169, 274, 310
Кудрицький Ніколай	221
Кудря (Юня)	157
Кудрявий	284
Кулик В.	236
Куліш	34
Кукса Іван	197
Кучмась Павло	236

Л

<i>Лабунька М.</i>	72
<i>Лабунька Мирослав</i>	5, 72
Лаврененко Іван	89
Лакомський	263
Левицький Віктор	22, 24, 46
Левіцький	44
Левченко	48, 101, 118
Лепкий Б.	39, 43, 46
Лепський	263
Лещенко Наталь	97
Левенсон	216
Лисенко Василь	197
Лисенко Микола	96-99, 309
Литвиненко	44, 124
Лозенко	160
Лозовик	284
Любберс (фон) Вальтер	22, 43, 194, 196, 317

М

Магдій Кирило	220
Мазанко	232
Мазепа Іван	34, 206
Мазук В.	223
Максимович Михайло	77, 118, 192
Манойло	168
Марченко Трохим	134, 135, 294
Масловський	93, 131, 132
Меленевський Мар'ян	154
Мельник	263
Мельників	77, 81, 192
Менцинський Модест	97, 190
Миколаєвич Адам	48, 84, 88 117, 118, 168, 173, 180, 213, 214, 216
Михаїл (Архістратиг)	190
Мітєвський М.	24, 46
Момот	168, 173
Мономах Володимир	34
Мороз Василь	24, 44, 48, 59, 84, 86, 117, 118, 138, 169, 213, 229, 230
Мороз Григорій	219
Мудрий Ярослав	34

Н

<i>Нагорная Оксана</i>	13
Наслідник Петро	197
Науменко Юхим	87
Недзвєцький (Недзвіцький) Олександр	238, 241
Нежанковський	97

О

Обелець Никифор	197
Обидяник Хаїм	284
Ободяник Юхим	214, 232
Ойстрах	284
Олександрівський Олександр	236, 241, 263
Олещенко	45
Оляничин Довлет	204, 205
Осадчий	168
Остапенко Семен	180

П

Паращук Михайло	29, 30, 31, 39, 46, 71, 72, 86, 117, 133, 138, 139, 143, 163, 164, 165, 175-177, 213, 214, 232, 233, 237, 239, 247, 263, 314
Пархоменко П.	77, 86
Пархоменко Т.	118, 141, 165, 169, 173, 192, 207
Патай	48, 118
Пачовський В.	34, 39, 43, 46
Пашенко Гаврило	197
Перфецький Р.	39, 41, 43, 46
Петренко Григорій	214, 216, 231-233, 263
Петровський	173
Полуботок Олекса	21
Поляков (Поляків) П.	44, 131, 132, 150, 151
Початок О.	19, 21, 24, 46
Пристапа	263
Просунько Семен	233, 237, 240, 241, 263

Р

Райлян Іван	20, 46
Ракарчук	263
Ратушенко	77, 192
Рожественський Михайло	118, 214
Рожко О.	77, 90, 118, 142, 173, 174, 192
<i>Розумний Ярослав</i>	4
Рябий Б.	284
Рясний	169

С

Сагрудний Іван	14
Самчук А.	204
Саф'ян Самійло	214
Свидригайло	34
Світлицький	170
Святослав Хоробрий	34
Семенів О.	86, 88-90, 94
Семенов Йосип	139
Семенюк	169
Сергієв	44, 85
Сергієнко	50, 118
Сербин Василь	90, 118, 138, 142, 157, 158
Серебряков Кузьма	221

<i>Сидоренко Олександр</i>	12
<i>Сидоренко Наталія</i>	12, 13
Сидорів Микола	214
Сиротенко Григорій	77, 81, 86, 89, 90, 192, 226, 227, 308
Сімович Василь	118, 119, 143, 144, 169, 173, 175, 179, 180, 181, 205, 213, 233, 234, 237, 239, 241-243, 263, 300, 314, 315
Сінько	168, 173
Січинський Д.	96
Скитський Олександр	233, 236, 237, 241, 263
Скорик	169
Скоропадський Павло	230
Скоропис-Йолтуховський Олександр	6, 8, 22, 35, 42, 43, 77, 86, 88, 91-93, 124, 131, 132, 145-149, 151-155, 157-163, 168, 183, 186, 194-197, 249, 250, 317
Слюсарь	44
Смаль-Стоцький Роман	46, 81, 83-86, 89, 90, 94
Слюсар М.	91, 124, 204
Соломонів (Соломонов)	44, 45, 50, 118, 129, 157, 158, 284
Солошенко Іван	220
Сонжаров Димітрій	220
Старинський	208
Старицький	95, 170
<i>Степовик Дмитро</i>	12
<i>Субтельний Орест</i>	5
Сугак Федір	77, 78, 192
Сущенко Федір	197

Т

Талан Іван	214
Тарасовський Яків	44, 45, 49, 50, 90, 91, 93, 118, 123, 138, 140-142, 149, 152, 157, 158, 168, 169, 197, 205, 206, 208, 213, 214
Татарченко	263
Терешко	204
Терлецький Омелян	4, 10, 11, 20, 26, 32, 34, 43, 46, 57, 99, 100, 209,
Тиховод	164
Тобілевич (Карпенко-Карий) Іван	46, 95, 96, 99, 101, 131, 169, 170, 180, 191, 212, 238, 251, 271

Томарів В.	222
Трезвінський (Трезвинський) М.	89
Трохименко Г.	173
Турула Євген	97
У	
Уфімов	79
Ф	
Фісун В.	222
Флегенгаймер	240
Фогт	161
Франко Іван	72, 98, 104, 234, 235, 237, 259
Х	
Харченко Василь	80
Хмельницький Богдан	34, 171, 206
Хоменко П.	91, 173
Хомічевський	48, 118
Ц	
<i>Цимбалістий Богдан</i>	4
Цимбалюк	173
Цинкалов Трохим	223
Ч	
Чемегів	263
Черніговець Т.	204
<i>Чернов Володимир</i>	14
Чернуха О.	89
Чернявський Валентин	233, 241, 263
Чехов Антон	169
Чумак	138
Ш	
Шамрай Федір	237, 241, 263
Шаповал Микола	77, 78, 81, 86, 91, 112, 140, 174, 180, 190-192, 194, 196- 210, 248, 249, 317-319
Шарко (Шорко)	173, 232
Шаройко	232, 263
Швайцер (фон) Гагенбрух	113, 138, 146, 174, 213, 225, 226

Шевкунов	191
Шевченко Тарас	20, 25, 33-35, 71, 122, 144, 170, 172, 190, 194, 196, 198, 199, 206, 209, 210, 248
Шемшуренко Данило	214
Шилін Петро	139, 169, 232
Шило Олександр	197
Шкуренко	132
Шліпґак	159, 164, 165
Шостак	232
Шум Антон	232, 233, 237, 263
Ю	
Ющенко Максим	214,
Я	
Яременко Петро	21, 85, 172
Яновський Микола	199
Яцентій Пилип	220

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА АВТОРА	4
ВСТУП	8
1. ПОЧАТКОВА ФАЗА РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ У ТАБОРІ РАШТАТ (ТРАВЕНЬ-ГРУДЕНЬ 1915 Р.)	18
1.1. Українізація табору та створення перших українських гуртків (вересень-грудень 1915 р.)	18
1.2. Розгортання культурно-просвітньої роботи в таборі (вересень-грудень 1915 р.).....	29
2. СТВОРЕННЯ ТА ПЕРШИЙ ЕТАП ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ГРОМАДИ «САМОСТІЙНА УКРАЇНА» (ЗИМА-ЛІТО 1916 Р.)	41
2.1. Організаційно-просвітницька складова життєдіяльності полонених українців.....	41
2.2. Взаємини української організації Раштату з полоненими росіянами та євреями	55
2.3. Позатаборовий простір полонених українців	60
2.4. Специфіка діяльності українських гуртків і товариств у таборовому соціумі	67
3. УКРАЇНСЬКА ГРОМАДА РАШТАТУ: ОСОБИСТІСНИЙ ВИМІР ТАБОРОВОГО ПОВСЯКДЕННЯ	76
3.1. Участь полонених офіцерів-українців у таборовій національно-організаційній роботі.....	76

3.2. Загострення протиріч між членами Просвітнього відділу СВУ та шляхи їх вирішення	83
3.3. Український таборовий театр та його вплив на формування національно-патріотичних почувань таборян.....	95
3.4. Життя і побут таборян очима полоненого білоруса: особисте і громадське.....	102
3.5. Основні прояви організаційної та культурно-освітньої роботи в таборі (кінець 1916 – початок 1917 рр.).....	110

4. АКТИВІЗАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНО-ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ РОБОТИ В РАШТАТІ У 1917 Р..... 121

4.1. Специфіка функціонування громади «Самостійна Україна» навесні-влітку 1917 р.....	121
4.2. Участь полонених українців табору Раштат в загальноросійському революційному русі навесні 1917 р..	144
4.3. Спроби використання полонених українців табору для дестабілізації запілля російської армії в Україні	156
4.4. Особливості перебігу національно-організаційної роботи у таборі восени-взимку 1917 р.....	167

5. ФОРМУВАННЯ 1-ГО ЗАПОРІЗЬКОГО ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА ПОЛКУ 185

5.1. Створення та діяльність товариства «Запорізька Січ»: таборовий простір.....	185
5.2. Організаційно-освітня діяльність раштатців на окупованих українських землях (1917 – початок 1918 рр.).....	198

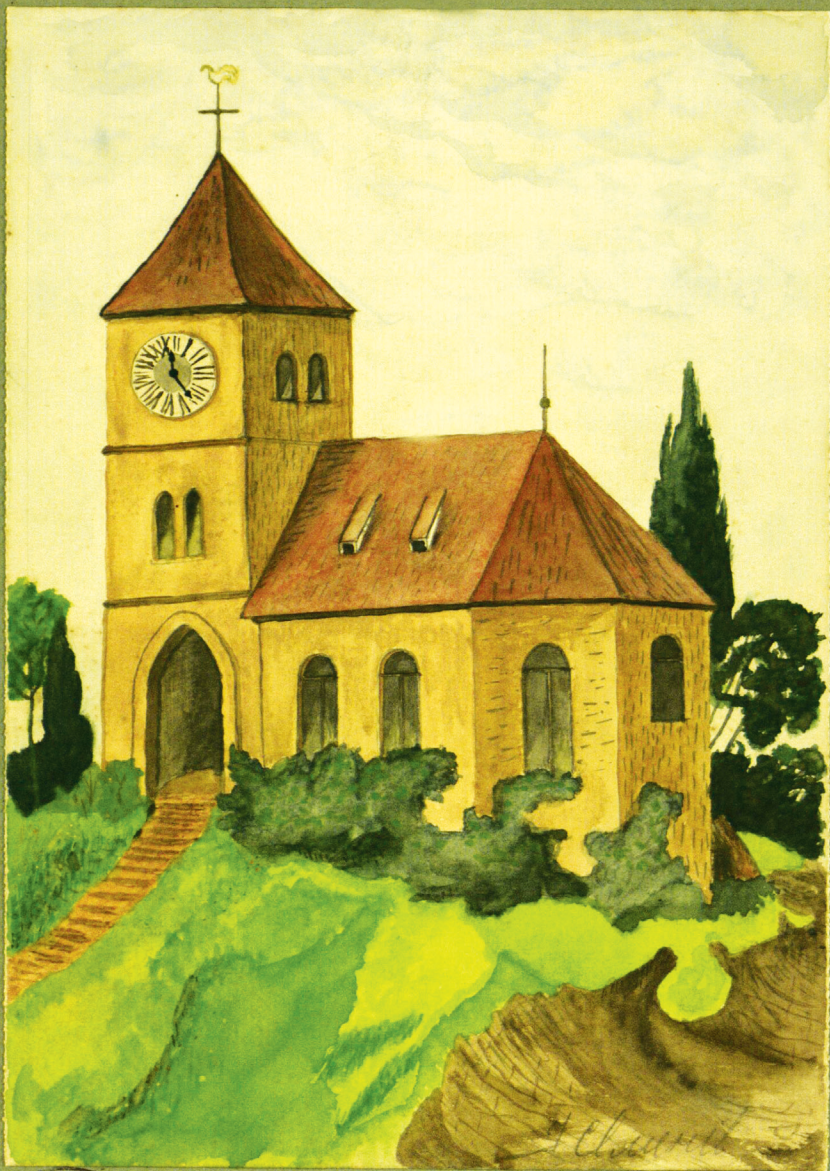
6. ЗАВЕРШАЛЬНИЙ ПЕРІОД ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ГРОМАДИ «САМОСТІЙНА УКРАЇНА» (1918 Р.) 211

6.1. Реакція полонених українців на проголошення самостійності УНР та заклик УЦР вступати до лав національного війська (січень-лютий 1918 р.)	211
6.2. Загострення протиріч між німецькою владою та таборовою громадою навесні 1918 р.....	224
6.3. Створення та діяльність Ліквідаційного комітету і раштатського відділення «Комітету Культурної Помочі Українцям у Німеччині» (червень-листопад 1918 р.).....	231
ВИСНОВКИ	244
ДОДАТКИ.....	253
Додаток № 1. «Статут громади «Самостійна Україна» в раштатському таборі».....	253
Додаток 2. «Статут Української Національної Секції»	257
Додаток 3. «Статут і регулямін Товариства «Просвіта ім. Івана Франка» в таборі Українців у Раштаті».....	259
Додаток 4. «Статут Запорозької Січи в Раштаті»	263
Додаток 5. «Статут Української кооперативної чайні полонених в Раштаті»	268
Додаток 6. «Статут Драматичного Товариства імені І. Тобілевича (Карпенко-Карий) полонених українців в Раштаті»	271
Додаток 7. «Статут Артистичної секції імені М. Л. Кропивницького полонених українців в Раштаті»	274
Додаток 8. «Статут «Українського православного Брацтва в Раштаті»».....	276
Додаток № 9. «Статут і регулямін Товариства «Жидівського просвітного гуртка» в таборі полонених у Раштаті».....	280

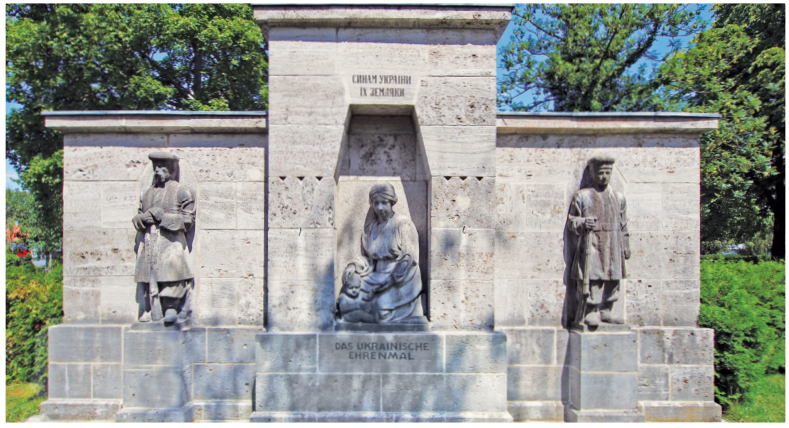
Додаток 10. «Виборчий закон громади «Самостійна Україна»»	285
Додаток 11. «Відношення Президії до Генеральної Старшини й Старшини до Генеральної Ради»	290
Додаток 12. Щирий дар (заповіт полоненого українця Григорія Бутейка)	293
Додаток 13. Лист полоненого Трохима Марченка до редакції часопису «Розсвіт»	294
ІСТОРІЯ ТАБОРУ РАШТАТ У СВІТЛИНАХ.....	295
АНОТАЦІЇ.....	322
ПОДЯКИ.....	325
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК.....	326

Ihor Sribnyak
**Enzyklopädie der Kriegsgefangenschaft.
Das ukrainische Rastatt.
Zur Gründung und Tätigkeit der Gemeinschaft
«Die Unabhängige Ukraine»,
1915–1918
München-Paris, 2020. 338 s.**

Printed in Germany, 2020.
Internationales Lucien-Febvre-Wissenschafts- und Bildungskonsortium
Herstellung: Omelian-Pritsak-Wissenschafts- und Verlagszentrum
© 2020 Ihor Sribnyak (i.sribnyak@gmail.com)
ISBN 978-2-426-89357-1

«Краєвид з костьолом», акварель О. Семенова
(папір, присутній відтиск печатки
«Музей С.В.У. Раштат»), табір Раштат, б/д. Slovanská knižovna,
Praha (Слов'янська бібліотека, Прага),
«Sbirka výtvarných prací ukrajinske emigrace», T-0-UM-386

ТОВАРИШІ!

Весна народів в Росії принесла нам нові надії на близький мир, а в слід за тим і так давно бажаний нами, поворот у рідну землю й сімю.

У такій хвилі, коли всім нам усміхаєть ся думка про сподіваний виїзд на рідну землю, ми не можемо забувати про тих товаришів, що, підірвавши своє здоровле, тут, на чужій землі, лягли головами.

Ми мусимо здвигнути їм гідний пам'ятник і тим показати теперішнім і будучим поколінням, як ми вміємо шанувати память своїх рідних братів, котрих лиха доля перед часом зложила «в чужу землю, в чужій домовині».

Цим пам'ятником віддамо не тільки останню товариську прислугу своїм помершим товаришам, але й по собі лишимо незатертий слід на чужині, – заковану в камінь згадку про те: хто й коли тут був в полоні.

Принесімо ж, товариші, останню лепту, здвигнімо цей пам'ятник, який свідчив би про здібність нашу при всяких умовах стати за себе й за своїх!

Відкликуючись іще раз до Вас, Товариші, ми віримо, що Ви всі відгукнете ся на наш поклик, свідомі того, що цього вимагає наша честь!

Матеріал усенький готовий. Пам'ятник вже будується, але грошей не вистачає. Потрібно ще гроший зверх 2000 (двох тисяч) марок.

Гроші прохаємо слати на адресу:
Український Секретаріят, в будовельну Комісію.

З пошаною Будовельна Комісія